Szépirodalom

3 SUMONYI ZOLTÁN versciklusa: Jó éjt, szülőhonom
9 TERÉK ANNA verse: Fejben a jég
14 BENEDEK SZABOLCS: Tényleg szeretem a jalapeñót (novella)
16 G. ISTVÁN LÁSZLÓ versei: Edward Munch: Sikoly; Jan van Eyck: Arnolfini házaspár
18 SZITA SZILVIA versei: Földkábel; Nemlétező családok; Barátnők egymás között
20 STUMMER ATTILA versei: A szent; Gyerekhangra; Kevésbé kegyetlenek; Falun
23 ACSAI ROLAND versei: Ekloga az aggodalomról; Walther von der Vogelweide versére
25 LIPCSEY EMŐKE: Dav (novella)
36 KARÁCSONYI ZSOLT verse: A szemünk előtt elvonulóról
36 TATÁR SÁNDOR verse: Fel(eség)tételesmód
37 NYIRÁN FERENC versei: Meghasonlás; Valami elindult
38 GÖMÖRI GYÖRGY versei: Emlékeimben megmarad; Egy szerelem alakváltozásai

Kilátó

40 „egyszerre kint s bent” (Kulcsár Szabó Ernővel Sipos Balázs és Szabó Marcell beszélget)
63 Szélességi körök (A kilencven éves Gömöri Györggyel Juhász Tibor beszélget)

Tanulmány

70 BALOGH GERGŐ: Te (A szerelmi költészet nyelvéről)
82 KIS MARCELL: „Homokos, vizes síkon” (József Attila-intertextusok Lovasi András dalszövegeiben)

Szemle

96 KÁLAI SÁNDOR: „nem vagyok igazi értelmiségi holott” („...most aztán nézhetek magam után...” Levelek Tar Sándorhoz, szerk. Lakner Lajos; Deczki Sarolta: Tar Sándor; „Az vagyok, aki vagyok. Úgyse lehetek más: miért féljek hát felfedezni, ki vagyok?”. Tar Sándor)
103 KONDOR PÉTER JÁNOS: Szövegen innen, kultúrán túl (Kulcsár Szabó Ernő: Mi a műalkotás? – Az irodalmi olvasás kérdései)

108 BODROGI CSONGOR: Sűrű, halálos esszencia (Mohai V. Lajos: A kanizsai Hidegház)

• • • • • •

Képek: SZÁLER TÍMEA vegyes technikájú illusztrációi

Megjelenik Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzata, a Petőfi Kulturális Ügynökség, a Magyar Kultúráért Alapítvány és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával.

www.alfoldonline.hu
alfoldfolyoirat@gmail.com

ALFÖLD
IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT

SZIRÁK PÉTER főszerkesztő
ÁFRA JÁNOS
FODOR PÉTER
HERCZEG ÁKOS
LAPIS JÓZSEF szerkesztők
SZABÓ BERNADETT szerkesztőségi asszisztens

Sumonyi Zoltán

Jó éjt, szülőhonom

Kataáng Mihály gyermekévei
(1948 szeptemberétől 1956 novemberéig)

I.

Kataáng Mihállyal egyidős vagyok.
Együtt kezdhettük el az iskolát:
olajos padló, farigcsált padok,
amelyeket hány évig hány diák
karcolgatott, míg négy osztályt kijárt?!
A döntött írólapján fönt kerek
lyukba tehette kalamárisát
(mi már úgy mondtuk: tintásüveget),
s egy mélyedésbe tollat, vágott tollszemet.

II.

Alatta még egy polc, egy keskenyebb,
tarisznyáknak. – Kettőnknek iskola-
táskája volt, két szíjjal lehetett
hátunkra fölcsatolni. Jókora
keményre lakkozott tükörcsoda,
habár préselt papír volt, úgy hiszem,
de elfért benne könyv, s a két füzet,
és nem gyűrődött össze semmi sem,
szamárfülek nem voltak könyvön, füzeten.

III.

A könyv első fedőlapján ez állt:
„Első osztály. Községi iskolák."
Mivel község volt – nagyközség – Hazárd,
e különbségtevés ott is kijárt.
A városiban, így mondta Kataáng,
veréb van csak, meg patkány, kisegér –
ebben, ahogy körötted láthatod,
kacsák, csibék, malac, csikó, tehén;
abban csak vízcsap – ebben tó, patak, s fenyér!

IV.

Katángéknál tehén vagy kiscsikó
nem volt, de két malac s kacsák igen.
A két malacból lett aztán hízó,
de két disznót nem vágott senki sem.
(Szabályosan! – Csak titkon, sebtiben,
mert két év börtön járt, ha „feketén”.)
Mi élveztük, hogy *titkos* és *veszély*!
(Sötét papír az ablak üvegén!)
„Non scolae...”, megtanultuk ’51 telén.

V.

A könyvekben már hozzánk idomult
„pamlagdíszítő oroszlánfejek”
azt harsogták, hogy törlődött a múlt,
s gondolkodni csak egyképpen lehet!
És nem láthatsz már különbségeket,
nézd bár a városit vagy falusit:
Kopaszvörösszakáll, Dúshajbajusz,
Negédestökkopasz a harmadik,
dicsőségük naponta fennen mondatik.

VI.

Ez volt a három *„pamlagdíszítő”*.
Attól oroszlánfők, hogy rettegett
parancsuralmat vezettek elő,
s ezt észlelni csak későn lehetett:
számlálgattuk a hulló fejeket.
A diktátor mindig settenkedő:
előbb csak egy kicsit szorít a prés,
aztán ha már mozdulni sem lehet,
lapulsz, hogy így vagy úgy megmentsd az életed.

VII.

Még jó, hogy nem csak könyvekből tanult
korosztályunk (mind háborús gyerek)!
Hármas tükörben jelen és a múlt:
kettős az iskolában, otthon egy.
A Don-kanyarba tétetett Mohács:
így lett az Első-titkár Zápolya,
míg példaképünk ama Scaevola,

kinek karján az izzított parázs
mutatta, nem rettenti Recsk vagy fogdarács.

VIII.

Aztán egyszer csak Recsknek vége lett.
Az új vezér – *Cvikker* – rendelte így.
Ha fojtogatnak hurkolt kötelek,
elég, ha épp csak fél centit lazít
a gépezet, s friss levegő süvít
pállott tüdőnkbe kapcabűz helyett.
És egyszerre lett vízízű a víz,
napfény a fény, és mi az életet
megint csak szebben éltük, mintsem lehetett.

IX.

Katáng Mihálynak külön hozadék
volt ez az '53-as év nyara:
a környék hírhedett krakélerét
sikerült úgy állcsúcson vágnia,
hogy mindenkinek elakadt szava!
Mert bárkiről inkább képzelhető,
csak épp Katáng Mihályról nem nagyon,
hogy visszaüt. – S hogy akkora erő
hol lappangott eddig, s miért most jött elő?!

X.

Lett egy kis mozgás is: egy-két család
Hazárd községből elköltözhetett.
Katángékkal mi is; jobb iskolák,
gimnázium, egyetem lebegett
szemünk előtt, és végül lehetett
– egy kis furfanggal – pesti lakhatás!
Az iskolával nem nyertünk sokat:
Hazárdhoz képest „inkább iskolás";
az élő színház s koncert volt a nagy varázs!

XI.

Addig csak rádióból, hang után
tudtuk, ki szól. Megannyi arctalan.
Azt lestük itt, a színház színpadán,
az ismert hangnak milyen arca van,

és összeillesztettük boldogan.
Kezdetben mindegy volt, mit mondanak,
s hogy vígjáték-e, vagy tragédia –
de hol vannak a suttogott szavak:
„*A színen Gertrudis királyné áthalad.*”

XII.

Egyszer, egy régi spanyol színdarab:
a herceg ellen föllázadt falu
játéka közben olyan indulat
támadt, mely kinti zavargásba fut,
ha nem zárják be a színházkaput.
Zúgott a terem zsúfolt karzata,
hiába függöny, vasfüggöny, szünet,
vastapsban álltunk, s majd’ fél éjszaka
üvöltöttük: „*Ruszkik haza! Ruszkik haza!*”

XIII.

Katáng Mihállyal ott fordult a Föld;
„*mégis mozog*” – idézte lelkesen.
Már gimnazisták voltunk. Épp bedőlt
vagy dőlni látszott sok tartó elem:
a *bástya rés* lett, nemhogy védelem,
megbontható a tíz éve örök,
fokonként párolgott a félelem,
az egyetemek vitázó körök,
s mi ott szorongtunk mind a hallgatók között.

XIV.

Aztán egy keddi táncóra helyett
a Bem-szoborhoz mentünk délután.
A híd előtt kettévált a menet,
s a hídon Pestre sodródott Katáng.
Én a tömeggel folytattam Budán,
s csak később tudtam meg, mi lett vele,
a Múzeumkert, majd a Rádió,
a tér, az utca zsúfoltan tele,
s hogy éjjel már kevésen múlt az élete.

XV.

Füstgránátok repültek föl-le ott
az utca és az erkélyrács között:
amit az őrség föntről ledobott,
az gyors kezektől már fönt füstölög.
Ez jó játék volt, míg egy dzsip bejött
a keresztutca sarkáig, s tüzet
nyitott vaktában hat-nyolc fegyveres.
Ekkor, mint tengerhullám, a tömeg
Katángot úgy dobálta, mint egy habkövet.

XVI.

Mit puskacső!? – ez volt félelmetes:
nem érzett földet a talpa alatt.
Miként kiszántott búza, lengedez,
agyontaposhatják, ha lenn marad.
Aztán egy álló autóbusz alatt
eszmélt, ahonnan megmentő kezek
kirángatták, és: *„uzsgyi, kiskomám!”*
Emelték át egy kőpalánk felett.
Az úton jött egy villamos. Reggeledett.

XVII.

Élek tehát! – gondolta. Tűzkereszt-
ség volt Katángnak az a *kishalál.*
Nagyobb veszély nincs, mint min átesett!
És jó okot rá minden nap talál
(legtöbbször, hogy kenyérért sorba áll),
hogy ott csatangoljon a sűrűben,
ahol a tankok lánctalpa levál,
ahol Molotov-koktéllal üzen
„egy nép: Elég volt!” S *„át* (megint) *tűzön-vízen!”*

XVIII.

Alig két hét után, egy szombaton
„reggel még ragyogott”, még kiskabát.
De estére már zuhogott nagyon,
elértük végül az Astoriát,
ahol az egyik gyűjtőláda állt,
s a tíz- meg húsz- meg százforintosok
csak áztak, mégis mindenki dobált

a megsebzett vagy meghalt harcosok
családjának. – Katáng szavalt és zokogott.

KATÁNG MIHÁLY SZÓZATA

1956. november 3-án

Hazám, te tékozló, szegény!
Most gyűjtöd kincsedet.
Elrablott századunk felét
még visszanyerheted.
Szabad vagy! Négyszáz év után
vállalható haza!
Csak mementó a ház falán
a jel: „*Ruszkik haza!*”

Visszafogad az ősi rend,
a vér mindent lemos,
a romokon rendet teremt
a *nép, a dolgozó, okos.*
Anyám, apám, örüljetek
(tanítónő, tanár),
lesztek lesrófolt népetek
szemében fénysugár,

mert láttok és láttattok is,
hogy egyazon folyó
medrében hogyha áll a víz,
kerülni volna jó,
s nem lépni újra, újra és
posványba százszor is!
Ti vagytok a felismerés:
mi álnok és hamis.

Lesztek a néma hang helyett
protestáló beszéd.
Többé rászedni nem lehet,
mert már okult a nép. –
A lánctalpak most mennek át
feldúlt határodon.
Csak *várd ki ezt az éjszakát*! –
Jó éjt, szülőhonom!

Terék Anna

Fejben a jég

JÁNOS

Az a partizán
épp tenyerelt egy ember arcán,
úgy beszélt velem, közben
nézett a szemembe,
mint aki nyugodt.
A hangja is egészen csendes volt,
a tenyere alatt meg ott feküdt
az az ember.

Aki félt, láttam rajta,
amennyi látszott az arcából,
a partizán tenyere alól,
az mind
rángott és rettegett.
Én meg hangosan kérdeztem
az ő nyelvén,
hogy hol a feleségem.

Valahol, még az ajtó előtt
hűlt ki a fejem.
Az ember retteg és reszket,
aztán egy perc alatt hűl ki a feje.
Csak arra tudtam gondolni,
hogy innen már nincs tovább,
se vissza abba, ami az életünk volt,
se előre, amit szerettem volna,
minden idő megszűnt,
és megszűnt vele minden ige,
az egész világ lassan
lecsupaszodott arra az egy kérdésre,
hogy hol van Erzsike.

A szobában már nem féltem,
láttam, hogy a partizán tenyere alatt
egy ember van, nyomja, bántja,
de már az sem érdekelt.
Belül valami elszakadt,
fogyott, már hónapok óta,
aztán elpattant az utolsó

még egyben maradt szál.
És kihűlt teljesen a fejem.

Ideértem, a végére,
itt szakad szét minden,
emberi élet, hús, méltóság,
itt darálnak majd le
engem is, csak idő kérdése.

És szerettem volna
megtalálni a feleségemet,
hogy tudjam, hol tartják,
az azt jelentené, hogy még él.
Tudtam, ő is egy partizán
tenyere alá fog kerülni,
és hogy az a tenyér majd nem csak nyom,
szorít, de nyúlni is fog azért,
ami szerinte az övé,
fasiszta magyar kurva,
szuszogja majd neki. Tudtam,
Erzsi fél és remeg.
De mintha átcsúszott volna
az ő testébe az én félelmem.

Álltam ott, kihűlt arccal,
a bőr alatt hideg koponyával,
mintha csak jég lett volna
a homlokcsont mögött,
és kérdeztem, hol van
a feleségem.
Az a partizán meg nemhogy
elengedte volna
annak a szerencsétlennek
az arcát, de tovább
szorította, egyre erősebben,
hogy adjon ki hangot,
ijesszen meg engem.

Abban a házban összefolyt minden,
nem volt már körvonala az embereknek,
csörögtek a lefolyók, nem volt néma
egyetlen torok sem,
csoda, hogy azt a házat egyáltalán
elválasztotta valami a várostól,
és odabentre koncentrálódott

minden méreg és düh,
oda érkezett meg a sértettség,
ott állt benn a rettegés,
felismertem az ajtó mögött
az éhséget, és a kezeket,
amik az ütések hangját
váltották ki.
Az én öklöm is ilyen.

Végül elengedte annak az embernek
az arcát, és mondta, hogy
hátul, a raktárban
vannak az asszonyok, oda menjek.
Láttam, hogy ő sem érti,
miért van jég az én fejemben,
tudta, hogy attól állok egyenesen,
és nézem, emiatt
a jég miatt tudom nézni őt
ilyen nyugodtan.

Félt ő is attól a jégtől,
hát a másik kezével
megmutatta, merre menjek,
és rácsuktam az ajtót,
mint aki elégedett,
hogy útba igazították végre.

A raktárnál ketten álltak,
és tudták a számról,
hogy magyar vagyok.
Mondtam, hogy Erzsikéért jöttem,
még én is elcsodálkoztam,
hogy kinyitották előttem az ajtót.
A földön nők ültek,
és nem is kellett keresni sokáig,
megláttam a kék szemét,
láttam, hogy sírt,
de nem olvadt meg
a fejemben a jég,
tudtam, hogy mindene fáj,
és hogy biztos
mindenét bántották már,
kinyújtottam felé a kezem,
húzni kezdtem magam után,
nagyokat lépkedett,

szorította a tenyeremet
csendben.

De hiába mentünk
a kapu felé, mert hallottam,
ahogy az a partizán utánam üvölt.
Gondolom, addig szorította
annak a szerencsétlen
magyarnak az arcát,
hogy rájött,
az én hideg arcom is kell neki.

Üvöltve jött utánunk,
és én összeszorított fogakkal
némán szitkozódtam magamban,
miért nem tudtunk
gyorsabban lépkedni,
de nem álltam meg,
húztam Erzsit kézen fogva
magam után, míg
utol nem ért az a partizán.
A mellkasomba öklözött.

Úgy lőttem hasba,
hogy a szemét is láttam.
A mellkasomhoz ütődött
közben a mellkasa.
Fel akart tartóztatni, nekem meg
egyenesen a zsebem felé
indult el a kezem,
és átlőttem rajta.

Összerándult a hangtól
az én testem is,
aztán pont úgy
ömlött szét bennem
a bénulás, a félelem,
ahogy az ő vére a földön.

Erzsi meg rám se nézett,
nem kérdezgette, hogy
Istenem, János, mit tettél,
mit csinálunk most majd.
Csak nézett oldalra,
az üres, kék szemével,

és én a karomba vettem,
úgy vittem onnan ki.

Az utcán folyni kezdett
a szememből a víz,
ahogy a fejemben a jég
végre olvadásnak indult.

Benedek Szabolcs

Tényleg szeretem a jalapeñót

Fél hatot beszéltünk meg Ákossal. Ez pont az az idő, amikorra kényelmesen odaérek a munkahelyemről, és ha iszunk két sört, meg eszünk egy zsíros kenyeret, utána otthon lehetek anélkül, hogy feltűnne, kocsmában voltam. Mondjuk nem tudom, miért rejtegetem. Igazából nincs már rá semmi okom. Azért zsíros kenyér helyett mégis inkább melegszendvicset szoktam enni, az nem érződik meg a leheletemen. Persze azt se tudom már, mikor hajoltam utoljára közel a feleségemhez. Vagy hogy ő mikor ért énhozzám. Mindegy, hétre simán haza tudok érni két sör és egy melegszendvics után. A gyerekek is nagyok, nem kívánják az állandó felügyeletet, mégis élnek még bennem a régi reflexek. Lehet, hogy a feleségemben is.

Ákos viszont késik. Idegesen nézem újra meg újra a telefonomon az időt. Így nem fogok hétre hazaérni, vagy csak egyet tudunk inni, annak azonban mi értelme van. Kénytelen vagyok kikérni a sört, mert a felszolgáló egyszer már idejött, és megkérdezte, mit óhajtok, majd pár perccel később tüntetőleg megint elvonult az asztal előtt. Amikor ismét közeledik, intek neki, mintegy elvéve a dolog élét, és rendelek egy sört. Egy pillanatra átfut a fejemen, hogy kikérem Ákosét is, aztán meggondolom magam. Tudom, hogy nem szereti, ha a sör megmelegszik és elmegy a habja. Kisvártatva az is kiderül, hogy jól döntöttem: fölhívom Ákost, mire ő szabadkozni kezd, hogy ne haragudjak, de kiment a fejéből, nem írta föl, most meg már más dolga van, szóval legyen inkább legközelebb. Igyekszem hinni neki. Megkérdezem, hogy akkor mikor, mire Ákos azt mondja, majd lelevelezzük. Jó, legyen így.

Ákos már nagyon unja, hogy ugyanazt hajtogatom. Igaza van. Tényleg jó lenne elengedni bizonyos dolgokat, és nem kapaszkodni abba, ami már régóta nincsen.

Kihozzák a sört. Így, hogy Ákos nem jön, rengeteg időm van, ezt az egy korsót gyorsan le tudom dönteni, bár igazából nincs kedvem és nincs is már nagyon hova sietni. Szopogatom a sör tetejéről a habot, amikor észreveszem Tibit. Éppen leül a szomszéd asztalhoz, egy számomra ismeretlen férfi társaságában. Nem látnak meg, Tibi legalábbis egyelőre úgy csinál. Anélkül, hogy végiggondolnám, hirtelen fölállok, és odamegyek hozzájuk. Tibi arcán döbbent meglepetés, miután üdvözöltem. Pontosan ugyanolyanná formálódnak a vonásai, mint amikor pár héttel ezelőtt megláttam őt a feleségemmel az aluljáróban. Ezúttal viszont igyekszik mielőbb nyájas mosolyra váltani.

– Szevasz! De jó, hogy látlak! És milyen jól nézel ki!

Tudom, hogy egyáltalán nem nézek ki jól, táskásak és karikásak a szemeim, az ingem gyűrött, a nadrágom foltos, a cipőm orra kopott, és most is érzem, ahogy emelkedik a vérnyomásom meg a pulzusom. Mindenesetre megpróbálok visszamosolyogni. Tibi bemutat a haverjának, megkérdi, kivel vagyok, azt felelem, egyedül, mire ő némi érzékelhető hezitálás után invitál, hogy üljek le hozzájuk. Megköszönöm, de visszautasítom, mondván, mindjárt megyek. Ami igaz is. Most még gyorsabban iszom a sörömet. Közben a telefonomat nyomkodom, régi üzeneteket olvasok, néhányat kitörlök. Nemrég átállítottam a chatet arra, hogy ne látsszon, mikor vagyok vagy voltam elérhető. A feleségemé már régóta ilyen.

Kiiszom az utolsó kortyot, elindulok kifelé. Tibi felpattan és elém ugrik. Próbálok kitérni, ám ő darabos mozdulatokkal megölel. Azt kérdezi, mikor iszunk. Azt felelem, majd. Lelevelezzük, vagy ilyesmi.

– Nem tudod, ma otthon alszik a feleségem?

– Tessék?

– Ma otthon alszik a feleségem, vagy nálad?

Tibi segélykérőn a haverjára néz, amaz fölvonja a szemöldökét.

Ott hagyom őket. Miközben fizetek, írok a feleségemnek. Megkérdezem tőle, mit vásároljak. Pillanatokon belül válaszol, hogy semmit, most volt boltban. Még megfordul a fejemben, hogy írok Ákosnak is, beszámolok róla, mi történt, aztán meggondolom magam. Én is unom már a saját sztorimat. Különben meg Ákos mit mondhatna még, túl azon, hogy többször is udvariasan biztosított arról, ismeretlenül is utálja Tibit.

A kisebbik gyerek van otthon, a nagyobbik még nem jött meg az edzésről. A feleségemmel szótlanul teszünk-veszünk a konyhában. Miközben kipakol a szatyrokból, látom rajta a néma szemrehányást, pedig csak egy sört ittam, és próbálok úgy fordulni, hogy azt se érezze a leheletemen. Most, hogy már legföljebb tőmondatokban beszélünk, sokkal rosszabb tudni, haragszik, amiért megint neki kellett cipekednie. A vásárolt dolgok egy részét a hűtőbe rakja, a péksüteményeket a kenyértartóba, és egymás mellé készít ezt-azt a konyhaszekrény pultján, hogy majd egyszerre vigye ki őket a kamrába. Van köztük egy öblösüveg is.

– Jalapeño – mondja. – Neked vettem. Tibi mondta, hogy szereted. Én nem is tudtam.

Tényleg szeretem a jalapeñót. Régebben, amikor föl-fölugrottam Tibihez, ettünk ilyet párszor nála, többnyire házikolbász mellé. Jólesett fölszívni vele a sört és a töményet. De az valahogy soha nem fordult meg a fejemben, hogy itthonra is vegyek. Az számomra eddig jobbára Tibihez és az ő lakásához tartozott. Egyébként ugyanaz a fajta jalapeño volt, ugyanilyen üvegben, ugyanilyen címkével, ugyanattól a gyártótól. Még az is lehet, hogy a feleségem ugyanott vásárolta, ahol Tibi szokta. Lehet, hogy együtt vették? Próbálom kiszámolni, mennyi időt lehettünk egy légtérben a kocsmában Tibivel, és előtte beleférhetett-e nekik egy közös boltlátogatás. Nem valószínű. Ettől függetlenül jobb ezt a szitut elképzelni, mint valami másikat.

Különben eszem ágában sincs a közeljövőben Tibihez fölmenni. De most már legalább idehaza is ehetek jalapeñót. A feleségem amúgy akár tudhatná is, hogy szeretem: amikor a családdal elmentünk párszor pizzázni, néha jalapeñós pizzát rendeltem.

– Köszi – mondom. – Ma egyébként idehaza alszol?

A feleségem a konyhaasztalra tett telefonjára pillant, mielőtt válaszol. A képernyő sötéten ásítozik.

– Még nem tudom – feleli.

Arra gondolok, hogy csinálok egy melegszendvicset, és akkor mindjárt ki is nyithatom mellé a jalapeñós üveget.

G. István László

Edward Munch: Sikoly

Ne figyelj a halálfejet szorító kéz-satu
abroncstalan holdívére, figyeld inkább
a fehér elkenődéseket az arcomon, a
vulvaszáját, fölötte a konnektornyi orr,
miféle villanyos sugárzás a vágy és az
iszony közös tere, a türkizkék és narancssárga
sávok örvény-ideje? S a távozó két gótikus
alak csak azért van ott, hogy a szélen
kettős felkiáltójellel hagyjon magamra. Az ég
narancs lepedőhullámzás, a korlát három csíkja
a nap reflexét geometrikusan kinagyítja,
távol az alig észlelhető két csónak,
négy vonás rajta csak az ember,
hogy végre lehorgonyozzon az alkonyat.
Ne figyelj rám, én se figyelek se rád,
se senkire. A hegyek és a víz testembe folyó,
szívalakú tere csak azért kell, hogy
közel legyen, amire nem gondolok.
Ne figyelj a képre, csak magadba, és ne tudd,
hogy mi van ott. Mi az, ami nem számít, ami
a festékből elszalasztott vagy meg-
élhetetlen jövő időbe folyt. Ne halljál
süketséget, ne halljál sikolyt.

Jan van Eyck: Arnolfini házaspár

Megsokszorosodott, ami van. A szőrme
nyáron is leomlik, hordható ruha. Kétszer
két alak. Talán a vörös turbános a festő.
Miféle fülledt szoba? A guruló narancsok
nem édenkerti almák. Kétszer két pár
papucs, csak két emberre jó. A zöld
ruharedők alacsonyan is lomberdőt
idézni valók. A nyolckarú csillár
a tükröt övező tíz kerek szentképpel
együtt, melyek egy kerék tagolt felületén

mutatják, hogy a szobából hányféle
irányba mozog a fény, egy templom helyett
berendezett flamand előszoba szentélyét
idézik. Ki tartja a misét? Ebben a térben
a prédikáció a tükör két oldalán csak
magának beszél. A kintről benéző ág,
a cseresznyefáé, mint a várakozó
kereszteletlenek, nem tudja még, hogy a
szertartáson később majd részt vehet.
Az összeérő két kéz fölött az ágy
fadísze is odatévedt madár.
A kutya, mint kereszt alján a vér,
vagy akár felmosórongy is lehet,
a vér, a rongy is feltörlésre vár.
A halott első feleség megidézett
alakja ez, vagy ez a második? Súlyosan
függenek selymek és damasztok.
Itt minden függ, a bronztól az időn át
a plafonról lelógó ágyfüggönyökig.
Néző nem fér ide, bárhonnan szemléli,
ezt a történetet nem lehet elmesélni.

Ezt a történetet nem lehet elmesélni.
Bárhonnan szemléli, néző nem fér ide.
A plafonról lógó ágyfüggönytől,
a bronzon át az időig,
damaszt és selyem súlya
húzza le. Az egész csak idézet:
a halott feleségé, vagy a helyettesítő
második alaké. A kutya, mint egy felmosórongy,
issza fel, ha a kereszt alá hull a vér.
Odatévedt madár az ágy fadísze, az összeérő
két kéz fölött a szárnya. Ide a cseresznyefa
be nem jut, kereszteletlenül csak arra várna, hogy a
szertartáson részt vehessen egy gazdátlan ága.
Magának beszél a prédikáció
a térben, a tükör két oldalán.
Nem tudni, ki tartja a misét.
A berendezett flamand előszobában
templom helyetti szentély
szórja a fényt. Hányféle irányba
mozog? Mutatja a kerék tagolt
felülete, mely a tükröt veszi
körbe, s nyolckarú csillár lesz az előtere.
Lomberdőt idézni valók

a zöld ruharedők, alacsonyan is. Kétszer
két pár papucs, csak két emberre jók,
a narancsok nem édenkerti almák, de gurulók.
Miféle fülledt szoba? Talán a vörös
turbános a festő, van kétszer két alak.
A szőrmék nyáron sem melegek, leomlanak,
s még most is hordhatók. Itt minden
ami van, megsokszorosodott.

Szita Szilvia

Földkábel

Az ő nevében írom, bár úgyse
olvasod: a lányod jól van,
egyetemre jár, néha pincérkedik.
Lehet, hogy téged is kiszolgált már.

Nem veszi szájára azt a szót, hogy *apu*,
de ettől még nem vagy egészen a múlté,
hiszen szerepelsz minden adatlapján,
és dacosan viseli köznapi vezetékneved.

Úgy vonulsz végig az életén,
mint egy földalatti vezeték,
amelyet tisztességgel karban tart,
ha már te őt nem vetted karodba.

Ki-kiássa, ha kell, védőburkot cserél,
sír nagyokat. Az anyjával kézfejükre
tetováltatták a fogyó holdat –
akin ilyet látsz, kerüld el messzire,

őt pedig, ha eddig nem tetted,
most már ne is keresd.

Nemlétező családok

Csak nemlétező családokban bántják
a gyerekeket gondolattal, szóval, cselekedettel.
Ott a kölykök rendszeresen kihúzzák a gyufát,
nem lehet őket megnevelni máshogy.

Csak nemlétező családok tagjai készülnek
úgy a karácsonyra, hogy fadíszítés
közben azt ordítják: legalább a Szentestét
ki kéne bírni üvöltözés nélkül.

Csak nemlétező családokba
támolyog haza a férfi a kocsmából.
Elterül a gardróbfolyosón,
alig lehet tőle kinyitni a szobaajtót.

Csak nemlétező családokban csattannak
össze születésnapon a poharak úgy,
hogy az ital földre csorog. Szülők, gyerekek
vérző kézzel szedik össze a szilánkokat.

Csak nemlétező családokban tanulja
azt az ivadék, hogy felnőttnek lenni
annyit jelent: te vagy az erősebb, és
erre másokat folyton emlékeztetni kell.

Nem folytatom tovább. Minek?
Nincs ilyen család. A létezők
könnyed hangot érdemelnek:
bennük nem találni hibát.

Barátnők egymás között

Máig emlékszem azokra a határozott léptekre.
Jöttünk lefelé a Zengőről,
te Birkenstockban is kemény tempót diktálva.

Kiszáradt patakmedrekben meneteltünk,
könyörtelen volt a hőség,
éreztem, hogy napszúrást fogok kapni.

Közben azt mesélted, nektek
nem jött össze a gyerek, pedig az egész
család tudta: próbálkoztatok eleget.

Apád víkendházát se ti örököltétek.
A testvéreiddel azóta nem állsz szóba.
Motyogtam valami együttérzőt,

bár én nem akartam soha se nyaralót,
se gyereket. Nekem választás volt,
ami neked kényszer – *ezt* a mondatot

próbáltuk kikerülni, mint a sunyi kis gödröket.
Mire leértünk, hányingerem volt már,
neked meg a papucsod kaviccsal telement.

Stummer Attila

A szent

Mindennap imádkozom, hogy meghaljatok,
gyermekeim. Két legyet ütnénk egy csapásra:
ti színről színre látnátok az Istent,
és én is végre csak rá koncentrálnék.

Kegyetlen dolgok köröznek a ketrec
rácsai közt, pörög a pokoli program:
rosszak lesztek, mindenképpen rosszak,
hiába imáim, könyörgéseim.

Értetek élek: nézem, ahogy esztek,
utolsó lehet minden falat, nézem,
ahogy alszotok, a mozdulatlan
alvó test halott – szemem az Istené.

Ha betegek vagytok, ápollak, borogatlak,
sírverseket dúdolok magamban,
csalódott leszek, ha újra kergetőztök,
rakoncátlankodtok, felbosszantotok.

Ne legyetek nagyok, ne legyetek mások,
maradjatok így, ahogy én szeretlek benneteket,
gyengék, önfeledtek, gyámoltalanok,
értetek vagyok ellenetek, miattatok,

én vétkeim, nélkülem nem volnátok,
kincseim, terheim, kínzóim, mennyi gond
a jót akarni nektek! Két sápadt kicsi szentem,
mindennap imádkozom, hogy meghaljatok.

Gyerekhangra

gyerekhangra ébredsz délutáni
alvásodból gyerekhangra
kelsz föl mintha szólna
édes édes ismerős hang

üres szobában ébredsz délutáni
dermedt alvásból nevedet mondja
visszhangzik szobádban
édes édes emlék kisgyerekhang

elnémult most csönd van délutáni
napfény csonka csokra dől üres szobádba
bénító álomból nehéz tagokkal
felemelkedtél keresed hiába

mintha itt állt volna rájössz
álmodban hallottad nincs senki csönd van
meg se hallanád hiába kiabálna
ágyad priccs szobád egy magánzárka

így kelsz elnehezülve minden
reggel délután üres szobádban
gyerekhangra édes édes nincs itt
nem jött napok hetek évek óta

nem látod csak hangját hallod halkan
halkuló hangját a telefonban
hiába kiabálna ő is be van zárva
egyedül egy távoli szobába

Kevésbé kegyetlenek

Amikor a fenekedet törlöm, kisfiam,
a fiatalkorú rablókra gondolok, akikkel foglalkozom.
Intézeti gyerekek, olyan család tagjai,
amelyben azt se tanulták meg, mi az: enyém, tiéd.
Dühösek folyton, mert nincsen semmijük,
de főleg esélyük nincs arra, hogy legyen.
Ha elzárom őket, megvédem őket? Megvédelek?
És mit jelent egyáltalán megvédeni?
Szobatisztának kellene lenned már régen,
ehelyett mindent összeszarsz, mint a verebek.
Van egy könyv itt a gyerekszobában,
évek óta kallódik, benne egy mondat:
„Hogy kevésbé legyünk kegyetlenek."
Nem tudom pontosan, mit jelent.
Kevésbé kegyetlen? Kivel, veled?
Azzal vádolnak, hogy nem védelek meg.
Miért kellene, kitől, magamtól?
Hogyan kell egyáltalán valakit megvédeni?

Falun

zöld kert szélén fakerítés fölötte lomb
a lécek a törzsek alatt nyugtalan sáv a patak
túlpartján a birkák érett rétbe harapnak
kosok kolompja kong a patak zúg csobog
a réten túli erdő összeolvad a lombbal
fenn láncfűrész zajong beleremeg az erdő
beleremeg a rét bele a nyáj

a kert füve friss magas a léc szürkére száradt
közein villog a rét a férfi az ablakban érzi
patak vize borzong rázkódnak kolompok
láncfűrész visít közelnyomulnak sötét dolgok
de nem juthatnak csak a kerítésig

kiszaladnak a kertbe a gyerekei nézik
a gyors vizet a bárány hangját hallják
zúgás kolompolás fenn láncfűrész hasít

visszafutnak izzadtan izgatottan
lábuk vizes egymás szavába vágnak

a kerítés már egy helyen kidőlt

Acsai Roland

Ekloga az aggodalomról

Vergilius és Radnóti Miklós emlékére

Első pásztor
Aggodalom, mi a lényedet adja, barátom, a nyáron
és a hideg teleken, de miért van ez így, ki tudója?
Nyájad az itt legelészget a réten, a fűben, a csendes
Rákos vízénél, a patak partján, amikor kell,
s hallgatod ott a patak csobogását lantodat áldva,
és dalolásod az ősi patak viszi messzi Dunáig.

Második pásztor
Így van ez, drága barátom, a hangod igaz szavakat szól.
Lányomat itt nevelem fel a réteken élve, a másik
lányom messzi lakik már, és hazavárom a héten.
Van feleségem is, éj haja fürtjei közt van a kincsem,
csillagos éjjeleim vele töltöm. Az éveim immár
megszaporodtak. A pásztori verseim élnek a város
parkjaiban, meg a plázákban, hol a klíma csak ontja
északi, hűs levegőjét nyárban a télnek örökké,
és az olümposzi hegy se nagyobb már csúcsainál tán.

Első pásztor
Túlzol azért, de a munkád része ez, verseidé is.
Próbálj meg kevesebbet agyalni a léten, a lényeg
elveszik ekkor. Bízni akarj, feleséged is hajtja:
bízvást bízhatnál a jövőben, a kegyteli mennyben.

Második pásztor
Jó, igazad van egészen, az életet így lehet élni
és befogadni a szent adományait emberi módon.
Újra kihajtom a nyájam a rétre, a partra ma reggel,
szóbárányaim, íme, legelnek a hajnali csendben.
Szürke az ég, vagy aranyszín: áldani illik a tájat.

Walther von der Vogelweide versére

Mért tűnt el annyi minden, helyek, arcok, napok,
akár az eltűnt évek, akár a sok halott?
Látod, der Vogelweide, a sok-sok év alatt
az ember nagy kérdése még ugyanaz maradt.

Mintha egy vércse lennék, mi égen, fent szitál,
és már felülről nézném, mi dús és mi sivár.
De már nem vágyom vissza, a múltba nincsen út,
egy nap sem jön el újra, ha már bealkonyult.

Ott áll a régi házunk, miért mennék oda?
Nem csábít, hogy kövessem, porban lábam nyoma.
Ötven felé haladva, túl a gyerekkoron,
nézek a lányaimra, és nem kell más vagyon.

A hársak illatában két szajkó elsuhan,
keverve égi kéket abba, mi színarany.
Az óránk néha késik, és néha meg siet,
de mégis megvan minden: jajongani minek?

Lipcsey Emőke

Dav

Minden azzal kezdődött, hogy száz gömbölyűfejű delfin Ausztrália nyugati partja felé vette az irányt. A furcsa jelenségre először egy halászhajón figyeltek fel. A delfinek a parttól mintegy három-négy kilométerre gyülekeztek. Szorosan összebújva, egy helyben úszkáltak egymás körül, és farkuszonyaikkal a vizet csapkodták. A gomolygó csoport lassan közeledett a part felé. Egy óra elteltével már Dav is látta, ahogy a csoportból egy delfin kiválik, eleinte kissé bizonytalanul, majd egyre sebesebb tempóban kifelé veszi az irányt. Pár perc múlva az állat ott hevert nem messze tőle a fövenyen.

A partszakasz népszerű kiránduló- és fürdőhelynek számított, s mivel hétvége volt, elég sokan sétálgattak arrafelé, vagy ahogy Dav is, csak üldögéltek a homokban. Különös érzés volt, ahogy a nap a bőrét bizsergeti. Évek óta nem ült így a szabadban, póló nélkül. Hunyorgott a szikrázó fényben. Megszokta, hogy egy légkondicionált szobában, lehúzott redőnyök mögött ül, szemben a képernyővel.

A téli időszak vége felé járt, s bár erősen tűzött a nap, kevesen merészkedtek a vízbe. Mikor a delfin hatalmas teste a fürdőzők közé robbant, többen felsikoltottak. Csodával határos módon senki nem sérült meg, de a fürdőzők hanyatt-homlok menekültek a partra. Az állat széles hátsó uszonyával tehetetlenül ide-oda verdesett a sekély vízben. Dav felállt, és kicsit távolabb húzódott, éppen amikor egy másik delfin is felgyorsított, és ugyanúgy zátonyra futott a fövenyen, mint a társa.

Az emberek hátráltak, és Davvel együtt megbabonázva figyelték, amint a többtonnás testek a csapatból egyenként kiválva egymás után veszik a part felé az irányt. Mintha egy előre eltervezett koreográfiához igazodott volna, olyan volt a jelenet. A soron következő delfin mindig csak azután indult, miután társa már célba ért. Egyértelmű volt, hogy a cél a part. Fél óra után a csapat fele ott vergődött a térdig érő vízben, ahonnan már nem voltak képesek visszaúszni a tengerbe.

– Emberek, csináljunk valamit! – kiáltotta valaki. – Próbáljuk visszahúzni őket a vízbe, különben elpusztulnak!

A bámészkodók, mintha csak ekkor szabadulnának a jelenet hatásától, megmozdultak. Egyesek mobiltelefonjuk után nyúltak, és filmezni kezdtek, mások azonban a víz felé indultak. A mentőakció nem volt veszélytelen, mert a vadul vonagló, súlyos testek bárkiben kárt tehettek volna.

Addigra a halászhajóról értesítették a parti őrséget. Megkezdődött a mozgósítás. Mire az állatmentő szervezetek és a katasztrófavédelem munkatársai, a búvárok, valamint a Facebookon és egyéb szociális médián toborzott önkéntesek a helyszínre értek, valamennyi delfin ott vergődött a sekély vízben. A tenger felől hajók, csónakok tartottak az öböl felé, az égen helikopterek köröztek, és a part felett egy Coca-Cola-reklámmal ellátott hőlégballon lebegett.

Davet az egész jelenet egy akciófilmre emlékeztette, másfelől úgy tűnt fel előtte, mintha egy számítógépes játék virtuális világának kiterjesztése lenne. Valamikor so-

kat beszélgetett ilyesmiről a barátnőjével, Judyval, aki sehogyan sem akarta megérteni, hogy nem lehet éles határt vonni a valóság és a virtuális valóság közé.

– Nem lepődnék meg, ha nyolcvan év múlva pontosan ugyanolyan szimulációk léteznének a virtuális világban, mint a kézzel foghatónak nevezett valóságban – mondta Dav.

Barátnője szeme elkerekedett.

– Ha ugyanolyan lesz minden, akkor mire való a nagy felhajtás a virtuális valóság körül? Akkor mi a francnak kell ez az egész? – kérdezte.

Ez volt az a pillanat, amikor Dav feladta, hogy Judyval efféle dolgokról beszélgessen.

Dav nem vett részt a mentőakcióban. Lüktetett a halántéka, szédült, és egyre jobban fájt a feje. Ez csak napszúrás lehet, gondolta. Nem volt rajtam a baseballsapka. Gyerekkoromban kaptam napszúrást utoljára, gondolta, és egy fa tövében elhányta magát.

Mikor visszaért a hotelbe, fejét a zuhany alá tartotta, és megivott két pohár vizet. Szobája a tizenötödik emeleten volt. Kinyitotta az ablakot, kihajolt, aztán mély levegőt vett.

A repülőút fele eseménytelenül telt, Dav el is szundikált. Aztán jöttek a turbulenciák. Kemény oldalszél dobálta a gépet. Dav émelyegni kezdett. A delfinekre gondolt. A vonagló vagy már magzatpózba kuporodó testek látványától nem tudott szabadulni. Olvasta valahol, hogy ilyen tömeges öngyilkosságra emlékeztető esetek máskor is előfordultak. Tasmánia partjainál 2020-ban például négyszázhetven delfin úszott a partra, és közülük csak százhetvenet sikerült megmenteni. Pontosan emlékezett a számokra. Soha nem gondolta volna, hogy egyszer szeme előtt zajlik le egy ehhez hasonló jelenet.

Egymás körül vonagló testek. Anyja egy egész nejlonzacskót képes volt megtölteni barna meztelencsigával. Esténként végigjárta a kertet, és összegyűjtötte a veteményeskertben az ágyásokban pusztító spanyol meztelencsigákat. Ez a faj különösen invazív, hímnős és rendkívül gyorsan szaporodik. Ahova beveszi magát, levél nem marad a szárakon.

A tompa motorzúgástól újra elálmosodva, félálomban villant fel előtte a kép gyerekkorából, ahogy az asszony elé tartja a zacskót, hogy megmutassa az esti zsákmányt. Dav undorodott a látványtól. Arra is emlékezett, hogy a csigák nem mindig a bekötött nejlonzacskóban végezték. Anyja időnként egy hegyes késsel járta végig a kertet, és egyszerűen csak átdöfte mindenfelé csúszó-mászó áldozatait.

Igyekezett elterelni a gondolatait. Útitervében Ausztrália után Európa szerepelt. A kontinensutazás nem az ő ötlete volt. Szülei lepték meg vele. Rábeszélték, hogy a cégtől háromhónapos szabadságot kérjen. Dav éjjel-nappal dolgozott, és egyedül élt. A szülők aggódtak érte. A szabadságot megkapta, bár nem volt egyszerű. Közvetlen főnöke túl hosszúnak találta a három hónapot.

– A kutatás mostani stádiumában nem szerencsés, ha ennyi ideig távol leszel. Te is tudod, hogy egyik napról a másikra, robbanásszerűen új eredmények születnek, mondta. Ebben a fázisban nagy szükségünk lenne rád – jelentette ki.

Az utolsó szót végül a vezérigazgató, azaz a Vezér mondta ki. Dav megkapta a szabadságot, a szülők pedig átutalták bankszámlájára az utazás teljes költségét.

A gépnek Rómában kellett volna landolnia, de az időjárási viszonyok nem engedték. Orkánerősségű szél fújt, így Milánóban szálltak le. Milánón ekkorra már átsöpört az a vihar, ami éppen az olasz fővárosban tombolt. Elsodort autók, kidőlt fák, sártenger, elárasztott utak és pincék jelezték, hogy ott járt.

A városban lázas munka folyt. Mindenütt a pusztítás nyomait igyekeztek eltűntetni. Dav a Navigli városnegyedben szállt meg. A csatorna partján a vendéglősök már újra kitették az asztalokat, és bár szokatlanul kevesen vacsoráztak a máskor zsúfolásig megtelt teraszokon, lassan újraindult az élet.

Dav pizzát rendelt és buborékmentes ásványvizet. Mechanikusan rágta a falatokat, miközben az egyre növekvő nyüzsgést szemlélte. A csatornaparton, lábukat lógatva, nevetgélő fiatalok üldögéltek, drága divatmárkákba vagy éppen hanyagul laza szerelésbe öltözött hölgyek és urak, lányok, fiúk és transzneműek sétálgattak ráérősen. Soha nem járt még Olaszországban, soha nem járt még Európában. Hallgatta az idegen, elegánsan szárnyaló, magabiztosan könnyed nyelvet, és azon kapta magát, zavarja, hogy nem angolul folyik a szó. Bánta már, hogy hagyta magát meggyőzni, és belevágott a kontinensutazásba. Hiányzott neki a megszokott környezet kiszámítható biztonsága, a légkondicionáló surrogása, az elsötétített szoba és az algoritmusok világa.

De mégsem az utazás, a folyton változó környezet zavarta leginkább. Főleg az aggasztotta, hogy valami benne is változott. Nem tudta megfogalmazni, mi az, ami más lett, de azt érezte, hogy semmi nem ugyanolyan, mint azelőtt. Ennek a változásnak legidegesítőbb jele az volt, hogy a bal kézfején, a mutató- és a hüvelykujja közé beültetett mikrochip rendellenesen működik. A bőr felszínén semmi nem mutatta, hogy alatta egy – a biometrikus azonosításhoz használatos – apró tárgy lapul. Megszokta, hogy ámulva néznek rá a boltban, mikor fizet, hogy nem bankkártyát érint a szkennerhez, hanem a kézfejét. Bár a Völgyben elég sokan vannak, akik ezt a parányi, biometrikus eszközt használják fizetéshez, de a Bay Walley más világ. A leolvasás pillanatában a bőr alá helyezett chip felvillan, ami a bőr felszínén is látszik. A néhány másodpercig világító vörös pont a külső szemlélő számára talán ijesztő.

Davet soha nem zavarta sem a látvány, sem a beépített eszköz, de az utóbbi időben a chip mintha önállósította volna magát. Néha teljesen kiszámíthatatlanul világítani kezdett, és percekig, sőt egyszer félóráig is izzott a vörös pont a kézfején. Ilyenkor zsibbadni kezdett a hüvelykujja, és ami a legkülönösebb, szeme előtt olyan képek jelentek meg, amelyekhez, úgy érezte, semmi köze nincs. Olyan emlékeket élt át, amelyek soha nem történtek meg vele, és számára ismeretlen emberek bukkantak fel, akik azt a látszatot keltették, mintha valami közük lenne Davhez, mintha régről ismernék egymást. Amikor a vörös pont kihunyt, az emlékek meg az idegenek visszavonultak, és látszólag minden visszatért a megszokott kerékvágásba. Dav azonban nem tudott szabadulni az ismeretlen emlékektől, nem tudta megállni, hogy később foglalkozzon velük. Nem gyakran fordult elő, hogy a chip magától beindult, de elég sűrűn ahhoz, hogy Davot nyugtalanítani kezdje a furcsa jelenség.

El is határozta, hogy hazatérve kicseréltetni az implantátumot, és beszél róla a fejlesztőkkel, vajon mi lehet a magyarázat a chip rendellenes működésére.

Gondolataiból egy hang zökkentette ki. Valaki angolul szólította meg. Egy mosolygó, hátizsákos lány állt az asztalánál.

– Heló, Párizsból mégsem Budapestre repültél, hanem Milánóba? – kérdezte a lány.

Dav csak bámult rá.

A lány elnevette magát.

– Meg sem ismersz? Pedig csak egy hete találkoztunk – mondta, és hátizsákját a földre téve leült Davval szemben.

– Ha várasz valakit, elmegyek, de ha nem zavarlak, én is megennék itt egy pizzát – mosolygott ismét a fiúra. – Gondolom, már leesett, hogy hol találkoztunk. George Pompidou, szökőkút, rémlik?

Dav kínosnak érezte a helyzetet. Arcmemóriájával eddig nem volt gond, és miután a lány Párizsról kezdett beszélni, valószínűnek tartotta, hogy ő keveri össze valakivel.

– Én még életemben nem jártam Párizsban – szólalt meg végül, és valami mosolyfélével próbálkozott.

Most a lány jött zavarba.

– Bocsi, de megesküdnék rá, hogy veled dumáltam olyan jól egy hete. Elképesztő hasonlóság. Davnek hívnak, nem? És AI-fejlesztéssel foglalkozol a Szilíciumvölgyben. Algoritmusokat gyártasz éjjel-nappal – tette hozzá nevetve, hogy a kínos helyzetet enyhítse.

– Én még életemben nem jártam Párizsban – ismételte. – És... csak most végeztem az egyetemen... Mielőtt melót keresek, utazgatok egy kicsit. De tényleg Davnek hívnak. – fejezte be a fiú egyre magabiztosabban a mondókáját.

Egy pillanatra elakadt a beszélgetés. Dav az emlékezetében kutatott, vajon hol találkozhattak, vagy honnan tudhatja a lány, hogy ő kicsoda. Emlékezett rá, hogy az utazás előtt főnöke óvatosságra intette.

– Az AI-fejlesztés körül nagy verseny folyik. Jobb, ha nem említed senkinek, hogy mivel foglalkozol. Ki tudja... Jobb félni, mint megijedni – mondta.

Dav megfogadta a főnök tanácsát, akikkel az útja során kapcsolatba került, mindenkinek azt mondta, hogy programozó, most fejezte be az egyetemet, de még nem tudja, hol fog elhelyezkedni. És akkor most jön ez a lány, aki mindent tud róla, amit a főnöke szerint nem kellene. Félelmetes – gondolta, de valójában nem ismerte a félelmet. Mindennapjait egy olyan buborékban élte, ahol a félelem szóhoz nem kapcsolódott tartalom.

Hátradőlt a széken, és ivott egy korty vizet.

A hosszú, barna hajú lány ült vele szemben, és éppen megrendelte a pizzáját. Kifogástalanul beszélt olaszul. Arcán két apró gödröcske jelent meg, mikor mosolygott. Davnek tetszett a lány.

– Oké, akkor összekeverlek egy tök ugyanolyan sráccal, mint te – fordult felé ismét. – Az is király, hogy mindkettőtöknek ugyanaz a neve.

Dav vállat vont, de csak látszólag volt közömbös. Most már tudni akarta a rejtély nyitját. A lány azonban igyekezett másra terelni a szót, hogy ne hozza zavarba.

– Alig tudtam eljutni Párizsból Milánóba. A gépemet törölték a vihar miatt. Csak egy nappal később tudtam indulni.

– A klímaváltozás – bólogatott Dav. – Egyre szélsőségesebb lesz az éghajlat – tette hozzá kissé színtelen hangon.

– Az. És egyre durvább dolgok történnek a természetben! Például Ausztráliában száz delfin csak úgy kiúszott a partra. Tömeges öngyilkosság.

– Igen, olvastam róla... – felelte a fiú.

– Minden összefügg – komorodott el a lány. – Tuti, hogy kiderül egyszer, ennek is a klímaváltozás az oka, mert már nem először fordul elő ilyen.

Dav ismét csak bólintott.

– Hallottam, mikor rendeltél, hogy jól beszélsz olaszul – mondta.

– Anyám olasz. De apám dallasi. Én is ott nőttem fel. És te, honnan jössz? – kérdezte, miközben bekapott egy falat pizzát.

– San Francisco.

– Oké, akkor mégiscsak a Bay Walley környékéről – nevetett a lány.

Dav nem bánta, hogy visszakanyarodnak a témához.

– Nincs véletlen egy fotód a srácról, akivel összekeversz? – kérdezte.

– Ó, persze, hogy van! – kapta elő a lány a mobilját, és görgetni kezdte a fotókat. – Ez a Pompidou előtt készült, a szökőkútnál, ott kezdtünk el dumálni, aztán itt van egy fent a Montmartre-on, oda már együtt mentünk, ez meg egy szelfi kettőnkről az üvegpiramisnál – tartotta a lány Dav elé a képernyőt.

Döbbenetes volt a hasonlóság. Dav megborzongott. Az arc az ő arca, még a szemöldök enyhe aszimmetriája is ugyanaz.

– Látom, téged is meglep – nevetett a lány. – Nincs ikertestvéred?

– Mit mondtál, Budapestre ment tovább?

– Igen, és azt mondta, három hétig marad. Meghívott, látogassam meg, mert valami hatalmas lakást bérelt, én is bőven elférnék benne. Megkaptam a címet is. Még nem döntöttem el, megyek-e arrafelé.

Dav hallgatott, végül rászánta magát, hogy megkérdezze:

– Megadnád az elérhetőségét a Facebookon?

– Nincs rajta a fészen. De mobilszáma van. Azt megadhatom. Meg a címet is. Szerintem nem fog haragudni, ha felkeresed. Biztos neki is poén lesz, hogy találkozhat a hasonmásával. Vagy bocs, neked lesz poén, hogy találkozol a hasonmásoddal – mondta a lány, és arcán megjelent a két gödröcske, mikor felnevetett.

– Nyugodtan mondd meg neki, hogy Lia küldött.

– Oké. Rajta vagy a Facsen? – érdeklődött a fiú.

– Nopp, köszi... De adhatok egy mobilszámot. A Viberen is rajta vagyok. Sok sikert! – állt fel Lia, miután elérhetőséget cseréltek, majd vette a hátizsákját, és elindult. Nem nézett vissza.

Dav legszívesebben megszakította volna az utazást, de kínosnak érezte volna, hogyha ilyen könnyen megfutamodik. Az elsötétített szoba falain kívül a világ lármás, kaotikus, túl sok benne a testközeli valóság. És akkor még itt van ez a hasonmás is. Vagy ikertestvér, ahogy Lia nevezte. Dav biztos volt benne, hogy nincs ikertestvére. Szülei elmondták neki, hogy évekig vártak rá, és hogy mekkora öröm volt számukra, mikor

végre megszületett. Valószínűtlen, hogy egy ikertestvért ne tartottak volna meg. Elhatározta, hogy Budapestre repül, és felkeresi a másik Davet, aki ezek szerint szintén AI-fejlesztéssel foglalkozik a Völgyben. De hogyhogy nem találkoztunk? – töprengett.

A Völgyben szinte mindenki ismeri egymást, bár egyesek szerint a beáramló tőke és a techcégek szétverték azt a kicsit hippis, laza életformát, ami egyedivé tette a helyet. A Bay Walley azonban még mindig egyfajta oázis, és olyan, mintha egy nagy család lakná. A képernyő előtt, állhatatos munkával töltött intenzív órák után lazíthatsz, és bárkivel összefuthatsz egy-egy meetingen, egy cool bulin, egy startupversenyen, vagy benézhetsz valamelyik campus kávézójába.

Dav azonban alig mozdult ki otthonról, hogy valakivel találkozzon. Néha beült egy-egy kosárlabdameccsre. Kedvence a Golden State Warriors, a kosártörténelem egyik legdominánsabb csapata volt. Gyakran kóborolt egyedül, minden cél nélkül a kertváros kihalt utcáin, és néha azon kapta magát, hogy már a Golden Gate híd lábáig, vagy az Apple ufóhoz hasonlatos főhadiszállásához jutott. Nem kerülte kifejezetten mások társaságát, de úgy vélekedett, hogy az interakcióra számtalan virtuális platform létezik, ezért nincs feltétlen szükség fizikai jelenlétünkre ahhoz, hogy valakivel beszélgessünk.

Nem élhetsz mindig buborékban, mondta az anyja. Dav éppen ellenkezőleg vélekedett, és tudta, hogy a Bay Walley kertvárosában nem ő az egyedüli, aki csak akkor teszi ki a lábát az anyja szerint valóságos világba, ha nagyon muszáj. Az igazi élet nem a bárokban, hanem a lehúzott redőnyök mögött zajlik, és az igazán fontos kapcsolatok is digitális platformokon szövődnek akkor is, ha sokan egyik meetingről a másikra rohangálnak, vagy zúzós bulikon füveznek és szexelik végig az éjszakát.

Dav olyan algoritmusok létrehozásával foglalkozott, amelyek alkalmasak mesterségesintelligencia-modellek kifejlesztésére, amelyek tanulhatnak az adatokból, illetve az adathalmaz ismeretében előrejelzéseket készíthetnek, és választani is képesek. Az AI-algoritmusok értelmezése kihívást jelent, és a feketedobozban zajló döntéshozatali folyamat gyakran átláthatatlan. Davet azonban éppen ez hozta lázba. Hogy van egy feketedoboz, amelybe betáplálja az adatokat, de hogy a doboz belsejében mi játszódik le, ismeretlen. Izgatta a kérdés, vajon a rendszer a feltöltött információ birtokában hogyan jut el a döntésig, és miért éppen azt a megoldást választja.

Munkáján kívül még egy szenvedélye volt, a Mindark által fejlesztett Entropia Universe. Szeméhez illesztette a VR-headsetet, a számítógépe elé ült, és órákig bolyongott a virtuális világban. Minden játékos valamilyen szerepbe bújt. Harcosok, földművesek, bányászok, tudósok és számtalan más karakter népesítette be Entropiát, akik keményen dolgoztak, és élték a maguk életét. Házat építettek, ruhát, fegyvert, földeket, különféle használati tárgyakat is vásároltak virtuális pénzért. Külön csavar volt azonban a játékban, hogy a virtuális pénzt valódi valutára, elsősorban dollárra lehetett váltani, ha tehát a virtuális világban valaki keményen dolgozott, fizetését a való világban is felhasználhatta.

Mivel Dav biztos volt benne, hogy a virtuális világ hamarosan integrálja a való világot, ezért különösen értékelte, hogy a virtuális fizetőeszköz a valóságban is használható. Ezért mikor a Worldcoin kriptoprojekt beindult, azonnal csatlakozott. A platformra regisztrálók huszonöt egységnyi virtuális fizetőeszközt kaptak, mely az Open AI szerint akár a jövőbeli világvaluta is lehet. A Worldcoin fejlesztői ráadásul mun-

katársai voltak, a fizetőeszközt legalábbis ugyanaz a cég hozta létre, amelynek Dav dolgozott. A felhasználóknak csupán az íriszüket kellett beszkennelni, hogy ezzel a biometrikus azonosítással váljon ellenőrizhetővé, hogy a kliens valóban regisztrált-e már a platformon.

Dav az elsők között szkenneltette be az íriszét. Cseppet sem aggasztották a személyes adatokkal történő visszaélés esetleges kockázatai. Úgy vélte, az ujjlenyomat alapján való azonosítás már elavult, és ez az új biometrikus technológia sokkal hatékonyabb. Mivel minden ember írisze egyedi, akárcsak az ujjlenyomata, hamarosan elég lesz egy szenzorra tekintenünk, hogy bárhol, bármilyen helyzetben azonosíthatóak legyünk a központi adatbankban tárolt, íriszünkhöz rendelt alfanumerikus World ID alapján. Dav biztos volt benne, hogy az adatbankban tárolt információ később a mesterséges intelligencia fejlesztésében is szerepet kaphat.

A Sforza-kastély előtt, a szökőkútnál üldögélt. Tekintetével követte a magasba törő, majd darabokra hulló vízsugarakat. Gondolatai Liára terelődtek. Davnek már régóta nem volt barátnője. Otthon ezen nem is töprengett, megszokta. A munkája és a képernyő mögött feltáruló világ kitöltötték az életét. A mindennapokból kizökkenve azonban ez is eszébe jutott. Lia tetszett neki.

Megbeszélhettem volna vele, hogy menjünk el együtt valahová – gondolta –, hogy együtt nézzük meg ezt a várat, például. Felhívhatnám, megadta a számát. Ha valaki az Államokból Európába utazik, ilyen régi dolgokat szokott megnézni, mint ez a kastély – fűzte tovább a gondolatait.

Egy lány és egy fiú ült le mellé a padra. A fiú fekete-afrikai, a lány pedig talán pakisztáni lehetett. Zsebre dugott kézzel pihentek egymás mellett. Fásult tekintettel, hallgatagon bámultak maguk elé. Külsejük ápolatlan volt. Hajuk kócos, ruházatuk piszkos. A fiú szakadt, koszos farmert és egy lyukas pulóvert viselt, a lány egy ételfoltokkal teli, nagy kabátot, pedig melegen sütött a nap. Arca maszatos volt. Dav hallott róla, hogy sok a menekült Európában. Az embercsempészek kiteszik őket valahol, aztán fedél és munka nélkül, napról napra élnek. Vajon ők hogyan találtak egymásra? Egy fekete és egy pakisztáni Olaszországban – töprengett. Meglepte, hogy ilyesmin járnak a gondolatai.

Judy jutott eszébe, a legutóbbi barátnője. Öt éve már, hogy szakítottak. Másfél évig voltak együtt. Judy nagyon bosszantó tudott lenni. Teljesen bele volt habarodva Európába és a régi dolgokba. Várak, festmények, múzeumok, építészet. Évente kétszer is megfordult az öreg kontinensen. Folyton regényeket olvasott. Dav szerint Judy a múltban élt, és csak romantikázni akart. Lehetett vele szexelni, de elvárta volna, hogy virágot vegyen neki, hogy gyertyafénynél vacsorázzanak, ilyesmi. Dav pedig ezzel nem tudott mit kezdeni. Szakítottak.

Este a szállodában megint beindult a mikrochip. Már lefekvéshez készülődött, mikor a vörös pont felizzott a kézfején. Aztán jöttek a zsibbadással az ismeretlen emlékek. Először valami erdőben táborozott a barátaival. Talán tizenöt éves lehetett. Ültek a tábortűz körül, énekeltek. Dav a gitárt pengette, pedig valójában életében nem volt a kezében gitár. És életében nem volt táborban a haverjaival. A barátok, akikkel a tűz körül üldögélt, mind idegenek voltak, pedig a nevüket is tudta. Jane, Ashi,

Noel, Dick, Jonatan, Elyn, George, Willy, és még sokan mások. Beszélgettek. Szerelmes volt az egyik lányba, aki szintén ott ült a körben. Mikor a tűz elhamvadt, mindenki visszavonult. Dav egyedül lakott az egyik sátorban. A lányra gondolt, mikor szétnyílt a sátorlap, és az beosont hozzá. Mellé bújt. Szeretkeztek. Jane-nek hívták. Ebben az ismeretlen emlékben ő volt az első szerelme, pedig Davnek soha nem volt Jane nevű barátnője. Első szerelmét tizenkilenc évesen, egy kosárlabda-mérkőzést követő partyn ismerte meg.

A vörös pont tovább fénylett a kézfején, miközben rátört a következő emlék. Játszótéren üldögélt egy padon. Annyi idős lehetett, mint most, körülbelül harminc. A játszótér a Párizs környékén fekvő Saint-Germain-en-Laye-ben volt, egy kastélyhoz közel. Dav gyorsan feljegyezte mobilján a városka nevét, hogy később el ne felejtse. A kastélyt pompás, szigorúan geometriai elrendezésű park vette körül. A növények is szabályos alakzatokat formáztak. A legtöbb bokor és fa kocka-, téglatest-, henger-, hasáb-, gúla- vagy kúpalakú volt, de akadt köztük olyan is, amelyet valamilyen állatformára nyírtak. A játszótér a park szélén állt. A gyerekek hintáztak, futkostak, nevetgéltek, mászókákra kapaszkodtak, sírtak, mikor a homokozóban összekaptak, vagyis minden úgy volt, ahogy az egy játszótéren lenni szokott. Dav azonban sem otthon, sem máshol nem járt játszótérre, hogy a gyerekeket figyelje. Még Franciaországban sem fordult meg soha arrafelé. Ebben az idegen emlékben pedig ott ült a padon, egyre jobban idegesítette a gyerekzsivaj, és nem értette, miért ül itt tulajdonképpen. Felállt, hogy a parkban egy csendesebb zugot keressen. Elindult egy geometriai alakzatokra nyírt sövény labirintusában, ahonnan egy szinte vonalzóval húzott, apró kaviccsal felszórt sétaútra ért. Tetszett neki ez a szinte matematikai pontossággal kialakított park. A nap erősen tűzött, Dav hunyorgott. Kezével beárnyékolta a szemét, hogy megbizonyosodjon felőle, valóban jól látja-e, hogy a távolban, két rombusz alakú virágágyás között, egy félreeső padon Lia üldögél. Dav a zsebében megtapogatta zsebkését, és a lány felé indult.

Ekkor hunyt ki kézfején a vörös pont. Az invazív emlékek visszahúzódtak. A szállodai szobában ült az ágya szélén. Mérte az időt. Az emlékek rohama nyolc és fél percig tartott. Üresnek érezte magát. Ez alatt a nyolc és fél perc alatt az a furcsa érzése támadt, hogy nincsenek saját emlékei, ezek valaki máshoz tartoznak. A feltevés ellen szólt, hogy a sok ismeretlen helyszín és szereplő között a korábbiaktól eltérően váratlanul egy általa ismert személy, Lia is megjelent egy villanásra. Ez még jobban nyugtalanította, mint az idegen emlékek. Az utolsó képet pedig különösen aggasztónak találta.

Megpróbálta felidézni, mikor történt meg először, hogy a bőre alatt lévő implantátum önállósította magát, és elindította benne ezt a különös emlékfolyamot.

Úgy döntött, nem telefonál, csak találomra becsenget a másik Davhez. Hiába mutatta meg Lia a szelfiket, Dav kételkedett, hogy valóban létezik egy alteregója. A lány talán átvágta, gondolta, de arra egyelőre nem talált magyarázatot, hogy miért tette volna. Bosszantotta, hogy túl sokat gondol Liára. Nem tudta eldönteni, vajon csak az állítólagos hasonmás miatt, vagy azért, mert valójában a lány is érdekli. Szerette volna megérinteni a két gödröcskét az arcán, mikor nevet, és tenyerével végigsimítani a lány hosszú, barna haját.

Budapest ugyanúgy zavarba ejtette, mint Milánó, és ismét csak azt a következtetést vonta le, hogy minden európai város hasonlít egymáshoz. A házakat, az em-

bereket, de még a levegőt is nyugtalanítóan átitatja a múlt, Dav pedig úgy érezte, a múlthoz semmi köze.

A Google Maps segítségével könnyen megtalálta a házat. Valami dombra kellett felkapaszkodni egy végtelen lépcsősoron, melyet sűrű fák szegélyeztek. Lombkoronájuk szinte teljesen eltakarta a mögöttük megbúvó épületeket. A lépcsősor tetején azonban tágas tér fogadta. A teret díszes homlokzatú házak ölelték körül. Ez a fajta építészet elbizonytalanította. Nem értette az ívelt ablakok, a szeszélyesen kanyargó, növényekre emlékeztető ornamentika és a váratlan kiszögelések szabálytalan geometriáját, melyet néhol még freskók is bonyolítottak.

Dav Kettő a legdíszesebb homlokzatú házban lakott. A háztetőt zöld, sárga és kék mázas cserepek fedték, melyeket a kapuval egyvonalban egy hatalmas, hármas szív freskója tört meg. A szívekben madarak, tulipánok és levelek kuszasága. A zöldre festett, íves hármaskapu kovácsoltvas girlandjai között a festett üvegmozaikot növényi mintákkal körbefont női arcok díszítették.

Dav bepötyögte a kódot, amit Liától kapott, majd belépett. A lépcsőház falfreskóit a homlokzathoz hasonló ívelt vonalvezetés, élénk színek és elképesztő ornamentikák jellemezték. A széles csigalépcső kovácsoltvas korlátja egy őserdő bujaságával vetekedett. Sehol egy egyenes vonal, ami menedéket kínált volna, még a lépcsőfokok is ívesek voltak, hogy Dav szinte beleszédült, ahogy felfelé lépkedett. A lifthez nem volt bizalma, olyan réginek tűnt. Attól tartott, elakad valahol két emelet között.

A harmadik emeleti tágas lépcsőházból csak három hatalmas ajtó nyílt. Dav tudta, hogy a másodikon kell becsengetnie. A csengő éles, berregő hangot adott, de senki nem sietett elé. Dav még kétszer próbálkozott, fülét is az ajtóhoz tapasztotta, de belül semmi mozgást nem észlelt.

Most sem akart telefonálni. Úgy döntött, inkább visszajön estefelé.

Nem volt kedve nyakába venni a várost. Betért egy közeli kávézóba, és helyet foglalt az egyik asztalnál. Rajta kívül senki nem ült bent, ám a kerthelyiség megtelt vendégekkel. Hatalmas napernyők alatt, és a környező fák árnyékában tereferéltek az emberek, vagy valamelyik kifejezetten napos asztalnál ülve sütkéreztek. Dav az üres helyiség egyik sarkában talált egy kényelmes fotelt. Belesüppedt, mintha soha nem akarna onnan felállni. Megnyugvással töltötte el a légkondicionáló otthonosan surrogó hangja. Kávét, Coca-Colát, vizet, szendvicset, frissen sült csirkés qurritót rendelt, majd ismét kávét, vizet, gyümölcslét ivott, és egy sárga krémmel vastagon megrakott süteményt is kipróbált, melyről fogalma sem volt, hogy mi, de ízlett neki. Minden ízlett neki, még a csirkés lepény is, pedig ritkán fogyasztott húsfélét. Nem volt vegetáriánus, mint sokan a Völgyben, de úgy vélte, nem fenntartható a mértéktelen húsfogyasztás.

A Völgy lakói újra felfedezték az aszkézis lényegét, vagyis a testi vágyak és örömök korlátok közé szorítását. Mivel azonban a lélek létezését tudományos elme nem fogadja el, a lélek tökéletesítése helyett az információáradatban és a megfeszített munkatempó miatt túlingerelt agy lankadó motivációjának visszaszerzése a cél. A mértékletesség jótékony hatását rendszeresen végzett dopaminböjtön keresztül tapasztalják meg. Hetente egyszer megvonnak maguktól minden olyan tevékenységet, ami az agyban a jutalomérzetért felelős dopamint stimulálja. A böjtnap nem azzal indul, hogy reggelre ébredve a mobiltelefon után nyúlunk, majd a konyhába

indulunk kávét főzni. Az egész arról szól, hogy mindenről lemondunk, ami örömforrás lehet. Nincs szex, nincs alkohol, nem használunk számítógépet, kikapcsoljuk a mobiltelefont, nem csetelünk sem a barátokkal, sem a munkatársakkal, ha lehet, egész nap koplalunk, vagy a víz mellett csak igen minimális táplálékot fogyasztunk. A napot egyedül töltjük, nagyokat sétálunk, gondolatainkat pedig papírra vetjük. A hatás nem marad el. A dopaminböjttel töltött ingerszegény nap után jutalomfüggő agyunk annál nagyobb hálával fogadja majd a hétköznapokban megszokottá vált örömöket, és megsokszorozott erővel birkózik meg az őrületes munkatempóval.

Dav eleinte idegenkedett a dopaminböjttől, de mivel munkatársai nagy része heti rendszerességgel visszavonult, végül ő is követni kezdte a trendet, és érezte jótékony hatásait.

Lassan sötétedni kezdett. A vendégek jöttek-mentek, kicserélődtek a kávézóban, csak Dav ült kitartóan a sarokban. Órájára nézett. Nyolc múlt. Úgy gondolta, ideje elindulni.

Ezúttal az első csengetésre kinyílt az ajtó a harmadik emeleten. Köszönés helyett önkéntelenül felnevetett, mikor szembe találta magát a tükörképével. Tehát igaz, amit Lia mondott, gondolta.

– Már vártalak, gyere be – mondta a másik Dav, és valamiféle mosollyal próbálkozott. – Lia mondta, hogy fel fogsz keresni.

Letette hátizsákját a fogas alá, és levette a cipőjét, majd kezet nyújtott.

– Dav vagyok.

– Dav vagyok – visszhangozta a másik, és ő is kezet nyújtott. Még a hangja is ugyanúgy csengett.

Nevetséges volt ez a bemutatkozási ceremónia, hiszen mindketten tudták, hogy mire számítsanak, bár Dav nem emlékezett rá, hogy megígérte volna Liának, hogy felkeresi ezt az elképesztő hasonmást.

A lakást a grandiózus terek uralták. Nem volt benne sok bútor, és a három egymásba nyíló óriási szobában mindenhol parketta és süppedős perzsaszőnyegek. Dav még sosem járt ilyen lakásban, és megint csak azt gondolta, az európai nagyvárosokban talán minden lakás ilyen. A magas mennyezetet, a palotába illő tekintélyes szárnyasajtókat és a hatalmas ablakokat lenyűgözőnek találta.

Hasonmása hellyel kínálta.

– Nos, hogy tetszik Európa? – kérdezte meglehetősen közömbös hangon.

Dav nem felelt. Még mindig leplezetlenül szemlélődött.

– A lakások nem ilyenek otthon nálunk – jegyezte meg a másik Dav.

– Itt minden más, nemcsak a lakások – felelte Dav.

Hallgattak, majd a csendet Dav törte meg.

– Véletlen találkoztál Liával? – kérdezte.

– Nem véletlenül – felelte a másik. – És te sem véletlenül.

Megint csend lett.

– Ismerem az emlékeidet – szólalt meg Dav.

A másik bólintott.

– Azok nemcsak az én emlékeim. Sok embertől kaptam őket. És bennük van a múlt meg a jövő is.

Dav elgondolkodott.

– Hogyan lettél a hasonmásom? – kérdezte.

– Megadtad az íriszmintádat – felelte a másik. – A fejlesztőknek így már könnyű volt továbblépni – mondta.

– Kitalálhattam volna, hogy akkor kezdődött – bólintott Dav, aztán valamiért hirtelen a delfinek jelentek meg előtte, ahogy egymás után sorban a partra vetik magukat.

– Igen, akkor – mondta a másik. – A történeted nem a delfinekkel kezdődött, de talán velük végződik – tette hozzá merev mosollyal.

Mivel Dav nem felelt, folytatta.

– Mint tudod, a valóság csak szimuláció. Hamarosan elkészül az újabb verzió, és akkor minden, ami most van, eltűnik, átadja helyét a frissített változatnak.

– Ezt az elméletet ismerem – jegyezte meg Dav.

– Tudom, hogy ismered. És akkor valószínűleg azt is sejted, hogy a frissítés már elkezdődött. Ez egy fokozatos folyamat. Eleinte lassú. De hirtelen gyorsul, mint amikor egy program újabb verzióját telepíted a számítógépre. Én azonban már a te frissített változatod vagyok.

Dav lehajtotta a fejét.

A másik felállt.

– Mennem kell. Tedd a dolgodat. A lakásban mindent megtalálsz, amire szükséged lehet – mondta, majd felállt.

Az előszoba felé indult. Felhúzta Dav sportcipőjét, és vette a hátizsákot.

– Minden jót – mondta, és kezet nyújtott.

Dav nem felelt. Megszorította a feléje nyújtott kezet, és halkan betette az ajtót a másik után.

Karácsonyi Zsolt

A szemünk előtt elvonulóról

Nem gondolkodtam sokat, azonnal odamentem hozzá,
bemutatkoztam, gyorsan le is tegeztem, pedig idősebb,
akkor már sokkal idősebb volt nálam, mert egyértelműnek
tűnt már az első és utolsó találkozásunk előtt is,
hogy már régóta egy másik időben van, és nem kezdtem el
mondani, hogy valamikor a kilencvenes évek elején
hallottam először a verseit a Kossuth Rádió esti műsorában.

Este volt, egész régóta este volt már akkor is, amikor
a Tokaji Írótábor esti műsora után, a kocsmában,
ahol csak nagyon rossz borokat lehetett inni, azonnal
odamentem hozzá, és hét vagy tizenkét percen keresztül,
olyan lendülettel, ahogy csak egy kamasz tud lendületet venni,
miután verseket hall a Kossuth Rádióban, elkezdtem neki
magyarázni, hogy nem reménytelen, sohasem reménytelen,
ő pedig türelmesen, talán valami láthatatlan, békés mosollyal
az arcán, békésen végighallgatott, kivárta, hogy befejezzem,
mert egyszer mégiscsak kénytelen voltam befejezni, mert
mégiscsak akkor találkoztunk először, és a Kossuth Rádió
sem kezdett el irodalmi műsorokat sugározni, valami
egészen más sugárzott, a sötét nap fényében,
ami még véletlenül sem a hold.

És elbúcsúztam tőle, bár tőle, akit akkor láttam
először és utoljára, úgysem lehetett elbúcsúzni, mert ezt, minden
türelme ellenére, akkor sem engedte, nem tette lehetővé.
Nem engedi ma sem.

Tatár Sándor

Fel(eség)tételesmód

Ha öregasszony *lennél,* azt mondanám:
„a világ legcsodásabb öregassznya”
– ez még vicces is lenne (kinek?!), de
Te nékem sosem leszel összeaszva.
Az én szememen, tudd, nem fog a kor
ki – bár dioptria számos:
szerelmem, látod (rágalom!),

a vaksággal határos.
Lelkesülnék ráncaidért,
ha látnám egyszer őket,
de hol van énnekem képzelmem annyi,
mely mámikát csinálhatna belőled?
Csak elnyúlik a szív kávéhabon, de
megmarad (csak ne kavard) a forma,
s nem sápad-lappad az ún. *tartalom* se
– rá se köpök az idő-hatalomra.
Ha vén fasz *lennék*, nem tudom,
az Adoniszt látnád-e bennem,
kinek egyéb becsvágya sincs, mint
hogy elvárásaidnak megfeleljen(?).
Ha minden másként lenne, s látnánk:
egy gigacsapás mindent romba dönt,
diadalmasan túlélnének mindent
a makacs tények, mint a sziklatömb:
Tőled mindig elolvadék,
rajongom lépted, főztöd, asztalod.
Tekintsünk el attól (ezt nyomatékkal mondom), Édesem,
hogy amúgy meg vén fasz vagyok.

Nyirán Ferenc

Meghasonlás

Véget értek a zsoltáros évek, kiszáradt
torokból csikorog a dal: *hallass örömet
és táncos vigasságot vélem, Uram, hogy
örvendezzenek csontjaim, amelyeket
összetörtél* – mondja, aztán csak bomlottan
bámul a semmibe, égő szemmel, mert
napok óta nem aludt, mígnem valahogy
feleszmél, mintegy öntudatra ébred,
de csalódnia kell, hiszen ez nem egy
örömóda, csak bámul maga elé, mint
temetésen az üres sírgödörbe, és rájön,
hogy az egész élete egy nagy átverés volt,
mintegy megvilágosodik, már nem csak
éjjel ijed meg tulajdon árnyékától, de nappali
verőfényben is rátör a rémület, és nem talál
választ arra a kérdésre, hogy minek él még,
miért nem tesz már valamit a dolog dűlőre

juttatása végett; barátaira gondol, akiknek
volt annyi erejük, nála fiatalabban is, hogy
a legkülönfélébb módon pontot tegyenek
a sors aljas forgatókönyvének végére.

Valami elindult

A redőny résein beszűrődő utcai lámpafény,
a hideg konyhakő, amin fekszel, és nem tudod,
hogy kerültél oda az ágyból éjjel, vajon mióta
fázol így, elaludni újra már nincs esély, hát
felidézed az elmúlt napokat, a hegyoldalt,
ahol az erdő halk, fáradt zörejei próbáltak
felzaklatni, a száraz falevelek csörgése,
gallyak roppanása, titokzatos állatok neszezése,
hogyan jutottál haza, erre sem emlékszel,
a véredet akarom, lehelte a lány szerelmesen,
ezt már eljátszottuk néhányszor, mondtad vagy
csak gondoltad; minden olyan ismerős,
nem tudod, ébren vagy-e, netán képzeled ezt
az egészet, megijedsz az árnyékodtól, nincs
már őrzője a háznak, nincs
biztonságban a lelked.

Gömöri György

Emlékeimben megmarad

1
Emlékezetemben megragadt
az a gyűlés a tornateremben,
ahol eldőlt: holnap tüntetünk
a Varsóba szorult lengyelek mellett.

2
Emlékeimben megmarad
lengyel nevem vokatívusza,
és az is, ahogy azt kimondták.

3
És az a perc is megmarad,
amikor Árpád Windsorban
megörült nekem, magyarul
üdvözölt és rám mosolygott
Erzsébet királynő.

Egy szerelem alakváltozásai

1
(A BEŁZI PALATINA)
A hosszú hajú száműzött magyar
herceg, aki jól beszélt franciául,
már Varsóban elnyerte szívemet.
Együtt utaztunk kastélyomba, és ott
megnyílt előtte testem is.

2
(FANYAR KOMMENTÁR)
S. hercegnő lefektetése
volt a vitézlő fejedelem
legjobb befektetése.

3
(VÉGJÁTÉK, 1712)
Ráday jelenti: a hercegasszony
érzelmei irántam ma is
gyöngédek. Eljönne utánam
Danckába, hanem pénzt, azt
egy lyukas garast sem ád.

„egyszerre kint s bent”

Kulcsár Szabó Ernővel Sipos Balázs és Szabó Marcell beszélget*

Első ülés, 2022. január 20. Az irodalomoktatás reformja (2000-es évek)

Sipos Balázs, Szabó Marcell: A Szirák Péterrel folytatott beszélgetésed óta nem adtál életútinterjút, és ennek is lassan már harminc éve.[1] A szélesebb nyilvánosság előtti megszólalásaidban, amelyek eleve nem mondhatók gyakoriaknak, az elmúlt évtizedekben többnyire a bölcsészettudomány oktatási és kutatási autonómiáját kérted számon, illetve perelted vissza, előbb a bolognai rendszer bevezetésekor,[2] utóbb a második-harmadik Orbán-kormány oktatáspolitikájára, az új NAT-ra reagálva.[3] Rendszerint a kánonmozgások valóságos uralhatatlanságát, ugyanakkor mesterséges (piaci és politikai) manipulálhatóságát, vagyis auto- és heteronómia double bind-szerű együttállását hangsúlyoztad, gyakran abban jelölve ki az irodalomtudomány feladatát, hogy szándékos, célirányos kanonizálás helyett inkább őrködjön az irodalmi hagyomány önmozgása felett.[4]

Mindezekről később természetesen bőségesen fogunk beszélgetni. Most csak azt az – olvasóid számára meglehetősen triviális – állítást szeretnénk tenni, mintegy kiindulásképp, hogy ezekben a szélesebb közönségnek, az írástudó magyar politikai közösségnek szánt megszólalásaidban, ahogy tudományos publikációidban is rendre, látványosan kerülöd mind a vallomásos, mind az anekdotikus beszédmódot, hiába, hogy ezek a magyar kulturális nyilvánosság legelterjedtebb diskurzusai; és hogy ugyanígy kerülöd ezek korrelátumát, a legitimáló célzatú, szakmai és/vagy politikai önpozícionálást is – a kettő bizonyára mindig együtt jár. Vagyis nem csupán a beszélői személyedet zárójelezed, hanem azt is, hogy az irodalmi mezőn belül milyen intézmény nevében beszélsz, mi a pozíciód története, milyen összetételű kulturális tőke felett diszponálsz és más hasonlók. Kerülted tehát azt – és nemcsak ezekben a megszólalásokban, hanem eleve azzal, hogy nem adsz interjúkat, nem művelsz publicisztikát stb. –, amit most futtában talán „retrospektív összegzés”-nek neveznénk: olyan elbeszélői eljárásnak, amely a nyilvánosság előtti autoritásodat erősítené meg azáltal, hogy olvashatóvá tenné a személyes pályád vagy mestereid és pályatársaid emlékezetét, esetleg bemutatná a legszorosabb tudományos közegednek, az általad (persze: nem egyedül) életre hívott Általános Irodalmi Kutatócsoportnak, az ÁltK-

* Az itt olvasható szöveg egy hosszabb életútinterjú részlete.

1 Szirák Péter, *A jóindulat beszéde. Beszélgetés Kulcsár Szabó Ernővel*, Alföld 1995/7., 39–58., kötetben: *Pályák emlékezete. Szirák Péter beszélgetései irodalomtudósokkal*, Balassi, Budapest, 2002, 30–53.

2 Kulcsár Szabó Ernő, *„Humanitas, igazság, felelősség”*, Élet és irodalom L. évf. 39. szám (2006. szeptember 29.).

3 Kulcsár Szabó Ernő, *A kánon innen fogva akadálytalanul átpolitizálódhat*, Litera, 2012. szeptember 14., https://litera.hu/irodalom/publicisztika/kulcsar-szabo-erno-a-kanon-innen-fogva-akadalytalanul-atpolitizalodhat.html, utolsó letöltés 2024. 03. 01.; Uő, *Tér – kultúra – egyetem. Humán örökség és technomateriális környezet*, Élet és irodalom LV. évf. 2. szám (2011. január 14.); Urfi Péter, *Kiapadhatatlan nemzeti erőforrás. Interjú Kulcsár Szabó Ernő akadémikussal*, Magyar Narancs 2015. február 17.; *A magyar irodalom alkonya?. Körkérdés, 3. rész*, Magyar Narancs 2015. március 8.

4 Kulcsár Szabó Ernő, *Kánon és befolyás. Az irodalmi autoritás kérdéséhez*, Alföld 2019/10., 33–49.

nak[5] a történetét. Publikációiddal állandóan jelenbeli polémiákba lépsz bele, mintha retrospekcióra sosem lenne se idő, se mód.

Ezért aztán mindenekelőtt arról szeretnénk faggatni, hogy miért kerülted mindeddig – a Szirák-beszélgetés nyomatékos kivételével – személyes életutad visszatekintő egybegyűjtését, miért nem támaszkodsz erre az önlegitimáló diskurzusformára a szélesebb nyilvánosság előtt (mint számos pályatársad megteszi), és hogy általában milyen műfaji veszélyektől tartasz most, hogy életútinterjúba fogunk.

Kulcsár Szabó Ernő: A retrospekcióról rögtön az jut az ember eszébe, megtervezett-e előre bármit is. Az igazat megvallva, én sosem terveztem meg igazán, hogy mit kellene csinálnom. Úgy voltam vele, hogy majd történik valahogy, és mindig inkább ráhagyatkoztam a dolgok történésének a logikájára. Ezt pedig csak művileg lehetne – egy valahai szándék vagy „program" hiányában – utólag megmagyarázni. Persze az ember ezt megideologizálja, hogy, ugye, eleve azért nem tervezget, mert a dolgok egymásutánja úgyis kiszámíthatatlan. Persze a kiszámíthatatlannal szemben is vannak premisszáink... De a mából úgy látom, fontosabb utólag, visszafelé megpróbálnod értelmezni az egykor történteket (amelyek ilyenként nagyon is belejátszanak a jelenbe), mint az, hogy előre ügyeskedjél valamely kigondolt terv megvalósításán: „nem fog a macska egyszerre kint s bent egeret".

Meg azután, korai életrajzi okom is van a tervezhetetlenség elfogadására. Nem mintha nagyon nagy „terveim" lettek volna például a diploma utáni évekre, de voltak állásajánlataim már az egyetem utolsó évének elején.[6] De aztán közbejött egy publikáció, annak a dolgozatnak az *Alföld*-beli megjelenése, amelyért a tizedik, jubileumi OTDK-n (1972) ún. „kiemelt" első, vagy ahogy akkor mondták, „miniszteri" díjat kaptam.[7] Amikor megjelent, ugyanez az írás kapott egy igen elítélő marxista filozófiai bírálatot („polgári elhajlás", „nyugati filozófiák befolyása" stb.) – és onnantól fogva nemhogy ajánlataim, egyáltalán álláslehetőségeim se lettek. Így nézett ki az a váratlanság, ha pl. a kiszámíthatóságban gondolkozott volna az ember 1973-ban. És eközben valahogy fel kellett dolgozni, hogy amiért a pártállam minisztere megdíjaz egy dolgozatot, ugyanazért néhány hónap múlva ugyanennek a pártállamnak a filozófusa elutasítja.

Persze az ilyen beszélgetés mégis nagyon különös műfaj – ha műfaj egyáltalán –: mert ugyan a dialógusforma megóvhat az önkéntelen egyéni narratívaképzéstől (ezt az ún. „narratívát" már annyian kezelik magától értetődőnek, hogy szinte kerülni kellene a szót magát is), de az emlékezeti munka tévesztéseit ez sem tudja elhárítani. Az emlékezés mindig valami kalkulálhatatlan összjáték egy mostani és egy másik, felidézni próbált önmagaság között, tehát csak látszólag egybegyűjtés; de attól nehéz ám igazán, hogy nemcsak tervezhetetlen, de – bármily furcsán hangzik ez – uralhatatlan is. (A naplóíróknak azt a szokását sem tudtam igazán termékenynek tekinteni soha, amikor úgymond a nap végeztével lejegyzik, egybegyűjtve, a megtörténteket. Ennél sokkal izgalmasabb Valéry hatalmas kísérlete, amelyben a lejegyzések már

5 MTA–ELTE, Általános Irodalomtudományi Kutatócsoport (alapítva: 1992).

6 Kulcsár Szabó Ernő a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem (KLTE) magyar–német szakán szerzett tanári diplomát 1973-ban.

7 Kulcsár Szabó Ernő, *A modern parabola lehetőségei*, Alföld 1973/6., 60–71.

reggel elkezdődhettek, tehát amikor még nem is volt mit „összegyűjteni". Csak hát ő, aki önmagát önmaga alakulásában írta, egy magányos graphoszaurusz volt – a magisztrális *Cahiers* teljes hozzáférhetetlenségével.) De ha az évtizedekkel korábbi Szirák-beszélgetéshez viszonyítanám ennek a mostaninak a tartalmait, nagy vonalakban alighanem mégis egyezés lenne a vége – innen tekintve azonban nemcsak az lehetséges, hogy tényeket és időpontokat téveszt az ember, hanem az is, hogy a távlatváltozások miatt nagyon elmozognak a beszélgetés egykori hangsúlyai az akkori önmaguktól. Az efféle esetlegességeket, kiszámíthatatlanságokat pedig nem tudjuk olyan konzisztens keretek között tartani, mint egy szaktanulmányt. És ez már valami; ennél többre ez a műfaj aligha tarthat igényt.

Sipos Balázs, Szabó Marcell: Volt olyan kollégád vagy mestered, aki tervezett előre, a puszta karrierizmuson túlmenően?

Kulcsár Szabó Ernő: Hogyne, most is van. De a kettő – racionális tervezés és az ún. karrierizmus – mindig egybe van épülve. Utóbbi ezért érhető nehezen tetten. Talán nincs is sok értelme az – amúgy is hozzáférhetetlen – indítékokat nyomozni. A „karrierizmus" szóval ezért volnék óvatos. Volt eset, amikor még Manfred Frankra is ráfogták... A karrier meg a tudományos előremenetel többnyire egybefonódik. És drámai konfliktusba tudnak kerülni, ha valami nem úgy sikerül, ahogy például a tervezők elgondolták. Néha beüt a nem kalkulált baj. Ez eljuthat akár egészen az ún. pályamódosításig. Ilyet is láttunk eleget.

Igyekszem úgy mondani, hogy elkerüljem többek személyes szerepének minősítését. Amikor Berlinből hazajöttem – s ezt az egészet megint így utólag, például épp ebben a visszatekintésben értem jobban – 2005–2006 fordulóján, akkor azt reméltem, a világom most kevésbé lesz nyűgös, mert nem kell két helyen felváltva tanítani, egyszer itthon, vagyis egy fél évben itt, két szemesztert ott. Szabó B.[8] átmeneti intézetigazgatóságának vége felé Kenyeres[9] egy megbeszélést kezdeményezett a következő igazgató személyére vonatkozólag. Informálisan, természetesen, mert 2004 óta már nem ő vezette az Intézetet, ám mégis úgy, mint akinek alapító igazgatóként nyilván lehet befolyása a választásra. Ezért aztán nem is az A-épületben találkoztunk, hanem az Astoria akkor eléggé stílustalan kávézójába hívott át. Lényegében arról beszéltünk, hogy ő ugyan valaki mást szánt a posztra, mert az Intézetnek eddig is a 20. századról[10] volt vezetője, de különféle okokból (ezt most nélküle bonyodalmas volna részletezni) meggondolta magát, vagyis az én intézetigazgatói pályázatomat fogja támogatni.[11] Én abból indultam ki, hogy ha kicsi is az esély (tudott volt, hogy

8 Szabó B. István (1942–2022) irodalomtörténész, a Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszék oktatója, az ELTE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének az igazgatója (2004–2006). Ez az intézet fogja egybe az alábbi lábjegyzetekben említett tanszékeket.

9 Kenyeres Zoltán (1939) irodalomtörténész, akadémiai doktor, a Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet igazgatója (1992–2004), a Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszék vezetője (1994–2004).

10 Vagyis a Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszékről (ld. az előző két jegyzetet).

11 Kulcsár Szabó Ernő 2006-tól 2015-ig volt intézetigazgató (ELTE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet), 2008-tól 2015-ig tanszékvezető (2005-től ELTE Összehasonlító Irodalom- és Kultúratudományi Tanszék, korábbi nevén Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, vezetője 1994 és 2008 között: Szegedy-Maszák Mihály).

Kenyeres a 20. század folytonosságát szorgalmazza), legalább marad jelzése annak, hogy a legnagyobb tanszék – noha mostanra visszament nagyjából harmincra az oktatók létszáma –, az összehasonlító irodalomé is van annyira jelentős szakmailag, hogy egyszer onnan kerüljön ki az Intézet igazgatója. (Végülis két akadémikus dolgozott ekkor ezen a tanszéken, meg legalább három egyetemi tanár. Ezekkel a mutatókkal más tanszék nem rendelkezett.) De végül – ilyen fordulatos előzmények után – megválasztott az Intézeti Tanács.

Úgyhogy ez így történt. Az még feltétlenül idetartozik, hogy addig én mindig csak kisebb üzemet „vezettem", tehát négy-öt fővel Berlinben,[12] nem sokkal többel Pécsett.[13] Volt viszont egy nagyon jó színvonalú, spontán kialakult kutatócsoportunk Budapesten, az ÁltK, akkor már több nyugati publikációval. Tényleg úgy jött, hogy nem volt erre tervem, a pályázatom sem tartalmazott szerkezeti beavatkozásokat: mindössze egy szellemi erősítés lebegett a szemem előtt, ami elsősorban az Intézet fiatalítását jelentette volna. Én külföldön ugyanis azt láttam, hogy nem annyira bizonyos tanszéki „feladatokra" kell pályázatokat kiírni, hanem a közelben szárnyaikat bontogató legjobbakra kell különös figyelemmel lenni. A tanítási penzumot nagyjából megoldja az is, aki nem kezdeményező vagy új összefüggéseket előállítani/felismerni képes tudós. De egy intézetnek nem ők adnak karaktert. Karaktert azok adnak, akik saját kutatásaikkal bele tudnak szólni a tudományunk aktuális alakulásába. És aztán ez a nem-definitív terv úgy alakult, hogy Bónusék[14] után lassan komoly felkészültségű fiatalabbakat is sikerült pályázati úton fölvenni. Mondjuk például Vaderna Gábortól Kelemen Paliig. Velük nagyot erősödött az Intézet modern irodalomtudományi potenciálja is. (Őket egyébként olyan pályázati eljárás nyomán vettük föl, amely nem az „oktatandók" elsődlegességét hangsúlyozta, hanem a kutatási innovációt. Az eljárás 1 napos volt : az írásban, saját legjobb szövegeikkel pályázók 5 legjobbja egy-egy 25 perces előadást tartott az intézeti tanács előtt, mely előadások nyilvánosak voltak, olykor 30 ember is ült benn ezeken az alkalmakon. Az előadások meghallgatása után még aznap este titkos szavazással döntött az Intézeti Tanács az állás betöltője felől. Ez a transzparencia olykor szült szokatlan megoldásokat is: volt példa arra, hogy, mint pl. Scheibner Tamás vagy Tamás Ábel esetében, valaki 50%-ban az egyik, 50%-ban a másik tanszékhez tartozott. (Ábel ráadásul az Intézeten kívüli klasszika-filológiai irányhoz, ezt pl. sokan a szememre hányták, hiába hangsúlyoztam, hogy az Intézet egyik legjobb poetológusa lesz ő majd... De ma azért már senkinek sem jutna eszébe Ábel ittlétét megkérdőjelezni.) Most is úgy gondolom, az sikeres volt, hogy nem a tanítandók dogmatikus kereteit erőltettük. Sőt, a pályázatokban azt sem határoztuk meg, honnan jöhetnek a jelentkezők. Volt köztük kiváló középiskolai tanár is, máig sajnálom, hogy kiszavazódott... Néhány év alatt szerintem olyan kiváló együttes épült meg az Intézetben, amelyik már alig hasonlított annak '80-as évekbeli arculatára. És azért itt azt is hangsúlyozni szeretném,

12 A berlini Humboldt Egyetem Hungarológia Tanszékén.

13 Pécs, Janus Pannonius Egyetem, Irodalomelméleti Tanszék.

14 Bónus Tibor (1972) – többedmagával (H. Nagy Péter, Hansági Ágnes, Katona Gergely, Kulcsár-Szabó Zoltán, Lőrincz Csongor, Molnár Gábor Tamás, Oláh Szabolcs, Palkó Gábor, Simon Attila, Szirák Péter) alkotja az ÁltK első generációját.

hogy mindezt nem tudtam volna megoldani Manherz Károly,[15] majd az őt követő dékán, Dezső Tamás[16] megértő támogatása nélkül.

Tehát hiába a tanszékünk mérete, ezen felül magát az intézetvezetést mégsem láttam rendkívüli kihívásnak. Hiszen nagyjából a megszokott rendje szerint „vezettük" volna tovább. Lényegében hárman kezdtünk hozzá, Eisemann Gyurival[17] és Szilágyi Marcival,[18] jó egyetértésben. És akkor kiderült, hogy nem várt feladatok jönnek hirtelen. Megint úgy, hogy nem lehetett előre látni a jöttüket.

Sipos Balázs, Szabó Marcell: Ekkorra már jó pár írásod született az oktatási és kutatóintézet mibenlétéről, a hungarológia lehetséges irányairól.[19] A bolognai átalakítás is pontosan ezekre az évekre esett, amellyel szintén számot vetettél írásban is.[20] Ezek a szövegek tehát nem nevezhetők előzetes felkészülésnek azokra az intézményvezetői kihívásokra, amelyek – ahogy mondod – váratlanul értek? És magában az intézetvezetői pályázatodba sem íródtak át szélesebb reformtervek a publikációidból?

Kulcsár Szabó Ernő: Nem, nem. 2006-ban, hazaköltözve Berlinből, szélesebb összefüggések hálózatába kerültem, amely már a köztes itthonlétek alatt is szövődött. A '90-es évek végén megjelent egy felsőoktatás-átrendezési akarat, és ez nem pusztán politikai akarat volt. Azért vagyok ebben nagyjából biztos, mert Fehér M. István és Peter L. Oesterreich 2008-as kötete[21] 2003-ra ment vissza, és már csupa olyan írást szerkesztett egy gyűjteménybe, amelyek az európai egyetem helyzetéről próbáltak gondolkodni. Vossenkuhl, Grondin, Barbaric, Fehér M., Vajda Mihály írásaira emlékszem belőle, a magam szövege[22] sem közvetlenül a reformokról szólt, mindössze kereste a hermeneutika kulturális szerepének lehetőségeit, ennyiben eléggé közvetett volt a tudománypolitikai kérdése. Akkor ott volt még 2002 is, amikor – emlékeim szerint – az itthoni hallgatók föllázadtak a felsőoktatási tandíjfizetés kilátása ellen...

Sipos Balázs, Szabó Marcell: Nem 2006–2007? A krónikák szerint csak a második Gyurcsány-kormány kacérkodott a felsőoktatási tandíj (vagy ahogy eufemizmussal nevezték: a „képzési hozzájárulás") bevezetésével; ezt követték a nagy diák- és politikai tüntetések, majd a 2008-as népszavazás, amely éppúgy elutasította, mint a vizitdíjat és a kórházi napidíjat. Vagyis elvileg ugyanakkor lázadtak fel az itteni hallgatók, amikor Te intézetvezető lettél...

15 Manherz Károly (1942) nyelvész, germanista, az ELTE Bölcsészettudományi Kar dékánja (1992–2006), felsőoktatási szakállamtitkár (2006–2010).

16 Dezső Tamás (1962) történész, asszirológus, az ELTE Bölcsészettudományi Karának dékánja (2006–2015).

17 Eisemann György (1952) irodalomtörténész, az MTA doktora (2009), az ÁltK tagja (2009).

18 Szilágyi Márton (1965) irodalomtörténész, az MTA doktora (2011), az ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének igazgatóhelyettese (2006).

19 Kulcsár Szabó Ernő, *Hungarológia – hermeneutika és kulturális poétika között*, Jelenkor 2002/9., 938–948.; kötetben: Uő, *Szöveg – medialitás – filológia. Költészettörténet és kulturalitás a modernségben,* Akadémiai, Budapest, 2004, 133–146.

20 Kulcsár Szabó, *„Humanitas", igazság, felelősség.*

21 *Philosophie und Gestalt der europäischen Universität. [Akten der Internationalen Fachtagung Budapest, vom 6-9. November 2003],* Hrsg. Fehér M. István, Peter L. Oesterreich, Frommann-Holzboog Verlag, Stuttgart, 2008.

22 Ernö Kulcsár-Szabó [sic!], *Zwischen Hermeneutik und Philologie der Kultur,* uo.

Kulcsár Szabó Ernő: Meglehet, hogy csal a memóriám, de én 2002-re emlékszem.

Sipos Balázs, Szabó Marcell: Akárhogy is, akkor ezt is hozzátenném az előző kérdéshez: állást foglaltál a pályázatodban pl. a tandíjjal kapcsolatban?

Kulcsár Szabó Ernő: Nem, maga az intézetigazgatói pályázat nem ígérhetett ilyen típusú átalakításokat (sem a tandíjjal kapcsolatban, sem szélesebb oktatási reformot), sőt, kilátásba sem helyezhetett hasonlókat, mert egyrészt komolyabb esélyek nélkül fogalmaztam azt a szöveget, másrészt ilyeneket nem is kérdezett az űrlap. Harmadrészt meg egy pályázat nem lehet nagyon újító irányú, mert, ahogy ezt sok helyen tapasztaltam, eléggé kontraproduktív a hatása: egy nagyobb többség szavazatán múlik a sorsa – és egyetlen többség sem szokott nagy fordulatokban gondolkodni.

Ennek ellenére abban a szakmai térben, ahol az én szövegeim megjelentek, már eleve volt egy arra irányuló diskurzus, hogy miként működjék az ezredfordulón az egyetem. Azt hiszem, nem voltunk sokan, akiknek már évtizedes tapasztalata lehetett arról, hogy milyen egy, mondjuk így, európai vagy amerikai egyetemi szerkezet; Szegedy-Maszákkal[23] alighanem csak ketten voltunk, akik huzamos ideig dolgoztunk külföldön, nem egy-két évet. Az volt némileg meglepő, hogy a tapasztalatainkra lényegében soha senki nem volt kíváncsi, arra sem, hogy legalább nagyjából hogyan működik egy efféle intézmény arrafelé. Igaz, mi sem kerestünk senkit azzal, hogyan is kellene másként csinálni a felsőoktatást, mert ahhoz koncepcionálisan nem értettünk. Nagyjából beértük azzal, hogy ami javítható az egyetem körüli térben, azt próbáljuk javítani. Esetleg publikálni is valamit az egyetem kettős helyzetének tanulságaival, olyasmikről, amiről maga Derrida is értekezett egy kitűnő, kétértelmű című kis könyvben (*L'Université sans condition,* 2001).[24]

És ekkor még voltam annyira „fantaszta", hogy úgy gondoltam, ha ezeket az ember megírja, akkor lehet, hogy abból valamit hasznosnak is tarthatnak az egyetemi kollégáink közül azok, akiket érdekel az oktatás és a tudomány intézményi feltételeinek ügye. És éppen Derrida vagy Jauß példája lebegett előttem: ha ők nem sajnálták erre az időt, akkor lehet, hogy érdemes a dologgal foglalkozni. Hiszen arról szólna ez a történet, amiben az életünket eltöltjük. Az élete meg mégsem lehet semleges senkinek. Maszák ebben bölcsebb volt nálam, legyintett az egészre: „úgysem lesz belőle semmi, nem érdemes tanulmányokat írni ezekről". A maga amerikai tapasztalataival ugyanakkor személyesen nem vonta ki magát a megbeszélésekből...

Sipos Balázs, Szabó Marcell: De Szegedy-Maszáknak és Neked is pályáznotok kellett a tanszékvezetésért, majd az intézetigazgatásért, és ezekben a pályázati anyagokban mégsem írhattátok azt, hogy koncepcionálisan nem értetek a felsőoktatáshoz. És ezt, mármint hogy nem értetek hozzá, kívülről nézve a curriculum vitae-tek is cáfolja, hiszen

23 Szegedy-Maszák Mihály (1943–2016) irodalomtörténész, az MTA Irodalomtudományi Bizottságának elnöke (2002), az Európai Akadémia tagja, az ELTE Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének vezetője (1994–2008), Professor of Central Eurasian Studies and Comparative Literature, Indiana University, Bloomington (1991–2008).

24 Vö. Jacques Derrida, *A szakma jövője, avagy a feltétel nélküli egyetem. Jacques Derrida szakmai hitvallása*, szerk. Orbán Jolán, Iskolakultúra, Szeged, 2009, 12–37.

Szegedy-Maszák ekkor már bő évtizede tanszékvezető az ELTE-n, s Te elindítottál és éveken át vezettél egy másik (irodalomelméleti) tanszéket Pécsett. És ezekben a helyzetekben – lesz még róla szó – mindketten rendre újítólag léptetek fel; ráadásul Ti magatok kerestétek a lehetőséget, akár a kihívást is... Vagy úgy érted, hogy az „egész" felsőoktatáshoz nem értettél, nem értettetek, és ennek hiányában a részterületen (egy-egy tanszéken) is szűkebbre kellett szabni a reformhorizontot? (De itt elég nagy tanszékekről van szó, illetve az esetedben a komplett irodalmi intézetről...)

Kulcsár Szabó Ernő: Az egész felsőoktatást bizonyosan nem láttuk át részleteiben, márpedig ezek a részletek működtették azt. Csak az egész felől volt valami képzetünk, a kompetenciáink azonban csak a kisebb tartományokra terjedhettek ki. Én ezeken a kis körökön belül is döntően olyasmikre gondoltam, amiket a fennálló keretek között radikálisan módosítani lehetne. A vizsgarendszerre és az óraszámok ügyére. Arra, amit azonban azóta sem, 20 év után sem sikerült megváltoztatni. Tehát, hogy ne életszerűtlenül vizsgázzál, ne 100 tételből húzzál egyet véletlenszerűen. Hanem ahogyan az életben lesz majd a diplomással: meg fogják kérni vagy bízni, hogy két hét múlva tartson egy órát, előadást, amire föl kell készülni, és ez lesz a feladat természete. Mert kint már rég így vizsgáztattunk. Fél évvel a vizsga előtt a hallgató már tudta a témáját: történet, elmélet és mű, vagyis egy elméleti kérdés, egy történeti és egy műalkotás-értelmezés. Egy ilyen vizsga ideje legalább harmincöt-negyven perces volt.

Sipos Balázs, Szabó Marcell: Mi volt például egy tétel?

Kulcsár Szabó Ernő: Vegyünk egy Goethe-példát. Akkor például egy mű, mondjuk maga a *Faust* egyfelől, másfelől a történeti oldal: a klasszicizmus és a romantika közti irodalomtörténeti folyamatok alakulása; harmadrészt Goethe pályája egy szinkrón világirodalmi szerzővel összevetve, akit a vizsgázó választhatott (Byron, Stendhal stb.). Ezen a tanár már le tudta mérni a hallgató kompetenciáit. Elsősorban azt, hogy hogyan képes megközelíteni egy komplex irodalomtörténeti jelenséget. Ez volt az úgynevezett „komplex vizsga" Bayreuthban a komparatisztikán. Ott már a '80-as években láttam, hogy nem szabad ezt a „totalitarisztikus" tanítást erőltetni. És Bayreuthban talán még szabadabb volt a hallgatói mozgástér, mert a berlini Humboldt ELTE-szerű, nagy bolsevik állami egyetem volt korábban, amelyet rögtön megreformáltak ugyan, de bizonyos reflexek megmaradtak. Miközben a szervezete teljesen „nyugatosodott". Ennél is fontosabb volt a hallgatói ottlét, jelenlét természete, ami teljesen elütött az ittenitől. Gondoljatok bele: a hallgatónak négy szemeszteren keresztül összesen három-négy szemináriumon kellett csak kötelezően részt vennie. Ráadásul lényegében csak minden második félévben volt kötelezve szemináriumi dolgozatra. És egy záróvizsga volt két év után. Tehát: az egyetemi munka nem követelt meg hat vizsgát, amit nálunk félévente abszolválni kell. Mert tudjuk erről, hogy mennyire komolytalan: ne cséplőgépszerűen bánjunk a szövegekkel, legyen idő elmélyült munkára. Két év után pedig az említett komplex vizsga, itthon szigorlatnak mondtuk volna. És ez csak látszólag kisebb megterhelés: mert csak ez szoktat hozzá a tényleges és igényes tudományos munkához.

Sipos Balázs, Szabó Marcell: Már jóval a 2006-os intézetigazgatói kinevezésed előtt, a 2000-es *Irodalom és hermeneutika*-kötet bevezetőjében[25] számos pedagógiai és módszertani javaslatot teszel.

Kulcsár Szabó Ernő: Igen, igen, de akkor még azt reméltem, hogy előbb-utóbb lesz a felsőoktatásban átalakulás. De gyökeres átalakulás. Nem az, ami lett. De én nem is emlékszem, hogy amikor ezeket írtam, akkor éppen melyik kormány felelt az egyetemi dolgokért. Sőt, a reform az én tapasztalatom szerint nem is a kormányokon vagy valamelyik tudománypolitikán bukott meg, hanem, sajnos, be kell látnunk, döntően magukon az egyetemeken és az egyetemről való gondolkodás nem azonnal változó hagyományain. A saját egyetemeinken bukott ez el, mert ugyan ez a tervező munka az ELTE-n folyt lokálisan, de minden vidéki képviselő megvitatta, amit előkészítettünk. És mind amellett voltak, hogy ne veszítsük el az állásokat. Sajnos, itt ütött vissza, hogy a rendszerváltozás előtt az egyetemi embereknek a 90 százaléka nem is látott európai egyetemet. Az egész magyar felsőoktatás évtizedeken át le volt kapcsolva az európai oktatási rendszerekről – értelemszerűen tehát azok szellemi mintáiról is. Tehát a példa ismeretlen volt – az óraszámcsökkentést pedig az érthető gyanakvás fogadta.

Sipos Balázs, Szabó Marcell: Ezek az itt említett módosítások szerepeltek az intézetvezetői pályázatodban is? Mi akadálya volt annak, hogy a hallgatókat úgy és azok szerint a követelmények szerint vizsgáztasd, amiket fentebb említettél? Miért nem tudtad intézetvezetőként implementálni a terveidet?

Kulcsár Szabó Ernő: Én ugyan mindig ezt csináltam, igaz, szabálytalanul és egyszerűsítve, mert itthon nem lehetett 40 percet áldozni egy vizsgára. De azt tudtam, hogy rendszerszintűen ezt nem lehet érvényre juttatni, legfeljebb apró lépésekben, mert abban is bizonyos voltam: ha egy ilyen elképzelést vázolnék föl az intézetvezetői pályázatban, akkor azt a pályázatot bizonyosan elbuknám. Tudtam, hogy mindent még intézetvezetőként sem lehet ott és akkor megcsinálni. Amikor a BA/MA-rendszert 2005-ben itthon is bevezették, akkor ez a különbség úgy volt Budapest és Berlin között, hogy kint hosszas tervezés előzte meg az intézkedéseket, itthon pedig jószerint átgondolni sem volt időnk a bevezethetőségét. 1984 és '88 között, amikor ott dolgoztam, Bayreuth még nem ilyen volt, az ugye még a német egyetem hagyományos nagy modellje, a képzés ötéves volt, 2 + 2 + 1, ahol a plusz egy sem volt még a doktori iskola előzménye (ez szakmai gyakorlat volt gimnáziumban, mellette felkészülés az államvizsgára néhány odarendelt tárggyal), mindettől függetlenül lehetett doktori irányokat választani. Már Berlinben voltam, mikor – 2005 táján – tervezni kezdték (kezdtük) a BA/MA bevezetését, és amikor eljöttem onnan, még mindig nem fejeztük be. Egy évig értekeztünk, tartottunk megbeszéléseket stb., de nyugodt tempóban. Annak tudatában, hogy ez az egész egyetemi szerkezetet átalakítja. Ehhez képest itthon, emlékszem, 2006 december elején valamikor kaptunk egy fölszólítást, hogy a bolognai rendszert február 1-ig ki kell dolgozni. Talán február végéig... El tudjátok

25 Kulcsár Szabó Ernő, *A kultúra hermeneutikája és filológiája között* = Uő, *Irodalom és hermeneutika,* Akadémiai, Budapest, 2000, 7–17.

képzelni. A karácsony rögtön kiesett, januárban nekiestünk vizsgaidőszakban, de úgy, hogy a szerkezetnek semmi köze nem volt a nyugat-európaihoz. Összehívták a vidéki egyetemek megfelelő professzorait, hogy na ebből a helyzetből mit csináljunk. Az első nagy kudarcom az volt, hogy semmifélét nem lehetett keresztülvinni abból, amit ott elmondtam. Kevesen voltunk ahhoz, hogy egy artikuláltabb szisztémát el lehessen ismertetni. Nagy egyetértés volt viszont abban, hogy ezt itt nem lehet úgy, ahogy Nyugaton. Ezért a BA legyen egy „lebutított" – így emlékszem a kifejezésre is – „variáns", majd utána legyen ugyanennek az anyagnak egy elmélyültebb, de szelektív folytatása. Nos, így lett a Magyar Irodalomtudományi BA. De ebben az összes magyar egyetem egyetértett. A régi szisztéma egyszerű átigazításának a legfelkészültebb védelmezői azzal érveltek, hogy Bologna tönkreteszi a képzés igényes formáit, mert nem megy végig a hallgató szisztematikusan a teljes irodalomtörténeti anyagon. Az *Ómagyar Mária-siralom*tól Esterházyig. Ez csak úgy biztosítható, ha először a felszínen, majd másodszorra, a második két évben úgymond „mélyfúrásos" formában „megy át" rajta. (Ez is milyen elképesztő pozitivista képzet: „mélyfúrás". De így fogalmaztak sokan.)

Ennek később az lett a vége, hogy legalább három kollégámat rendszeresen följelentették a diákok, hogy ugyanazt tanítja a BA-n, mint az MA-n. De a probléma ebben az volt, hisz ebbe belejön még egy külső komponens, hogy nem lehetett többet elvárni akkor a tanároktól. Mert olyan kevés volt a fizetésük, hogy nekik sokszor még másod- vagy félállásban is dolgozniuk kellett. Akinek gyerekei voltak, az egyszerűen nem élt meg az egyetemi fizetésből. Tehát amikor azt érzed, hogy jött ez a tervezési nyűg, ami másfél hónap alatt tragikus fércmunkában végződött, annál csak az szomorít el jobban, hogy többé-kevésbé máig ugyanez a rendszer van érvényben.

Tehát két külső tényező is szerepet játszott itt. Arra, hogy elmélyülten csak az egyetemi hivatásnak szentelje magát, a tanárok 95 százalékának anyagilag nem volt módja. A másik külső ok, ami a tervezéskor már fölbukkant, hogy az összes egyetemről itt levő kolléga többsége arról beszélt, nagy fenyegetés ez a BA/MA, mert nem lesznek állásaink. Nekem az volt a – nem különösebben népszerű – elgondolásom, hogy nagyon csökkenteni kellene az óraszámokat. Még azelőtt, hogy módom lett volna rá, pontosan azért szorgalmaztam, hogy hagyják a tanárokat elmélyültebben dolgozni. De a félelem mindenfelé erősebb volt: a többség úgy érezte, ha csökken az óraszám, nem lesz munkája. Tehát a fizetés, illetve a munkahely féltése volt a két legkényszerítőbb ok az ellenállásra. Így azután veszendőbe ment annak lehetősége, hogy radikálisabban formáljuk át a kurzusszerkezeteket és választhatóbbá tegyük a tematikákat.

És volt még valami, amivel nem lehetett előre számolni: 1989 után a türelmetlen lelkesedéssel egyidejűleg volt itt egy furcsa tompultság – ha nem éppen érdektelenség? – is a ránk törő új viszonyokkal szemközt. Olykor még az egyetemeken is. Emlékszem, amikor Jauß-t, majd Kosellecket meghívtuk Magyarországra, az ELTE – mint intézmény, mint érintett tanszékek – például nem nagyon volt kíváncsi rájuk.

Az meg tényleg nagyon furcsa, hogy minderről a legélesebb vitám, ráadásul már később, a nyelvészekkel volt. Eléggé összevesztünk, ha lehet így nevezni egy barátságos nézetkülönbség elmélyülését. Évtizedekig egy szakon szolgáltunk itt, és emlékszem, a konfliktus 2008/2009 körül lehetett. Azért hívtak meg, mert ott is volt már egy átalakulási akarat Dezső Tamás idejében annak ügyén, hogy csökkenteni lehetne

az óraszámokat. Ez volt a kiindulópont. Egyre többen belátták, hogy a kötelezettség mértéke a hallgatókat egyetemhez méltatlanul terheli agyon. Sem a hallgató, sem én nem hihettem el, hogy, amikor vizsgáztatom, ő mindazt elolvasta, amire kötelezték. Tehát becsaptuk egymást a vizsgákon.

Dezső Tamás dékánsága idején úgy látszott egy darabig, hogy van annyi mozgástér, amelyen belül bizonyos óráknak a szokottnál lényegesen nagyobb kreditszámokat lehetne adni – s ha nem óra-, hanem kreditszámban számolunk, lehetne az órákat csökkenteni. Legalább az MA-n így elérhető lett volna, hogy valódi egyetemi munkához hasonlót végezzenek a hallgatók. Mert a BA-t mindenki elengedte: legyen „lebutított", mindegy, de legalább az MA szintjén mentsük meg az egyetemet. Legalább ott folyjon egyetemhez méltó munka. A nyelvészekkel közös értekezleten azt szerettük volna elérni, hogy az irodalom és a nyelvészet engedje meg egymásnak, hogy csak azon a területen íródjon szemináriumi dolgozat, amely a hallgató érdeklődéséhez közelebb áll. A nyelvészek hívtak meg minket, Eisemann Gyurit s talán Orlovszky Gézát.[26] A nyelvészek nem nagyon akarták méltányolni az elképzeléseinket. Pedig a két intézet viszonya akkor már egészen jó volt. Főként Balázs Géza[27] ellenezte a javaslatunkat. Hát mi lesz akkor, ha a hallgató két éven keresztül csak egy dolgozatot írna, netán kettőt? Mit fog csinálni a többi idővel? Mondtuk, hogy nyerne vele az egyetem, nyerne vele a tudomány, mindenki jól járna. Jaußnak ez ügyben már a '90-es években igaza volt: mivel a '68-as reform miatt tömegek lepték el az egyetemeket, mielőbb meg kellene találni azt a formát, hogy azok is a maguk képességeihez mért munkát, vagyis szakmai többletmunkát végezhessenek, akik nem penzum gyanánt tekintenek az egyetemi teljesítésre. Ezt próbáltam magyarázni Balázs Gézáéknak – azzal kiegészítve, hogy a professzorokat nem annyira a nagy presztízsű tömegelőadásokra kellene odarendelni, hanem főleg kutatószemináriumok vezetésére. Horribile dictu: *Ringvorlesung*okat tartani velük, amelyek túlnyúlnak az adott szak keretein. Dezső Tamás idején lett is ebből valami hasonló, a Gólyavári Esték, de nem a klasszikus *Ringvorlesung* formájában.

Sipos Balázs, Szabó Marcell: Azért tartottad ezt szükségesnek, hogy a hallgatók láthassák nyelvészprofesszorukat párbeszédben mondjuk egy szociológussal és egy irodalomtörténésszel?

Kulcsár Szabó Ernő: Ha egy hallgató be van zárva a saját szakjába, és ott ki van mondva, hogy X.Y. a legnagyobb professzor, és ő tudja a legjobban a tudományunkat, akkor nincsen semmi mód arra, hogy X.Y. professzor teljesítményét a szakon túl is mérlegre lehessen tenni. És ez szerintem fontosabb lett volna, mint a tanárok hallgatói minősítése. Ha nyilvánosan lehetett volna találkozni azzal, hogy a tudományában ki mire képes, akkor ez, hogy még a kétségkívül alulfizetett, megkeseredett, automatizmusokba beállt oktatóknak is legalább egy részét arra serkentette volna, hogy próbára tegye magát. Hogy az egyetem, az valóban *universitas* – nem pedig 20-30 kis parcella műveleti területe. Ezért is volt a rendszerváltozás...De ez a szakközi nyitottság komolyabb

26 Orlovszky Géza (1960–2016) irodalomtörténész, az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének docense (2003), vezetője (2009).

27 Balázs Géza (1959) nyelvész, néprajzkutató, az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékének vezetője (2003–2019).

munkát is igényel. Innen látszik, milyen kegyetlen többletmunkán keresztül visz az út a tudományhoz. Effélét ki is próbáltunk a doktori órákon. A legjobb hallgatók közé meghívtuk pl. Pléh Csabát, Tallián Tibort, sőt, a fizikus Patkós Andrást. Talán ő értette a legjobban, miért van effélére szükség. De látszott a környezeti reakciókból, hogy ezzel nem lehet áttörni. Ez rendszerszintű reakció volt. Most itt hirtelen szedett-vedett elemeket szedtem össze, hogy mi az, amit próbáltunk néhányan elérni.

Sipos Balázs, Szabó Marcell: Volt még valami, ami utólag lényegesnek tűnik, vagy ami később derült ki, hogy megreformálandó lett volna? Pl. a tananyagon, a kötelező olvasmánylistán, a szépirodalmi és tudományos művek arányán nem akartatok változtatni? A tanárszak alakulására nem lehetett ráhatásod, csak a komparatisztikára és a nyelvészetre?

Kulcsár Szabó Ernő: Kevesen voltunk a reformokhoz, az az igazság. Fehér Pistában[28] volt ilyen akarat, ő még – utaltam rá fentebb – külön csinált is a *Schellingiana*-sorozatban egy egyetem-könyvet. Összeszedett 10-12 embert, hogy a német egyetem utáni egyetemi világról mit gondolnak. Többekkel ellentétben nem sajnálta erre a saját kutatásai elől elvett időt. Kevesen voltunk ehhez, és ha jöttek is szórványosan minisztériumi válaszok, azok bizonytalanok voltak: rendszerszintű volt ugyan a státuszuk, de „fentről" nem erőltettek semmit. A furcsa az volt, hogy az óraszámokhoz sem ragaszkodtak. De átrendező összképet nem tudtak előállítani. A javaslataik mögött tulajdonképp. csak az intézmény nyomatéka volt ott – azt viszont nem mindenki tudta figyelmen kívül hagyni. Hol így, hol úgy sikerült a magunk javaslatait előadnunk, tehát nem állítom, hogy szisztematikus beadványokat vittünk volna oktatáspolitikai fórumok elé. Lehet, hogy az jobb lett volna. Nem kellett volna másolni semelyik nagy nyugati egyetemet, mert a viszonyok itt másformák. Másfelől meg mégiscsak indokolt volt ez a bolognai szerkezet, mert a tömegegyetemen az első éveket szükségszerűen „fel kellett áldozni" egyrészt a tudások összehangolásának, utána pedig majd az elválasztásának oltárán: ahhoz, hogy a tömegegyetemről csak a hivatottabbak mehessenek tovább, nemigen volt más demokratikus forma.

Tehát ki kellett volna dolgozni valami hibridet, de ehhez nekem ezek után nem nagyon volt kedvem, sőt azt hiszem, tehetségem sem – nem tudok olyan beadványnyelven írni, amely szakmai dolgokat sikeresen a döntésirányok szerint gondolkodó politikusok elé tudna tárni. Ez később is újra meg újra bebizonyosodott: amikor politikusok tanácsokat kértek tőlünk, rendre azon feneklett meg a dolog hosszabb távú formája, hogy nemigen tudtak mit kezdeni a mi egyrészt-másrészt-jeinkkel. És hát azt is látnunk kellett, hogy ők, amikor a döntést cselekvésig kellett vinni, sokszor egészen más kényszer alatt álltak, mint ami kívülről – akár például felőlünk is – látszott. Balázs Géza fogalmazta meg azt is, alighanem volt benne igazság, hogy ezt a hatalmas munkát nem lehet elvégezni azzal az egyetemi oktatói karral, amelynek legnagyobb része addig hosszabb időre nem is járt Nyugaton. (Igaz ugyan, hogy

28 Fehér M. István (1950–2021) filozófiatörténész, az MTA tagja (2013), az ELTE Filozófiatörténeti Tanszékének vezetője (1990–1997), a hermeneutikai doktori program kidolgozója, a Magyar Filozófia Társaság főtitkára (1990–1995).

Nyugaton is ekkor kezdték ezt el, de kétségkívül rugalmasabb volt a hagyományos rendszerük a mienknél.)

E körülmények között egy csapásra nem lehet változtatni. Nagyon nyűgös ugyan, mondta, hogy a hallgatókat most még a régi módon kell végighajszolni egy ilyen pozitivista, visszatermelő szisztémán, de egyelőre nincs másik. „Na de ennek ellenére is nézd meg", mondta, „itt vagyunk. Meg lehetett ezt csinálni, mi is ilyen rendszerben tanultunk – és ilyen módon is működik az egyetemi szisztéma. Igaz, nem tökéletesen, de működik." Vagyis ő azt mondta, hogy lehetne, persze, váltani, de vajon érdemes-e fenekestül felforgatni mindent? Hiszen így is kikerülnek kiváló tanárok, kutatók a rendszerből.

Tulajdonképp. kicsit később kezdtem rájönni, hogy türelmetlenek voltunk – és bizonyos nézetben ez látszott is. Utóbb ráadásul azt is el kell ismernem, jóval nagyobb nehézkedésű volt az örökölt szisztéma annál, hogysem a több irányból meginduló, egymással távolról sem összehangolt kezdeményezések eredményesek lehessenek. De az még ma is látszik, hogy elszalasztottunk egy esélyt a kezdeteknél, ti. nemcsak mi, az egész kontinens is tapasztalatlan, tehát tanácstalan volt a bolognai rendszer ügyében. Aztán a túl nagy ellenállás, illetve a cselekvési eszköztelenség okán nem is igazán volt már meg a hozzá szükséges elkötelezettség sem. Ami ebből ma egyértelműen következményként jelenik meg, az annyi, hogy a BA nem egyetemszerű, az MA elkezdi a szisztematikusabb munkát – és az egyetem valójában a doktoriskolákban kezdődik el. Vagyis az örök visszatérés módján végül megint csak magára ölti, magasabb szinten, az elitformát, csak hatalmas és költséges kitérőkkel.

Sipos Balázs, Szabó Marcell: Az egész átszervezést két évtizedes távlatból szemlélve meg tudsz különböztetni fel- és lefelé ívelő trendeket a bölcsészeti képzés működésében? Akkora átalakulást hozott, mint félő volt? Van valami pozitívum, vagy az egész egyetemi reform egyetlen lejtmenet?

Kulcsár Szabó Ernő: Nem, szerintem nem lejtmenet, csak stagnálásféle. Ugye ezt a BA/MA-t megsínyli minden épp érvényben lévő rendszer, egyből nem lesz működőképes. Ha jól emlékszem, az MA-t többen igenelték, mint amennyien egyetértettek a BA tartalma és szerkezete felől. Ez ügyben amiatt sajnáltam, hogy a BA egy egyszerűbb MA-ra sikeredett, mert azt már akkor is lehetett látni, mekkora általános műveltségi hátránnyal érkeznek a középiskolások az egyetemre. Ezt tudta volna valamiképp ellensúlyozni az amerikai típusú, általánosabb tájékozódású és érdeklődési irányokat megalapozó első 3-4 év. Minthogy ennek alakulására nekem nem volt befolyásom, csak a magam belátásaihoz igazodhattam. Azt megértettem, hogy az alulartikulált rendszerben nagy pazarlás 5 év azokra, akiknek a végzettségéhez majd elég lesz három év is, hiszen színvonalas gazdasági levelezők vagy idegennyelvi titkárnők gyanánt nem biztos, hogy részletesen beszélniük kellene Angelus Silesius és Beniczky Péter költészetéről. De a barokkról mégis kell, hogy fogalmuk legyen. Ehhez nem szükséges 5 éves egyetemi diploma, 3 évvel ez megy. Azt lehetett látni a gazdaságban is, hogy a vállalkozóknak fogalmuk nincs arról, hogy egy BA-t végzett informatikus mit tud, miközben egy informatikai doktori iskolavezető arról panaszkodott, hogy alig jöttek hallgatók a doktori iskolába, mert már a harmadik

évben (a BA alatt!) elmentek a professzori fizetés négyszereséért vállalatokhoz. De hogy ezek még nem informatikusok. Még nem tudják az informatikát, de a vállalat igazgatója abban a hiszemben van, hogy igen, hiszen van róla egyetemi diplomájuk. Ugyanakkor az, hogy sok BA-s három év után kimegy a képzésből, szerintem nagyon is javított az általános ügyintézés kultúrájában, vagy a kommunikációban: a kiadóktól kezdve a kultúrportálokig a mi világunkban ez biztos, hogy valamiféle minőséggel töltött föl addig rendezetlen övezeteket. És annyiban talán nálunk is megjelent ez az informatikus-szindróma, hogy sok tehetséges hallgató már a BA után valami állásfélét kapott, kiadóban, folyóiratnál, kultúrportálnál – és így elveszett a szemlátomást egyre kevésbé vonzó tudományos pálya számára.

De a szerkezeti sikert még mindig nem látom. Az MA maga nem termeli ki azt a sok jót, amit várni lehetett tőle. Legelőször is: nincs meg a piaca annak a rengeteg doktori végzettnek, aki megkapja a PhD-diplomát, és utána ott áll a munkaerőpiacon egy olyan tudással, ami még voltaképpen sajnos nem a tudományos tudás maga. A PhD-diploma voltaképp csupán azt tanúsítja/igazolja, hogy a cím viselője *alkalmas* a tudományos kutatásra. Ezt nagyon sokszor elfelejtik maguk a cím viselői, de azok is, akik vagy foglalkoztatják őket, vagy éppen hogy elzárkóznak tőlük. A doktori iskola nagyon magas szintet követel meg, de a doktori iskolai tanácsokban való részvételemből azt a tapasztalatot szűrtem le, hogy olyan mennyiségű diplomát adtunk ki mi is, 90%-ban *summa cum laude* minősítéssel(!), hogy az életszerűtlen. (Összefüggött ez a kétezres években azzal, hogy ettől a számtól nagyban függött a finanszírozás.) A bölcsészkari doktori tanács ülésein – mert oda érkezett be az összes bölcsészkari végzési jegyzőkönyv – sokszor kellett vitás védéseket is megtárgyalnunk, mielőtt szavaztunk volna a támogatásukról. Egyrészt az látszott, hogy ezek a védések szakmailag nagyon különböző színvonalúak lehettek. Voltak doktoriskolák, amelyeknél egy másiknak az *oktatói* sem kaptak volna minősítést – és fordítva is. És még néha olyanokat is ki kellett mentenünk a bajból, akiket a témavezetőjükkel hadilábon álló bíráló pontozott le, nagyon elvtelenül és átlátszó módon. De ezek ellenére az MA jó belépőnek bizonyult a – nyilván nem tökéletes – doktoriskolai rendszerbe. Legfeljebb ott voltak nehézségeink, ahol – épp a dolog iskolai természete miatt – olyanok is tarthattak PhD-kurzusokat, akik két évvel korábban még ugyanezen kurzusok hallgatói voltak. De hogy mindezzel szemközt valami mégsincs rendben, egészében nincs rendben, azt az mutatja, hogy hiába nőtt meg az ösztöndíjak száma, hiába magasabb azok összege, a jelentkezők száma inkább visszafelé megy. Tartok tőle, hogy ez az egész a bölcsészet általában vett presztízsének a megrendülésével lehet összefüggésben. Szűkebben, az irodalomtanárokat véve: ott a tanári fizetések kilátástalansága talán a legfontosabb pont. Jelenleg bizonyos kényszermegoldások még menteni tudják a helyzetet, azzal pl., hogy az elitgimnáziumok tanárai sikerrel pályázhatnak mester- vagy kutatótanári címre – így elérik egy Lidl-pénztáros fizetését. De csak így. A többiek nem. Ezekhez a kitüntető tanári címekhez, amelyekhez némi pénz is járul, ráadásul elismert szaktekintélyek ajánlásaira is szükség van. De hogyan talál ilyet egy kiváló – mondjuk – fehérgyarmati magyartanár...?

Sipos Balázs, Szabó Marcell: Úgy érzed, hogy ez a másfél évtizeddel ezelőtt elindult reform bizonyos fokig most is fékez?

Kulcsár Szabó Ernő: A továbbra sem csökkenő egyetemi oktatói óraszám eleve fékezi, hogy sikeres legyen a történet. Az alacsony fizetés/magas óraszám: kettős csapás. Külföldön asszisztensként volt heti négy órám, nem volt szabad többnek lennie. Két szeminárium. De az asszisztens nem is tarthatott előadást, mert a szisztéma értelemszerűen ehhez még nem ismerte el a tudását. (Nálunk itthon tanársegédek is tartottak évfolyamelőadást...) A többi időben kutatnom kellett. Ha az óraszámot itthon is csökkenteni lehetett volna, akkor a fiatalabbak nem rutinszerűen mennek be – nyilván nem mindig emlékezetes – órát tartani, de ami a legfőbb: felkészültebben érkezhetnének el a professzori megmérettetés küszöbére. Ha a fizetést nem is emelik, de legalább csökkentik az óraszámot, máris jóval több elkötelezett lenne az oktatók között, olyanok, akik a tudományuk elismert képviselői, nem pedig csak egy egyetemi állás betöltői. Hiszen egy valamirevaló egyetemi órára négyszer-ötször annyi a felkészülési idő, mint maga az óra ideje. Professzorként már illik megtartani heti nyolc órát, de a pályakezdőknek nem volna szabad még talán hatot sem. Az ő meg a tudományuk érdekében.

Sipos Balázs, Szabó Marcell: Nem ugyanez volt a probléma már 1992-ben? Nem független a túlterheltség és az alulfizetettség a BA/MA-rendszertől?

Kulcsár Szabó Ernő: Az volt, de a bolognai rendszer sem változtatott rajta. És ahhoz, hogy sok óránk legyen, nem a minisztérium ragaszkodott, hanem, ahogy már beszéltünk róla, az itt levő emberek. Emlékszem az elképedt kérdésekre: mit ér az a hallgató, aki pl. csak 8 órára jár be egy héten? Mert „akkor hogy verjük be a fejükbe az anyagot"? Már a kérdés is maga a klasszikus pozitivizmus: a tudás, mint fejekbe töltött anyag...

Sipos Balázs, Szabó Marcell: Akkor mind a szakmai érdekvédelemnek, mind az oktatási reformnak itt kellene kezdődnie?

Kulcsár Szabó Ernő: Csak itt lehetne. Az óraszámcsökkentésnél. Mert az egyetem attól egyetem, hogy jóval kevesebb az óraszám. Különben csak emelt középiskola.

Sipos Balázs, Szabó Marcell: De ha ezt a kérdést nem a magyarországi bölcsészettudomány tanszékvezetőinek a gyűlésén tárgyalják meg és döntik el, akkor hol? És mi akadályozza, hogy átmenjen az óracsökkentés, ha a rendszer minden résztvevője tudja és tapasztalja, hogy a minőségnövelés érdekében erre lenne szükség?

Kulcsár Szabó Ernő: Ott, a szakmai gyűlésen az egzisztencia fog közbeszólni. Az fog közbeszólni, hogy kiszámítják az egyetemi emberek, főleg, akik nélkül amúgy jól megvolna az egyetem, hogy nem lesz rájuk szükség. Ha nem óraszámban mérnénk a foglalkoztatottságot, sőt, eszerint írnánk újra a curriculumokat, akkor már például számon lehetne kérni a publikációs tevékenységet, a tehetséggondozást vagy a tudományszervezési tevékenységet. Most egyszerre elvárás a magas óraszám és a sok publikáció. Néhány éve néztük meg a mi intézetünk publikációinak mutatóit – és, bizony, itt ugyanannyit publikálnak, mint a Ménesi útiak.[29] Csak közben tanítanak, dolgozatot javítanak, konzul-

29 Az MTA Irodalomtudományi Intézetének munkatársai; az intézet a budapesti Ménesi úton található.

tálnak, OTDK-ra készítenek fel, minden egyebek. Egyszerűen nem tudom, hogy milyen akaratnak kell ahhoz érvénybe lépnie, hogy ez megváltozzék, vagyis hogy egy új szerkezet a magyar egyetemeket beemelje az első háromszázba. Csak legalább a digitalizációs átalakulást ne késnénk le, mert akkor már nagyon nagy lesz az ütemkülönbség.

Mostanság ráadásul van még egy harmadik komponens, hogy ha alapítványivá válnak az egyetemek, akkor a közalkalmazotti védettség is megszűnik. És fel lehet tenni a kérdést, hogy mit lehet elvárni majd ezeken egy egyetemi oktatótól. Azt lehetne elvárni, hogy valamilyen mérhető módon számottevő folyóiratban vagy kiadónál publikáljon. Esetleg még megmutatható szakmai hatással is. Ez egy kicsit megváltoztatná a feltételeket – és a közalkalmazotti védettség helyett a teljesítménykényszert tenné valóságossá.

Nem akarnám eltagadni, voltunk olyan helyzetben is, amikor felelős politikusokkal tudtunk ezekről beszélni. Többször is az volt a válaszuk, hogy az európai átlag fölé is lehetne emelni a magyar professzori fizetéseket. De – mondták – ehhez ki kellene dolgoznotok egy jól artikulált egyetemi rendszer működőképes formáját. Életpályamodell, professzorság, szakmai, kutatási, oktatási, nevelési portfoliók stb. Dolgozzátok ki úgy, hogy belátható legyen a sikeressége, működőképessége. Mert most ugye éppen „utazó professzorok" vannak, és némelyeknek kifizetünk három professzori bért is. Sőt, van, aki egy szemeszterben egyszer elmegy még Szombathelyre is, mert az akkreditációhoz ott hiányzott egy MTA-doktor. Ez is egy fizetésbe került, noha oktatni nem kellett érte. Csak hát hogy egy ilyen professzor mikor konzultál a hallgatókkal, azt nem tudom. Ez még talán az első Fidesz-kormány idején volt. Szisztematikus találkozások nem lettek azután ebből sem, konkrét felkérést ugyanis nem kaptunk – a tájékozódó beszélgetéseken túl – ilyen jellegű munkára. Azt nem zárnám ki, hogy mások sem, de én biztosan nem. Legtovább Fehér M. Pista tartott ki bizonyos javaslataival, de intézményes formát ez a politikusi érdeklődés nem nyert. Pista elhivatottabb volt nálam, és ő azt mondta, hogy a kis munkát is meg kell csinálni, mert ha kérdeznek, arra válaszolni érdemben – az felelősség is. Hogy személy szerint a magaspolitikában kicsodán múltak a dolgok, azt mi értelemszerűen nem tudtuk – csak annyit, hogy lassan elmaradtak a kérdezések is.

Sipos Balázs, Szabó Marcell: Tehát – végső soron – azt mondod, minisztériumi, vagyis politikai kérdés, a lobbi kérdése, hogyan alakul az óraszám, a fizetés.

Kulcsár Szabó Ernő: Igen, de kezdetben, ugye, arról volt szó, hogy azok tudnák megalkotni a konstrukciót, akik abban töltik az életüket. Meg láttak külföldi egyetemeket is. Nem csak egy-két hónapnyi kutatási ösztöndíj erejéig. A Palkovics-időszak már ezután volt, akkor a minisztérium aktívabb lett, de erről nem sokat tudok.

Sipos Balázs, Szabó Marcell: Mi lett volna, ha az első Fidesz-kormány felállít egy szakértői bizottságot, és busás honoráriumért cserébe megbízzák az életpályamodell és minden egyéb kidolgozásával? Zűrzavar?

Kulcsár Szabó Ernő: Az biztosan nem igaz, hogy afféle sátáni politikus manőver gyanánt azért bíznának rá egy szakmára valamit, mert előre lehet tudni: nem lesz ott

egyetértés, s így eredmény sem. Ez inkább úgy szokott lenni, hogy egy intézmény kiválasztott szakértőket kér fel valamire, és nem egy egész szakmát. Egy szakma nem jut konszenzusra. Lehetne erről publicisztikát is írni, tehát pl. az elégedetlenségről, hogy mindez még mindig nincs kész – de ha nem érzi az ember hivatásának a publicisztikai beszédet, akkor nem is lesz vele eredményes.

És itt van még valami, amiről nem feltétlenül népszerű dolog beszélni. Mert a mi területeinkért felelős politikusokról könnyen és különösebb felelősség nélkül hord össze hetet-havat a fotelforradalmár bölcsészek hada. Sok olyan politikussal találkoztam ilyen-olyan szerepben, akiknek kétség nem férhetett a hozzáértéséhez és becsületességéhez. Nem igaz az sem, hogy egy Hiller[30] vagy egy Rockenbauer[31] ne értett volna a kultúrához, egy Hámori József[32] az egyetemhez, vagy Prőhle[33] a kulturális diplomáciához. Szerintem inkább az lehetett a fő gond, hogy egyik kormányzatnak sem voltak meg a pénzügyi eszközei ahhoz, hogy megvalósítsa, amit egyébként tudott: oktatási reform nélkül nehéz versenyben maradni a környezetünkkel. S itt nem is a verseny a fontos, hanem olyan konszenzuális kulturális-oktatási stratégia, amilyet pl. a CDU annak idején meg tudott valósítani Németországban. Afféle nemzeti egyetértési minimum szelíd konzervatív alapokon (mert a többség sohasem törekszik politikai progresszióra) – és a sokféleség sérelme nélkül. De ez most azt hiszem, részint már a múlté.

Sipos Balázs, Szabó Marcell: Nyíltan beszélsz arról, hogy a kétezres évekbeli egyetemi reform, annak ellenére, hogy mindenki érezte a változás szükségességét (hiszen a bolognai rendszer bevezetése külső kényszer is volt), a makacs szakmai ellenálláson bukott meg. Miért nem írtad ezt meg tanulmányban vagy publicisztikában? Vagy fel tudsz idézni olyan írást, amely őszintén és hitelesen tájékoztatta erről a nyilvánosságot?

Kulcsár Szabó Ernő: Nem lehetett megírni, de kísérlet sem volt rá. Hogy a szakma összeüljön, ahogy mondod. Mert a szakma ugyanúgy meg van osztva, mint a politikai mező. Mindjárt a legelső kérdés: miért éppen ti? Ki küldött? Ki hatalmazott fel? Stb. Tehát nem tudod a világnézeti ellentétek fölé emelni. Szerintem a természettudomány ezt valamennyire tudja; érdekes módon náluk áll fönn többnyire bármi ilyesminek az esélye; mindig ők vannak közelebb valamiféle szakmai konszenzushoz, pedig ott is nagyok a nézetkülönbségek. Talán egyszer ők tudnak kihúzni bennünket a bajainkból… De azért erre számítani elég nagy elvtelenség volna.

De, tudjátok, van itt egy sokkal nagyobb és sokkal nehezebben kezelhető probléma is a szakmai dolgokról beszéddel. Minden szakmai beszédnek van egy

30 Hiller István (1964) történész, politikus, oktatási- és kulturális miniszter a második Gyurcsány-kormányban (2006–2010), az MSZP elnöke (2004–2007).

31 Rockenbauer Zoltán (1960) etnológus, politikus, a Nemzeti Kulturális Örökség minisztere az első Orbán-kormányban (2000–2002), a Fidesz országgyűlési képviselője (1990–2006).

32 Hámori József (1932–2021) biológus, az MTA rendes tagja, alelnöke (2002–2008), a Magyar Rektori Konferencia elnöke (1993–1994), a Nemzeti Kulturális Örökség minisztere az első Orbán-kormányban (1998–1999).

33 Prőhle Gergely (1965) diplomata, Magyarország berlini, majd berni nagykövete (2000–2005), nemzetközi ügyekért felelős államtitkár a második és harmadik Orbán-kormányban (2010–2018).

ilyen sajátszerűsége, hogy nemegyszer az a beszédhelyzet a beszédesebb, amelyből szólunk, és a jelentései/tartalmai ha másodlagossá nem is, de részint függővé válnak a beszélő szakmai/diszkurzív, sőt, életrajzi helyzetétől is. Ezt az egész kérdést, amelyet felvetettetek, nagyon nehéz egy egész szakmával szemközt „kezelni". Nekem akkor – de nemegyszer ma is! – az okozta a legnagyobb akadályt, amit a szakmai életrajzom alakulása következtében amolyan „szerencsés helyzetnek" szoktak nevezni. Jelesül az, hogy miként szabad nekem beszélnem olyanként, akinek 1984-ben az jutott jó értelemben osztályrészül, hogy 4 éven át egy szabad világ egyetemén[34] dolgozhattam kitűnő körülmények között. Ebből a beszédhelyzetből vajon hogyan lehet megírni azt, hogy a több ezer filológus, akinek nem volt ilyen szerencséje, vagy legalábbis azok professzori képviselői miért állnak ellen egy kézenfekvő és nagyon is sürgető reformnak? Az állások védelmében ugyanis nem akart a szakma óraszámcsökkentést, még úgy sem, hogy a kreditértékek növekedtek volna, tehát egy órának nagyobb lett volna a „munkaértéke". És bármennyire láttam is, hogy ebben a filológusoknak nincs igazuk, sőt, saját érdekük és az egész szakmánk ellenében tiltakoznak, a beszédhelyzetem nem tette lehetővé *ennek* a megírását. Pontosan annak a körülménynek a szisztematikus feltárását, ami mindannyiunkat az európai egyetemi félmúltba kényszerít. Mert nem tudtam volna elhárítani azt a szóban egyébként sokszor hallott vádféleséget, hogy „könnyen beszélsz Bayreuthból (vagy Berlinből)". Különösen úgy, hogy nemegyszer még a középkategóriás autóimat is bevonták ebbe a diszkurzusba.

Személy szerint épp ezért nem olvashattam oda egy egész szakma elé azt az igazságot, hogy azért maradt el a reform, mert nem láttatok nyugati egyetemet. Vajon morálisan hogyan hangzott volna itt egy ilyen mondat? A kivételezett helyzetem, amelyhez járul még az is, hogy 46 évesen lettem akadémikus, egyszerűen gátjává vált a beszédnek. Nagyon egyszerűen mondva – épp a kivételezett helyzetem miatt nem mondhattam el az igazságot. Hát még olyankor is, amikor szakmai közállapotaink legalább egy részéről értekezni mertem, olyankor is olyan szembefordulásokat tapasztaltam meg, hogy lassan abbahagytam a velük való óvatosabb kísérletezéseket is. Amikor aztán meg még szervezetten is tetemre hívtak az ún. filológia-vitában,[35] végképp meg volt kötve a kezem: hiába tudtam, hogy a „vita" milyen háttérből, sőt, valójában kitől is indult, nem állhattam oda a vitapartnereim elé ezzel a nem-nyilvános tudással. Minthogy sokkal többet tudtam ezekről az ellenem indított akciókról azoknál, akik vitték, lényegében még arra sem keríthettem módot, hogy legalább közvetve jelezzem, mögé kellene kérdezni egy-egy olyan alkalomnak, mint amilyen a Bezeczky (projektkeretek között előállított!) könyvét[36] is szülte. De hosszan mér-

34 Universität Bayreuth, Általános és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék.

35 A vita az ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén 2003. április 3-án szervezett kollokviumon [*„Mi, filológusok"* [*Az elmélet használról és káráról az irodalomtörténet-írásban*]] zajlott. Horváth Iván tartotta a vitaindítót, kimondottan Kulcsár Szabó Ernő diskurzusát vizsgálva-bírálva, ld. Uő, *A herméneutikai javaslat* és *Viszontválasz* című írásait a vita weboldalán: http://magyar-irodalom.elte.hu/arianna/filologia/ (utolsó letöltés 2024.03.09.); ugyanitt Kulcsár Szabó Ernő válasza [*A segítség, avagy a stigmatizálás „derűje"*] nem elérhető, de ld. a szerző indoklását arról, hogy miért vonta vissza a cikkét: https://magyar-irodalom.elte.hu/arianna/filologia/ksze.html. Az emlékezetesen heves vita hangfelvételei megtalálhatók az iménti weboldalon, további írásos dokumentumait részben közölte: Irodalomtörténeti Közlemények 2003/6.

36 Bezeczky Gábor, *Irodalomtörténet a senkiföldjén,* Kalligram, Pozsony, 2008.

legeltem mindössze egy olyan közlemény közzétételét pl., hogy milyen szakmai érdekből íródik egy olyan könyv, amelynek szerzője eladdig sem hermeneutikával, sem az irodalom hatástörténetével, sem pedig az 1945 utáni magyar irodalommal nem foglalkozott. De egyszer csak, hirtelen, mindezek iránt elkezdett igen kritikus szellemben érdeklődni. Minthogy azonban tudtam, hogy nem maga találta magának ezt a háromszoros pályafordulatot igénylő feladatot, jobbnak láttam még azt is, hogy lemondok e kérdések közzétételéről.

De a kérdés lényegét illetően nagyon egyszerű – egyszersmind fájdalmas – oka volt annak, hogy nem írtam meg ezt a történetet: a magam pozíciójából nem illett elmarasztalni azokat, akik 40 év alatt még Bécsben sem jártak. S ez volt a mérhetetlen többség. Gondoljátok meg: Tamás Attila[37] nem volt akárki, mégis csak 40 évesen jutott ki először, két hétre, Bécsbe. Az NSZK pedig? Hát az meg aztán kifejezetten elérhetetlennek számított.

És még egy ok volt: ezt is megtanultam: egy egész szakmáról nem szabad értékelő-összegző-áttekintő nagy tanulmányt írni. Egyszer írtunk néhányan az MTA kérésére egy ilyet – olyan belbotrány lett belőle, hogy minden vidéki egyetem elhatárolódott a szövegtől (Kálmán C. és én írtuk a java részét), akkora volt az ellenállásuk (pl. Debrecené), hogy az MTA I. osztálya Poszler[38] hangsúlyos követelése ellenére sem tudta elérni, hogy megjelenjék. Nagy vesszőfutás volt az is. Pedig ott csak a szakmai eredmények összegzéséről volt szó – ám mindenki kevesellte a magáéról szóló értékelést. Szörnyű volt, ilyet nem lett volna szabad vállalnunk, még akkor sem, ha ez akkor épp az általam vezetett Irodalomtudományi Bizottság szokványosan hivatalos feladata volt is.

Sipos Balázs, Szabó Marcell: Te és az utánad jövő generáció is előszeretettel és valószínűleg teljes joggal bírálja azt az oktatási szisztémát, amit te bolseviknek vagy posztbolseviknek nevezel. De föltűnő az...

Kulcsár Szabó Ernő: De a bolsevik struktúra eredete is a humboldti modell.

Sipos Balázs, Szabó Marcell: Akkor nevezzük keletiesített humboldti modellnek. Tehát feltűnő, hogy a te generációd is és az utánad jövő bölcsészgeneráció is, akiket még nagyjából teljesen ebben a struktúrában képeztek, sokkal jelentősebb szakmai karriert futott be és hatásosabb írásokat adott ki a kezéből, mint (mindeddig) azok, akik már tisztán a politikai rendszerváltás után tanultak. Máig meghatározóbb a két utolsó „keleti-Humboldt"-generációnak a munkája, meghatározóbb a szakmai jelenléte, életműve, miközben a műveltsége, képzettsége, kompetenciája is lényegesen magasabb(nak tűnik), mint azoké, akik a rendszerváltás után végezték az egyetemet. Ez roppant szembeszökő. És attól paradox csak igazán a helyzet, hogy ugyanakkor a rendszerváltás utáni egyetemi szisztémát éppen az a két generáció alakította

37 Tamás Attila (1930–2015) irodalomtörténész, a KLTE, majd a Debreceni Egyetem Modern Magyar Irodalom Tanszékének a vezetője (1976–1997), ugyanott rektorhelyettes (1990–1993).

38 Poszler György (1931–2015) irodalomtörténész, az MTA tagja (1995), az MTA Kutatásértékelési Bizottsága elnöke és a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály elnökhelyettese (1996–1999), később az MTA doktori tanácsának póttagja.

a legerősebben, amelyik még az előzőben képződött. Mi ezeknek a paradoxonoknak az oka, és miért nem oldhatók fel? Egyszerűbben: hogyan lehetséges, hogy a Kádár-korszak közepén-végén hatékonyabban működött az egyetemi bölcsészképzés, mint a rendszerváltások után, és hogy éppen azok a bölcsészek buktak el a rendszer reformjával, akik az előző, megreformálandó rendszer legjobbjai voltak?

Kulcsár Szabó Ernő: Amiről eddig beszéltünk, annak a tulajdonképpeni konfliktuózus pontja éppen itt van. Az a kérdés, hogy az általunk átvett és bolognailag átalakított rendszer miért nem tudott lábra állni, szakmailag lábra állni. És amire a kérdés vonatkozik, az az átvezető periódus, az átvezető generációk szerepe. Még tulajdonképpen évekkel a bolognai szisztéma kezdete előtt. Csak egy példát hadd mondjak, hogy hol volt nagy kudarcom. Mint valakinek, aki az 1989 utáni átvezető folyamaton dolgozott. A pécsi esetemet szeretném elmesélni. 1989 után amolyan „utazó professzor" voltam, mint sok kollégám, mígnem a Janus Pannonius Egyetem 1990-ben rám bízta az Irodalomelméleti Tanszék megalkotását.[39] Azt hittem, éppen a megbízásból kiindulva, hogy ott, Pécsett, szabadabb cselekvési tér nyílik, mint az ELTE-n, így Pécsett úgy vállaltam főállást, hogy feladtam a Ménesi úti állásomat. Félállásban maradtam az ELTE-n. És látszólag tényleg nagyobb cselekvési tér nyílt Pécsett. Mi meg – Kálmán C. György, alkalmian Veres András – lelkesen nekiálltunk létrehozni az egyetlen irodalomelméleti tanszéket az országban. Na de itt meg éppen Pécs speciális helyzete jött közbe, a maga előre nem látott nehézségeivel.

Pécs helyzete nem volt Debrecenhez vagy Szegedhez hasonlítható. És itt elsősorban nem arra gondolok, hogy egyszerűen hiányzott az egyetem lételeme – a könyvtár. (Pedig ez nem afféle hendikep, hanem már eleve ledolgozhatatlan hátrányt jelent.) Az alatt a néhány év alatt odatömörültek az épp alakuló elméleti tanszék óráira a jó diákok, mert – ahogy mondták – ott voltak olyan órák, amelyeket „érdemes volt hallgatni". Ez is mekkora ambivalenciákkal járt ám! Tkp. igazságtalan volt ez a lelkesedésük, mert az újdonságnak szólt, ami egyrészt érthető, másrészt viszont joggal sérthette azokat a kiváló pécsi kollégáimat, akik napra nap segítették, orientálták és felkészítették őket – a nem-teoretikus tárgyakban. És ezt nem csinálták rosszabbul, mint másutt.

Mindenesetre Pécsett tudtuk kissé szabadabban alakítani a curriculumok szerkezetét, elég sok választható órát biztosítva. (Ezzel meg is előzve a bolognai struktúrákat.) Kiváló partner volt ebben Szépe György[40] a nyelvészeknél, de főleg maga a dékán, Horányi Özséb.[41] Jószerint nem volt olyan kérésünk, amit Özséb meg ne oldott volna. De a végén egy különös paradoxon ütött be ebbe a látszólag kedvező folyamatba – ez pedig épp annak hiánya, amire a humboldti modell hazai, keleti változata épült. Nevezetesen annak kötelezettsége, hogy magyar szakos irodalmi diplomát nem lehetett régi és klasszikus magyar irodalmi szigorlatok letétele nélkül kapni. Na,

39 Kulcsár Szabó Ernő 1989–2000 között tanított Pécsett.

40 Szépe György (1931–2012) nyelvész, a Janus Pannonius Tudományegyetem (JPTE), majd a Pécsi Tudományegyetem (PTE) tanára (1982–2001), professor emeritus, a Tanárképző Kar egyik létrehozója, a Nyelvtudományi Doktori Program alapító vezetője (1993).

41 Horányi Özséb (1942) villamosmérnök, nyelvész, kommunikációs szakember, a JPTE tanára (1983), a PTE/BTK dékánja (1992–1996), ugyanott a Kommunikáció Tanszék megtervezője és vezetője (1998–2000).

de a mi pécsi szerkezetünkből voltaképpen nem is a formális követelményi keretek hiányoztak, hanem az eszközeink ahhoz, hogy az irodalmi régiséghez és a klasszikus 19. századhoz is ugyanazzal az érdeklődéssel fordíthassuk oda a hallgatókat, mint amilyennel a 20. századra vagy az elméletre összpontosítottak. És akkor egyszer csak olyan diákok jöttek ki a mi képzési programunkból, akik épp annak az előnyeit nem kapták meg, amit a humboldti hagyományos rendszer megkövetelt. A bölcsészetben nem úgy van, mint a matematikában, ahol gyorsabban teljesíthető az ún. szakirodalom, a szépirodalmi szövegekről nem is beszélve. A bölcsészetben tényleg keresztül kell menned egy olyan történeti olvasási penzumnak a teljesítésén, amitől elkezded tudni, érteni és tapasztalni egy irodalmi hagyomány jelentőségét, erejét, tekintélyét és hatalmát. Amely előállít egy komplex irodalomtörténeti-*szaktudományi* tudatot, amely nélkül senkiből nem lesz jó filológus. Még a szabadabb de Man-féle értelemben sem. Olyan, persze, igen, aki szépen elfigurál az irodalmi életben, úgy értve, annak piaci változatában, de közben nem is észleli, miért nem lehet bármit csak úgy megtenni ezzel a nagy nehézkedésű, nélkülözhetetlen tapasztalat- és tudásformával. Magával az irodalomtörténettel. Mert csak annak elmélyültebb ismeretében lehet tudni, mi minden áll ott pl. azon irodalmi produkció mögött, amelyet egy irodalomelméleti óra briliáns Kassák-versként tárgyal. Tréfásan úgy szoktuk ezt mondani, hogy aki Zemplényi Feri[42] okszitán vagy Kovács Sándor Iván[43] barokk óráit nem járta ki, az nem fogja érteni, hogy Baudelaire vagy József Attila mitől volt nagy költő. Vagy Debrecenben: aki nem látta sírni Bán Imrét[44] a „hajnal festése" felolvasása közben (Gyöngyösi István: *Marssal társalkodó murányi Venus,* 1664), nemcsak Gyöngyösit nem fogja érteni, de nem fogja tapasztalni ennek a klasszikus hagyományformának a nehézkedését, sőt beépülését sem Berzsenyi és a romantika feszült viszonyának alakulásába. József Attilának az *Ómagyar Mária-siralom*tól kezdve fülében ott volt a magyar költészet hangja, Weöresnél a régiség formai változatossága stb. Esterházy Péter szintén jó példa erre. A verstantól kezdve a régi magyar irodalomnak a nagy műveit mi – az erősen kötött régi képzés alanyaiként – nem tudtuk kikerülni. De nem abban az értelemben nem tudtuk kikerülni, hogy okvetlenül és maradéktalanul kikérdezték volna, hanem egyszerűen megtapasztaltatták velünk egy-egy nagy korszaknak a kikerülhetetlen jelentőségét. Tehát, hogy volt egy szigorúan, nem annyira megkövetelt, hanem magában a praxisban elvégzett munka. Onnan nem sok olyasvalaki jött ki, aki szakmailag nagyon könnyen innovációt kiáltott egy-egy kortárs regény olvastán. Mert nagyjából legalább tudta, mihez képest lehet újításról értekezni egyáltalán. És tudta azt is, hogy mielőtt valaki verselésre adja a fejét, ne feledje: ezen a nyelven előtte már Kosztolányik és József Attilák alakították ki azt, amit modern költészetnek nevezünk.

De volt itt még valami más is. A rendszerváltás idején aktív egyetemi tanárok még

42 Zemplényi Ferenc (1943–2004) irodalomtörténész, az ELTE Bölcsészettudományi Karának Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének docense, a Magyar Tudományos Akadémia doktora.

43 Kovács Sándor Iván (1937–2019) irodalomtörténész, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság főtitkára, elnöke (1985–1990, 1991–2007), az ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék oktatója (1971), rendes tanára (1986), tanszékvezetője (1994–2002).

44 Bán Imre (1905–1990) irodalomtörténész, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem (KLTE) Irodalomtörténeti Intézetének kutatója (1952-től), a Régi Magyar Irodalom Tanszéken egyetemi tanár, majd tanszékvezető 1976-ig, az MTA Irodalomtudományi Bizottságának a tagja.

abban a humboldti örökségben nőttek föl, hogy az egyetem: tudományegyetem, és csak '68 utóhatásaként jött el később az, ami az emlegetett tömegegyetem lett. Akik a régi képzésben még végigszenvedték ezt, akár szenvedték, akár nem, őket szisztematikusan vezették be a tudományba, nem az MA két évére maradt az elmélyültebb egyetemi munka. Tehát akik ezt végigcsinálták, még annak köszönhették ezt a tapasztalatot, hogy az utolsó szakaszában, a '80-as években, ez a bolsevik egyetem még őrizte az előtte lévő rendszer formáit. A legnagyobb tanáregyéniségekben – ők voltak az 1960/70-es évek idősebb, nagynevű professzorai – még ott volt a nyoma a két háború közötti bölcsészképzésnek is, amely viszont nem ekkora óraterheléssel dolgozott. Barta[45] típusa, vagy a Bán Imre típusa, akiket mi Debrecenben közelebbről ismertünk, és akikről még lesz szó. Ott aztán már látszik a különbség, amikor az ő utánuk jött sikeres egyetemi tanárok több tekintetben is más műveltségszerkezet hordozottjai voltak.

De még egy mozzanat erejéig vagy egy másik tapasztalatforma beszédessége miatt visszatérve az örökölt és a már 1945 utáni egyetemi habitusokra, vagy a professzori létnek erre a még különbségekben is megmaradt méltóságára. Voltak konferenciáink a '80-as években (ekkor már a Ménesi úton dolgoztam) a horvátokkal, Viktor Žmegac, Aleksandar Flaker – ezek a nemzetközi nevek olykor magukkal hozták, mint legnagyobb tekintélyüket, Ivo Frangešt is. És láttam, hogy náluk is megvan ugyanez a habituális különbség. Egyik alkalommal Pesten felkísértük őket a Várba. Mennyire más volt Flaker, Žmegač vagy Miro Beker – mint Frangeš vagy mint Zdenko Škreb! A két utóbbiról valahogy még le lehetett olvasni a Monarchia mentalitásbeli, habituális emlékezetét. A trieszti születésű polgárnak még a gesztikája, viselkedése is elütött azokétól, akik, mint Flaker, aki Białystokban, vagy Žmegač, aki a horvát Szlavóniában született. Pedig legfeljebb 6-10 évnyi volt köztük a korkülönbség. Érdemes fotókat nézni, arc, tekintet, öltözködés – meg effélék. És itt most nem a tudás vagy a teljesítmény közti különbségekre gondolok, mert kétségkívül Žmegač volt köztük a legnagyobb. Ebben ott volt, persze, többlet gyanánt Jugoszlávia (nekünk akkor rokonszenves) világa. Nekünk a szabadabb politikai környezetük imponált – akkor legalábbis azt hittük, hogy szabadabb. Később azért láttuk, rendőrállam volt az is. Mindenesetre a sok nemzetiségű világuk érdekes volt a számomra. Nekik viszont...

Tehát amikor felkísértük őket a Várba, Žmegač a Halászbástyán állva így: *„Das ungarische Parlament. Faszinierend! Einfach imperial!"* Bennük a zágrábi összevethetőség szólalt meg – szemben Frangešsel, aki még egyfajta természetes „nemzetköziségbe" született bele. Míg a többieknél ez inkább – nincs jobb szavam itt rá – mindössze olyan „jugoszlavizmus" volt, amelyhez ugyan ellentmondásosan viszonyultak, de ebben részben benne volt a nagy ország tudata is. Jugoszláviának viszont nem volt olyan Parlamentje, mint ennek a nagymúltú magyar maradványnak, ahová, ahogy Márai *Szindbád*jában olvassuk, „egyszer hazatér mindenki, aki a Duna partján született".

Ez a szemléletszerkezeti különbség, ez nagyon foglalkoztatott már akkor is, ma talán még jobban. Már csak azért is, s ezt igazán csak Bayreuth távlatából kezdtem látni, mert az ő térségükből kiváló komparatisták gazdagították a tudományunkat. S

45 Id. Barta János (1901–1988), irodalomtörténész, a KLTE Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének a vezetője (1951–1972), a KLTE rektorhelyettese (1952–1955), majd rektora (1957), az MTA Irodalomtörténeti Főbizottság elnöke, a Debreceni Akadémiai Bizottság alelnöke (1975–1985), a Magyar Irodalomtörténeti Társaság titkára (1946–1947), elnöke (1954–1959).

bár mi ekkor a horvát oldalt ismertük jobban, ott volt a másik, a szerb is, olyan kiválóságokkal, mint Zoran Konstantinović vagy Milan Dimić. Azokról a románokról nem is szólva, akik Amerikában csináltak karriert – Virgil Nemoianutól Matei Călinescuig. Nekünk valahogy nem jutottak eddig a legjobbjaink. Az biztosan csak részleges magyarázat, amelyet annakidején Bayreuthban egy vacsora közben a mellettem ülő Henry H. Remak kockáztatott meg, hogy mindez talán a magyar nyelv elszigeteltségén múlhatott. Nem tudom, mennyi igazság lehet ebben, valami biztosan. De semmiképp sem ez a teljes igazság.

Ez most – még ha szükségszerű volt is – nagy kitérőnek bizonyult. A legfontosabb, hogy a humboldti szisztémában a professzori habitus, magatartás, hivatottság volt nagyon más, mint ami azután a tömegegyetemi rendszerben lett belőle. Debrecenben leginkább Barta János volt ennek az iskolapéldája. Engem nem zavart, hogy Bartát nem lehetett megállítani a folyosón. Ez a tekintély azért imponált nekünk, mert nem a tanrend vagy iskolamesteri körülmények kényszerítették ki, hanem az a tapasztalat, hogy Bartát a tudása és kulturált értelmiség-volta miatt megtisztelő volt hallgatni. Ezért aztán úgy nem is mertünk vizsgára menni hozzá, hogy nem emlékeztünk az *Özvegy és leánya* másodsorbeli szereplőinek a keresztnevére. De hát abban is, ahogy potyogtak Bán Imre könnyei, az volt beszédes, ami a mi nyelvünk irodalmában ennyire meg tud indítani egy nagy tudóst. Hogy akkor ez a mi nyelvünk irodalma sokra kötelez bennünket szakmailag is. Félve mondom, de hogy ennyi megmaradhatott a tudomány tekintélyéből, arra vall, a bolsevizmusnak nem minden zónáját járta át az egyetemes romlás szelleme. Persze, később, a '80-as években már kénytelen volt – saját érdekében is – tolerálni bizonyos szellemi szabadságot. Volt némi szerencséjük azoknak, akik körülbelül akkor kezdték a pályájukat. Hát Zoliék[46] szellemi nagykorúsodása persze már nem a pártállamban ment végbe, hanem közvetlenül utána.

Sipos Balázs, Szabó Marcell: Nyilvánvaló, hogy a habitualizált és az intézményi struktúrák sem a történelmi vagy politikai rendszerváltásokkal változnak.

Kulcsár Szabó Ernő: Nem, nem. És szerintem Pécs azért nem jó példa, mert az nem volt egyetem addig, főiskola volt. Tehát a régi, a klasszikus irodalomtudományi képzésben nem lehettek ott Németh G. Bélák, Barták, Klaniczayk vagy Tamás Attilák. Szóval nyilván nem a politikai változásokkal mozdul a dolog. Mégis: akaratlanul is elhitettük a gyerekekkel, hogy történet meg elmélet lehet külön-külön, s ebből is az elmélet a fontosabbik. De nem lehet. Elméleti munkát elmélyült történeti tapasztalatok, sőt, a régiség szövegeinek jó ismerete nélkül – ahogy előbb beszéltünk róla – nem lehet érdemben végezni. Vissza is ütött ez – néhány kivételtől eltekintve – a pécsi legjobbakra azután a pályakezdéskor.

Sipos Balázs, Szabó Marcell: Akkoriban azért döntöttél amellett, hogy tisztán elméleti képzést csinálj, mert erre volt lehetőség? Vagy pont az keltette fel az érdeklődésedet, hogy rengeteg olyan külföldi, vagy jórészt külföldi elméleti szöveget lehet behozni,

46 Kulcsár-Szabó Zoltán (1973) irodalomtörténész.

megismertetni, magyarázni, amelyek teljesen szakítanak az aktuális tudományos mentalitással?

Kulcsár Szabó Ernő: Igen, igen. A történeti rész nem vonzott annyira, csak, sajnos, fel sem tudtuk igazán építeni. Úgy értve: a teoretikus modulokkal való összehangolhatóságot. Ehhez nem elég heti két nap a helyszínen. De a helyzet „eufóriája" abból adódott, hogy megkaptuk a létesítés szabadságát. Az viszont, hogy eközben nem láttam, miért is építkezünk ott szakmailag a levegőbe, később nagyon is megbosszulta magát – a hallgatóknál. De elég tapasztalatlan is voltam akkor még ilyen dolgokban. Örültem, hogy megalkothatunk valamit, aminek előzménye nemhogy Pécsett, de más magyar egyetemeken sincsen. Irodalomelméleti tanszék nem volt másutt. Csak később láttam be, hogy ez nem egészen véletlen: elmélet nem lehetséges az irodalmak „fölött". Másfelől meg mégiscsak ez volt a feladatom, ezért vittek oda. Nagyjából utólag úgy értettem meg ezt, hogy Bécsy Tamás[47] azért hívott Pécsre, hogy hagyjam a Ménesi utat, csináljam az egyetemen azt, amit az NSZK-ban, Erika Fischer-Lichte asszisztenseként, abból a szakmai világból megtapasztaltam. Mintha ez olyan egyszerű lett volna, ahogy Tamás felvázolta. Mert volt ott – ahogy szó szerint mondta – „egy kis esztéta hegemóniatudat", megint csak történetiség nélkül, másrészt egy nekem nagyon szokatlan „mediterrán" nagyvonalúság az egyetemi munkában. Megesett például, hogy egy szerda este a Makári nevű, egyetemközeli lokalitásban derült ki az egyik vidáman poharazgató – egyébként nem tehetségtelen – hallgatóról, hogy még nincs készen a szakdolgozata, pedig másnap államvizsgázik. Én nem tudtam, hogy ebből milyen záróvizsgafélеség lesz, de örültem, hogy eggyel kevesebbel kell számolnunk. Igen ám, de reggel 10 körül megjelent a kolléga egy jegyzetestül 9(!) oldalas szakdolgozattal, be is volt kötve annak rendje s módja szerint, és a varázskezű adminisztráció reggelre hiánytalanul összeállította a vizsgához szükséges dokumentációt. Mellékelve a 10 soros szakmai bírálatot, jeles minősítéssel. De a műsoron kívüli záróvizsga végül nem a mi bizottságunkhoz került, annyit tudtunk meg róla, hogy „minden rendben volt". Ilyenkor azért nem mindig voltam biztos abban, hogy jó helyre jöttem...

Persze, ezek később jöttek csak elő. Akkor előtte, néhány hónappal azelőtt, hogy kint az egyetem támogatása ellenére és Fischer-Lichte teljes értetlenségétől kísérve (Hogy lehet abba a szomorú szürkeségbe visszamenni? Most is emlékszem: *„Wieso? Das ist doch die graue Tristesse selbst"*) nem folyamodtam német állampolgárságért, már volt néhány jobb hazai állásajánlatom, de itthon még csak félig voltam, mert a második félév ún. kutatási három hónapja mégiscsak Bayreuth-hoz kötött. 1988 őszére azután, amikor hazajöttem, Németh G. Béla már biztosított egy docensi állást a tanszékén, onnan fogva már nem a Ménesi, hanem az ELTE volt a voltaképpeni, a főállású munkahelyem. És akkor Bécsy, aki a szomszédos világirodalmi tanszéken volt, vetette föl újra az előbbi, pécsi ötletet. De közben jött Tamás Attila meghívása is Debrecenbe. Ez így nagyjából egyidőben. Ilyen kiváltságos helyzetben később is csak néhányszor voltam. Csak hát Attila azt mondta: „Augusztus eleje táján persze

47 Bécsy Tamás (1928–2006) színháztörténész, esztéta, aktívan részt vesz a PTE BTK újraalapításában, a dráma- és színháztudományi specializációjának a kidolgozója, később a Veszprémi Egyetemen elindítja és vezeti az ország első színháztudományi szakát (1994–2004).

le kellene jönni egy intézeti értekezletre, hogy megbeszéljük, ki mit tanítson, milyen órákat tartson." És nekem imponált volna ez a debreceni félállás, hiszen mégiscsak az *alma mater* ajánlata. Azé, ahonnan 15 évvel korábban elküldtek, most mégis oda hívnak. Na de amikor Bécsy azt mondta, hogy azt tanítasz, amit akarsz, mert az egyetemen arról kell előadásokat tartani, amivel éppen a legelmélyültebben foglalkozunk, akkor ez eldőlt. És Attila hosszú időre meg is sértődött rám emiatt. Ezt persze én sem viseltem jól, mert nagyon nagyra becsültem mind a munkásságát, mind az emberségét. Hosszan kellett győzködnöm magam afelől, hogy emiatt a döntésem miatt nem szabad szégyenkeznem. De ezt aztán később szerencsére meg tudtuk beszélni.

Szélességi körök

A kilencven éves Gömöri Györggyel Juhász Tibor beszélget

Juhász Tibor: Az *Alföld* egyik legrégebbi és legidősebb szerzője vagy, először az 1956/3-as lapszámban jelentél meg, az akkori szerkesztőség lengyel műfordításokat publikálhatott tőled, Tuwim és Gałczyński verseit ültetted át magyarra. Úgy tűnik számomra, hogy a folyóirat kiemelten fontos a pályád alakulása szempontjából, hiszen az *Alföld*del ápolt kapcsolatodnak nagy szerepe volt abban, hogy az emigráció ellenére jelen lehettél a magyarországi kulturális életben. Áprilisban lettél kilencven éves, kalandos életutat és elképesztően kiterjedt életművet tudhatsz a magadénak. Hogyan tekintesz innen a lapra?

Gömöri György: Jól látod, az *Alföld*nek különös szerepe van hazai közléseim történetében. Először csak a *Nagyvilág*ban jelentek meg írásaim, de a hetvenes évek közepe táján már újra írtam a Nyugatra is nyitott lapotoknak, közöltem újabb verseket. Ezt az új kapcsolatot Aczél Gézának és Keresztury Tibornak köszönhetem, munkásságomat a lap 2009-ben Alföld-díjjal is jutalmazta. Verseken kívül kritikákat és tanulmányokat szoktam küldeni a folyóiratnak, különösen örültem, amikor a szerkesztőség felkért arra, hogy írjak Markó Béla tanulmánykötetéről. A legújabb, 2022-es *Alkonyi séta* című verseskötetemről eddig csak itt jelent meg írás, a 2023/1-es számba Stermeczky Zsolt Gábor írt egy részletes és lényegében pozitív recenziót.

Juhász Tibor: Az említett fordítások is mutatják, hogy a lengyel kultúra a kezdetektől fontos a számodra. 1953 és 1956 között az ELTE magyar–lengyel szakos hallgatója voltál, de ha jól sejtem, a nevezett kultúrához fűző érzékeny viszonyodnak nem csak a tanulmányaidhoz van köze.

Gömöri György: Életemet mintegy magyar–lengyel–angol háromszögben éltem le, három kultúra terében igyekeztem mozogni, keresve a legfontosabb vonatkozási pontokat. Első idegen nyelvem különben az angol volt, amit még Sárospatakon szedtem föl az 1947–48-as tanévben, utána oroszul kellett tanulnom, de végül a harmadik nyelv, a lengyel lett a legfontosabb. Sokszor jártam Lengyelországban, kutattam

a legtöbb nagyváros könyvtárában, az utóbbi időben Krakkó szerepe fölértékelődött a szememben, kicsit Varsó rovására. Három-négy könyvet írtam angolul a lengyel irodalomról, amelyet, mondhatnám, bensőségesen ismerek. Magyarul most jelent meg a legújabb könyvem Szombathelyen, a *Norwidtól Herbertig*, amiben megírom legtöbb fontos találkozásom történetét lengyel írókkal és költőkkel. Személyes kapcsolataim lengyelekkel az évek során erősebbek voltak, mint az angliaiakkal, jobban megértjük egymást, mint – tisztelet a kivételnek – a született angolokkal vagy skótokkal. Nem csak a közös történelem, a hasonlóbb vérmérséklet miatt is.

Juhász Tibor: Londonban telepedtél le, nem meglepő, hogy műfordítóként aktívan foglalkozol az angol irodalommal is, de ne feledkezzünk meg az 1965-ös *Karácsonyi csillag* című kötetről sem, amelyben az orosz Borisz Paszternak verseit ültetted át magyarra Sulyok Vincével. Fordítottál magyar alkotókat is, Clive Wilmer cambridge-i költő-tanárral többek közt Petri György, Pilinszky János és Radnóti Miklós angol nyelvű kötetein dolgoztál.

Gömöri György: A műfordítás régi magyar költői hagyomány, Petőfitől és Aranytól napjainkig. A Szerb Antal szerkesztette *Száz vers*et én nem érzem idegennek, épp olyan része kultúránknak, mint Babits, Tóth Árpád vagy Radnóti saját versei. Bár első komolyabb vállalkozásom valóban a Paszternak-kötet volt, magyarra legszívesebben lengyelből fordítok, *Az ismeretlen fa* (Washington, 1978) című kötetem a bizonyítéka, hogy mennyire ismerem a modern lengyel lírát. Valahogy kisebb a kulturális távolság Krakkó és Budapest, mint London és Szeged között. Még vagy négy európai és egy ázsiai nyelvből, indonézből is fordítottam, igaz, hogy csak Chairil Anwart, az indonéz József Attilát. Más a helyzet a magyarból angolra fordítással: ebben főleg társfordítóként veszek részt, szerencsém volt, hogy több mint ötven éve találtam egy érzékeny partnert a cambridge-i Clive Wilmer személyében, aki tizenegy évvel fiatalabb nálam, jól tud olaszul, meg még pár nyelven, és segítségemmel vagy húsz magyar költőt ültetett át angolra, amiért a többi közt 2018-ban Janus Pannonius Fordítói Díjjal jutalmazták. Clive egyébként nem beszél magyarul, hisz abban, amit eléje teszek.

Juhász Tibor: Több ízben is nyilatkoztál arról, hogy mely vállalásaid tették szükségessé az emigrációt, így ezekről a terjedelmi korlátokat is figyelembe véve én most csak vázlatosan ejtek szót. 1956. november 17-én hagytad el Magyarországot, előtte a Petőfi Kör tagja voltál, szerkesztetted a nagy jelentőségű *Egyetemi Ifjúság* című lapot, az események közepette írtál a forradalom megéléséről, sőt történelmi szereplője is voltál azoknak, hiszen október 23-án te adtál jelet ahhoz, hogy a monumentális budapesti tömegtüntetéssé váló menet elinduljon a bölcsészkar épületétől a Bem-szoborhoz. Változott benned valami az '56-os események és az emigrációd vonatkozásában? Vannak-e olyan elemei a szerepvállalásodnak, a történteknek, amelyeket átértékeltél?

Gömöri György: Bár a forradalomról a véleményem alapvetően pozitív maradt, az események értékelése természetesen változott a fejemben. Egyes, forradalom alatti atrocitásokat (Köztársaság tér) már akkor is elítéltem, ami viszont a fegyveres felkelés céljait illeti, én is osztoztam bizonyos illúziókban, például abban, hogy 1956-ban ki

lehetett-e önhatalmúlag lépni a Varsói Szerződésből. A többpártrendszert még elviselte volna a moszkvai vezetés (volt ilyen Lengyelországban is), de a katonai egyensúly önkényes megváltoztatása túlment a szovjet tűréshatáron. Ha Nagy Imre megpróbál egy 1945-ös finn megoldást elérni (egy szovjet katonai támaszpontot meghagyva az országban), talán még a semlegesség békáját is lenyelték volna a szovjetek. Így viszont őket is elsodorta a világpolitikai pánik, igaz, a Kádár-rendszer későbbi engedményei sem lettek volna lehetségesek 1956 nélkül. Ami pedig hírünket illeti a világban: Magyarország legfontosabb eseménye a világ szemében nem Trianon vagy a második világháborús szerep, hanem a szovjet rendszert megbolygató 1956-os forradalom.

Juhász Tibor: Szépírói és irodalomtörténészi munkáidban is nagy figyelemmel fordulsz az emigráció tapasztalataihoz. Ha nem is vonod minden esetben hasonló céltartással vizsgálat alá, hogy milyen komponensekből áll ez az élménykomplexum, a kivándorlás fenoménja a pályád világnézeti alapjává vált, és mai napig ez adja az értelmezői és önértelmezői tevékenységed gyújtópontját. Aki egyszer emigrációba kényszerül, élete végéig emigráns marad?

Gömöri György: Világnézetemet sok tekintetben '56 élménye alapozta meg, az, hogy menekültként, nem pedig kivándorlóként érkeztem Angliába. Első éveimet főleg oxfordi kollégiumom könyvtárában töltöttem, mindent elolvastam a 20. század főbb ideológiáiról és azok gyakorlati megvalósításáról – ez nem tett hivatásos antikommunistává, de megerősített demokratikus baloldaliságomban. Hogy ki hogyan lesz és meddig marad „emigráns", az egyéni kérdés. Két barátom is visszatért Magyarországra nyugdíjazása után, az egyikük nem tudta fizetni az amerikai orvosi számlákat, a másikat visszahúzta a szíve az Újvilágból. Viszont még él Párizsban Karátson Endre barátom, aki (bár sokáig lakást tartott fenn Budapesten), úgy látszik, a legjobban ott érzi magát. Az én megrögzött emigráns-létemnek családi okai is vannak: bár feleségemmel naponta magyarul beszélek, kisebbik lányom és három fiam, hat unokám társasága nélkül még egy normális Magyarországon sem érezném jól magam, hát még a mai korrupt, álnemzeti, családi maffia-alapon működtetett országban.

Juhász Tibor: Szerkesztőként és költőként is érintett vagy az 1969-ben, Washingtonban megjelent *Új égtájak* című antológia vonatkozásában, amely az '56 óta idegenbe szakadt magyar költők műveiből nyújt válogatást. Tudom, hogy a kifejtéshez szükséges tér és idő hiányában nehezet kérdezek, de semmiképp nem szeretném elszalasztani a lehetőséget, hogy szóba hozzam az úgynevezett „nyugati" magyar irodalom értelmezői alakzatát. Mai gondolkodásod szerint milyen átfogó jellemzők állapíthatók meg róla? És hogyan tekintesz ma erre az antológiára?

Gömöri György: Azt hiszem, kevés versantológiának volt olyan széleskörű fogadtatása, mint az *Új égtájak*nak. Nemcsak Nyugaton, Magyarországon is írtak róla, még a csehszlovákiai magyar sajtó is foglalkozott vele. Ebben főszerepe volt Vas Istvánnak, aki a *Népszabadság* című pártlapban (!) úgy fogalmazott, hogy eddig nem hitte, de az antológia alapján már belátja, lehetséges magyar költészet Nyugaton. Amelynek, meglehet, esztétikai értékei fontosabbak politikai üzeneténél, bár Vas azért két költőt kiemelt,

akiket különösen kedvelt, jóllehet azok politikai verseket is írnak, és a kettőből az egyik én voltam. Ami a „nyugati" magyar lírát szerintem jellemezte, az annak sokszínűsége – belefért minden, nyelvi konzervativizmustól a legszélesebb értelemben vett avantgárdig. Ez különben kiderült Határ Győző részletes bevezetőjéből, aminek részleteivel nem értettem egyet, de lényegét illetően igen. Ha ma válogatnám az antológiát, egy-két nevet felcserélnék, de majdnem ugyanezt a gárdát vonultatnám föl, bizonyítandó, hogy a líra volt (és talán maradt is) a nyugati magyar irodalom legreprezentatívabb műneme. A leggyöngébbnek az emigrációs kritikát tartom, egy kivétellel: Albert Pál (a nemrégen elhunyt Sipos Gyula álneve) művelte azt két nyelven Párizsban, igen magas színvonalon.

Juhász Tibor: Elvándorlók és elvágyódók című, 2021-ben megjelent esszé- és tanulmányköteted írásaiból egy sajátos irodalomtörténeti koncepció körvonalai tapinthatók ki, amely részben a címébe emelt fogalmaknak kíván érvényt szerezni. Mivel '56 után többek között Angliában, az Egyesült Államokban és Indonéziában is éltél, adódik a kérdés, hogy a Te személyes élettörténetedben felfedezni véled-e az említettek megkülönböztethetőségét. Vagy e minőségek egyidejűleg is fennállhatnak az ember életében? Voltak-e olyan időszakaid, amikor közelebb érezted magadat az egyikhez, mint a másikhoz?

Gömöri György: A modern magyar irodalom Bessenyei óta klasszikus és nyugati példák alapján jött létre, de írói és költői az egy Eötvös József kivételével nemigen utazhattak vagy élhettek külföldön. Ez módosult a huszadik században, Illyés Gyulától Faludyig és Márai Sándorig sokan kényszerültek ideiglenes vagy végleges emigrációba. Az én nemzedékem abba a kivételes helyzetbe került, hogy mivel elvándorolt, nem kellett elvágyódnia, inkább csak hazai emlékei után vágyódott néhanapján. Ami engem illet, indonéz utam, majd Amerikából való 1965-os visszatérésem után alábbhagyott a földrajzi elvágyódás, megszoktam és megszerettem Nagy-Britanniát. Egyébként a legtöbb ember 60-70 éves korában már nem a trópusok, hanem az örökre elmúlt fiatalság után vágyódik, enyhe nosztalgiával.

Juhász Tibor: Irodalomtörténeti értekezéseiddel kapcsolatban a kritika gyakran éri tetten a személyességet, amelyen egy anekdotikussággal jellemezhető, az önreprezentációs stratégiáktól sem függetleníthető argumentációs eljárást ért. Megállapításaidat gyakran támasztod alá személyes élménybeszámolókkal, vállaltan szubjektív megjegyzésekkel akkor is, amikor az angol–magyar vagy a lengyel–magyar kapcsolatokról írsz. Mesélj erről a következetesen képviselt értelmezői pozíciódról!

Gömöri György: Nem hiszek az elméleti kaptafára húzott, épp most divatos kritikában, illetve irodalomtörténetben. Vannak szerzők, mint például Petőfi Sándor, akik életrajza annyira átitatja lírájukat, hogy lehetetlen őket csupán „műközpontú" alapon elemezni. A személyes találkozásoknak sajátos hangulata van, egy-egy ember gesztusaiból és más megnyilvánulásaiból, úgy hiszem, többet lehet róluk megtudni, mint ha csak papírra vetett szövegeiket ismernénk. Én legalábbis Füst Milánt vagy Szabó Lőrincet másképp olvasnám, ha nem találkoztam volna velük, de ugyanez áll az ezüstfejű Nagy Lászlóra vagy az árvaságát és traumáit megverselő Pilinszkyre, akinek egyébként legelső angol nyelvű méltatója voltam.

Juhász Tibor: Tizenötödik versgyűjteményed, a már említett *Alkonyi séta* fülszövege tulajdonképpen megerősíti a fogadtatástörténeted konszenzuálisnak vehető megállapítását, miszerint nyelvileg inkább a modern magyar líra tendenciái jelentik a fő inspirációs forrásaidat, és nem az angol vershagyományok. Relevanciája ellenére azért érzem különösnek ezt a megállapítást, mert, miként arra már utaltunk, költői munkásságod is egy olyan élethelyzetben teljesedett ki, amelyet az eltérő kultúrákkal, nyelvekkel történő dialógusok alakítottak. Hogyan vélekedsz ezekről az összefüggésekről? Mit tett a sajátjává az írásművészeted ezekből a párbeszédekből?

Gömöri György: Minden nézőpont kérdése. Te úgy látod, verseimre inkább hatott a modern magyar líra, mint az angol kortársak, ebben igazad van. Én viszont úgy látom, jobban hatott rám a lengyel Czesław Miłosz, meg a fiatalabb Zbigniew Herbert, mint mondjuk Orbán Ottó, vagy akitől két kötetre valót fordítottam, Petri György. A Krakkó és Houston között ingázó Adam Zagajewskit „rokonabbnak" érzem a nagyszerű Ted Hughesnál és más angol költőknél. Talán egy kivétellel: az oxfordi Jamie MacKendricket mindig szívesen fordítom, mert remek humora van, közel áll hozzá a kultúrtörténet és a mai olasz líra. Még évtizedes fordítótársam, Clive Wilmer versei közül is azok érdekelnek jobban, amelyek tele vannak kultúrtörténeti és képzőművészeti utalásokkal, például egy Brueghel-képről mindketten írtunk, teljesen más megközelítésben. Nem mindegy, hogy valaki járt-e Páduában, vagy mennyire ismeri Oxfordot és Cambridge-et, Párizsról nem is beszélve.

Juhász Tibor: Dsida Jenő munkássága kiemelkedően fontos a számodra, több értelmeződ felvetette már annak a lehetőségét, hogy ezekből a Dsida-szövegekből akár egy önálló monográfiát is összeállíthatnál. Ugyanakkor az is szembetűnő, hogy 2000 óta négy köteted jelent meg Erdélyben, köztük a 2018-as *Erdélyi arcok*, amelyet a nemrégiben elhunyt Kovács András Ferenc szerkesztett. Mindebből arra következtetek, hogy a Dsida-kutatásod egy nagyobb, átfogóbb, az erdélyiséggel kapcsolatos érdeklődés részét képezi. Mi a fontos neked Erdélyben?

Gömöri György: A költőket sokféleképpen lehet osztályozni: szerintem vannak főleg „képi" és „zenei" fogékonyságú költők. Én kamaszkoromban beleszerettem Kosztolányiba és Dsida Jenőbe, éppen nyelvük zeneisége miatt. Innen ered Dsida-kultuszom, bár aligha tudnék jobb monográfiát írni róla, mint Láng Gusztáv. Ez „erdélyiségem" eredője, de 1956 óta sokszor jártam Erdélyben, rendszeres munkatársa vagyok a *Korunk*nak és pár éve Hídverő-díjat is kaptam a munkámért. Közhely, hogy a magyar történelem értelmezhetetlen az erdélyi fejedelemség nélkül, de még a régi magyar–angol kapcsolatok terén is dobogós helye van a partiumi és erdélyi peregrinusoknak. Sok erdélyi könyvről írtam az amerikai *World Literature Today* című folyóiratnak, és a szépen illusztrált *Erdélyi arcok*kal mintegy megünnepeltem ezt a kapcsolatot. Csak arra kérem ennek a könyvemnek olvasóit, ne higgyenek Bem József díszegyenruhájának, sohasem hordott ilyet, 1849-ben sem, de ebbe már valóban nem volt beleszólásom.

Juhász Tibor: A *Magyar Filozófiai Szemle* 2022/3-as lapszámában jelent meg egy tudománytörténeti tanulmányod Isaac Newton első magyar híveiről és követőiről.

Most csak a nyitóbekezdés zárójeles megjegyzését léptetem be a beszélgetésünkbe, amelyben távoztatod magadtól a tudománytörténész titulust, mert kifejezőbbnek, ezért vállalhatóbbnak látod a „kapcsolat-történész" megnevezést. Milyen alapvető megfontolások mondhatók el a tudomány történetéről akkor, ha „kapcsolat-történészként" próbálunk közelíteni hozzá?

Gömöri György: Érdekel a tudomány fejlődése, de még inkább az egyes tudósok, illetve írók kapcsolatrendszere, a networking a protestantizmus kezdetei óta, aminek bizonyítékai a baráti emlékkönyvek, az „album amicorumok" elterjedése Európa-szerte. A komolyabb Newton-kutatást is ezek, vagyis Isaac Newton bejegyzései alapján kezdtem művelni, de még ennek is van magyar vonatkozása, mert a ma ismert Newton-bejegyzők között van ám egy magyar is: Pápai Páriz Ferenc, aki pénzgyűjtő megbízatással éveket töltött Angliában. Bár a British Library óriási albumanyagát átnéztem és jól ismerem, néha még mindig akadnak valahol eddig ismeretlen albumok, amelyekből meg lehet tudni, hogy egy magyar peregrinus ki mindenkivel találkozott, hány évet töltött Hollandiában vagy Angliában. Bánfihunyadi János rózsakeresztes olvasmányairól se tudnánk két emlékkönyvi bejegyzése nélkül. Szerintem a kapcsolattörténet az egyetemi matrikulációkkal és a magánlevelezésekkel egybekötve tud csak teljes képet rajzolni a magyar peregrinációról, ezért is tartom lényegesnek alapos művelését.

Juhász Tibor: Az emigrációról már sokat beszéltünk, a hazatéréssel járó tapasztalatoknak azonban még nem adtunk elég teret. '56 miatt mentél el és '68-ban jöttél haza először – megkockáztatom, hogy e két nevezetes dátum segítségével az otthonnal kapcsolatos közeledések és távolodások dinamikája is leírható. Egyetértesz ezzel a megállapítással? Milyen érzés volt tizenkét év után először hazalátogatni? Most, 2024-ben, hol a hazád, hol az otthonod?

Gömöri György: 1956 után és nem csak „miatta" mentem külföldre, de nem azzal a gondolattal, hogy végleg kinn is maradok, ezt már többször megírtam. 1967-ban lettem brit állampolgár, így '68-ban megkockáztathattam egy hazalátogatást első, osztrák feleségemmel. Éppen a szabadságot kóstolgató Prágából jöttünk a reménykedő Pozsonyon át Budapestre, itt ért a beavatkozás híre. Három napon át, amíg hírzárlat volt, az emberek kitették az ablakba a rádiókat, mindenünnen a Szabad Európa harsogott. A Prágai Tavasz elfojtására szerintem a magyar írótársadalom rosszul reagált, Illyés „szélárnyék"-elméletére hallgatva, teljes csöndben maradt. De a helsinki konferencia után megindult a rendszer erjedése, kicsit én is részt vettem az egypártrendszer „fellazításában". A rendszerváltás után, amennyire egyetemi szabadidőm engedte, gyakran jártam Budapesten, bár mindig kicsit idegennek éreztem magam, és angolnak tartottak ismerőseim. Balatonfüreden többször jártam, én lettem az első Salvatore Quasimodo-díjas, Pécsett később Janus Pannonius Fordítói Díjat vehettem át, Szegeden pedig szenátorrá választott az egyetem, kaptam is tőlük egy szép, lila tógát. Hogy hol vagyok otthon? Bár az angoloknak mindig hangsúlyozom, hogy Magyarország a szülőhazám, sok év Cambridge után Észak-Londonban élek több mint tíz éve, itt ültet a kertben tulipánt a feleségem, itt van az otthonom. Ami nem jelenti,

hogy ne aggasztana hazám sorsa, illetve egyre rosszabb híre a mai Európában. És persze a szívem ma is, változatlanul baloldalon dobog.

Juhász Tibor: Véleményed szerint annak, aki még csak készül a Gömöri-pályával történő megismerkedésre, hol kínálkoznak a legtöbbet ígérő belépési pontok? Más szóval: ha most végigtekintesz közel hetven önálló könyvet számláló életműveden, mely köteteket érzed a legfontosabbaknak?

Gömöri György: Verseskötéteim közül az *Ez, és nem más*, az *Őszi magánbeszéd*, *A száműzetés kertje* és a *Rózsalovaglás* címűeket említeném, a tanulmánykötetek közül pedig talán a *Nyugatról nézve*, *A bujdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósig*, az *Erdélyi merítések*, *Az én forradalmam*, *Kultúránk követei a régi Európában*, a Savariánál megjelent és már említett *Elvándorlók és elvágyódók* a legfontosabbak. És a teljes egészében a lengyel irodalomnak és lengyel kapcsolataimnak szentelt új könyvem, a *Norwidtól Herbertig*, amiről már beszéltem az interjú elején.

Juhász Tibor: Mi az, amit még nem sikerült megírnod, viszont nagyon szeretnél?

Gömöri György: Megírtam versekkel tarkított önéletrajzomat 1990-ig, már találtam is rá megbízható magyar kiadót. Ami egyéb terveimet illeti, örülnék, ha az elmúlt években írt újabb Balassi-tanulmányaim, illetve más, újabb irodalomtörténeti szövegeim is megjelennének önálló kötetben. Aztán van még simítgatni valóm egy amerikai folyóiratnak szánt, *Newton's first Hungarian followers* című dolgozatomon. De sohasem lehet tudni, mennyi időm van hátra.

Balogh Gergő

Te

A szerelmi költészet nyelvéről*

Tanulmányomban a szerelmi költészet nyelvének problémáját vizsgálom, a megszólítás alakzatának perspektívájából. A szöveg három nagyobb egységre tagolódik. Ezek a megszólítás általános nyelvelméleti, a lírai megszólítás irodalomelméleti, valamint a szerelmi költészetben megjelenő megszólítás formációinak problémakörével foglalkoznak.

Megszólítani valakit

„Semmi nem kapcsol két embert ilyen maradéktalanul össze, még akkor sem, ha – mint kettőnknek – a szavakon kívül nincsen semmi egyebük"[1] – írja a „Te" szóról, a frissen kialakult tegező viszony felett örvendezve, Franz Kafka 1912. november 14-én, még jóval jegyességük megkötése és viharos felbontása előtt, Felice Bauernek. Megszólítani valakit, névmással vagy igei alakban, ráadásul tegeződő formában, személyes, sőt Kafka levele felől nézve intim aktus. Összekapcsol, viszonyt létesít, a beszédet és az abban megnyilvánuló szubjektivitást az én és a te nyelvi kapcsolatában alapozva meg: annak, aki megszólít, „a szavakon kívül", egy mélyebb értelemben, tényleg „nincsen semmi" egyebe. Az intimitás, amely a megszólító és a megszólított között létesül, ennélfogva nem más elsősorban, mint a nyelv intimitása. Egy nyelvé, amely az én és a te közelségét egyfelől a harmadik személlyel való szembenállásban teszi elgondolhatóvá.[2] Másfelől pedig az énnek abban az immanens, a nyelv és a szubjektivitás struktúráit alapjaiban meghatározó tulajdonságában rögzíti, hogy az sohasem lehet pusztán egy én, hiszen az, aki képes másokhoz szólni, és ezáltal önmagát velük szemben pozicionálni, nem tud mást tenni, mint együtt élni a ténnyel, hogy egy másik, hozzá beszélő én perspektívájából mindig te lesz. „Ich bin du, wenn ich ich bin" („Én te vagyok, mikor én én vagyok") – olvashatjuk Paul Celan *Lob der Ferne* című versében. Ez azt is jelenti, hogy az én (belső) és a te (külső) megkülönböztetése, akárcsak az ezek közötti felcserélődés, a mindennapi kommunikáció helyzeteiben nem csupán lehetséges, hanem elkerülhetetlen.[3] Aki megszólít, megszólítható (akár önmaga által is). Az én-né válás ára a te-ként való, mindig fenyegető exponáltság. A megszólítók a megszólítottak által, a megszólítottak pedig egy különös, ám annál megszokottabb helyzetben, nem én-ként ismernek én-ként magukra. „A megszólítás performativitása – írja Kulcsár-Szabó Zoltán – abban áll, hogy előállít vagy [...] erőszako-

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

1 Franz Kafka, *Naplók, levelek*, vál. és szerk. Györffy Miklós, ford. Antal László – Eörsi István – Tandori Dezső, Európa, Budapest, 1981, 150. (A fordítást módosítottam – B. G.)

2 Vö. Émile Benveniste, *Problems in General Linguistics*, University of Miami Press, 1971, 201.

3 Vö. *Uo.*, 218, 224–225. Lásd ehhez még: Horváth Kornélia, *Petri György költészete verselméleti és líratörténeti megközelítésben*, Gondolat, Budapest, 2017, 210–211.

san kikényszerít egy *te*-t, és ezzel persze egy ént is."[4] A nyelv nem is nagyon tud mást tenni, mint megszólítani, beszélni valakihez, és ez még a megszólított távollétében, a beszéd meghallásának puszta lehetőségében is így van.[5] A címzés, a nem én-től való önmegkülönböztetés az én struktúrájának lényegi részét képezi.

A megszólításon éppúgy lehetetlen kívül kerülni, mint ahogy elkerülni sem lehetséges azt.[6] Az, aki megszólít, olyan diskurzust teremt, amelyben a te-ként, tehát megszólíthatósága felől meghatározott szubjektivitás szerkezete elválaszthatatlanul összekapcsolódik a beszélő én öntételezésének aktusaival. Ígérhetünk, esküdhetünk, parancsolhatunk, megbocsáthatunk, imádkozhatunk, átkozhatunk, támogathatunk, vádolhatunk, kérhetünk stb. – valakinek, valakihez, valakit, valakitől. Megszólítottnak lenni az előbbiek értelmében egyfajta sajátos kiszolgáltatottságot is jelent, mindenekelőtt azt tehát, hogy amennyiben megszólítás címzettjeivé válunk, akárcsak az, aki beszél, nem függetleníthetjük magunk az ezekben a beszédaktusokban rejlő tételező-pozicionáló erőtől.

A beszédaktusok sikerességének lehetősége, így a nyelv működőképessége, végső soron a beszéd és a címzés beszédként és címzésként való visszaigazolása, mint azt Werner Hamacher nem győzi hangsúlyozni, a nyelv öntételező, autoperformatív műveletein alapszik. A nyelv kommunikációs tartománya a német irodalmár-filozófus munkáinak perspektívájából egy kettős ígéret formájában válik elgondolhatóvá: „az ígéretben az ígéret ígéretet tesz magának, hogy ígéret lesz".[7] Az ígéret struktúrája azt mutatja meg, hogy a performativitás nyelve egyszerre létesít egy olyan tartományt, amely a nyelv műveleteinek viszonyában önreferenciális alapként, törvényként vagy imperatívuszként tételeződik, és egy olyat, amely erre a törvényre felel, megfelelve az abban foglalt követelménynek. Ennek következményeként a nyelv csakis akkor tud belépni a beszédaktusok világába, csakis akkor tud ígérni, ha ezzel egyidejűleg – egy, habár ez most nem annyira lényeges, tehetnénk hozzá, meglehetősen félrevezető – ígéretet tesz, hogy képes erre, tehát egy szinten úgy ígér, hogy nem ígér, vagy legalábbis nem a megszólítottnak:[8] önmagát ígéri, méghozzá önmagának, miközben egy másik szinten hozzánk is szól, szubjektumokat és jelentést ígér, a világot mint megragadható nyelvi formát, egy nyelvet, amelyben látszólag biztonsággal lehorgonyozhatunk, és amelynek segítségével berendezkedhetünk a jelentések hálójában. A nyelvi öntételezés és tételezés innen nézve elválaszthatatlan lesz egymástól.[9] Ez azzal a nyelvelméleti következménnyel jár, hogy a megszólítottként pozicionált másik pontosan azért nem lesz más, mint egy, az én diskurzusának viszonyában elgondolható nyelvi formáció, mert az én és a te közötti kapcsolat aszimmetrikus felépítése

4 Kulcsár-Szabó Zoltán, *Kat'aposztrophé*, Alföld 2021/11., 64.

5 „Tematizálni annyit tesz, mint felajánlani a világot a Másiknak a szó által." Emmanuel Lévinas, *Teljesség és Végtelen. Tanulmány a külsőről*, ford. Tarnay László, Jelenkor, Pécs, 1999, 175. Lásd még: Judith Butler, *Giving an Account of Oneself*, Fordham UP, New York, 2005, 67.

6 Vö. Kulcsár-Szabó, *I. m.*, 62.

7 Werner Hamacher, *Entferntes Verstehen. Studien zu Philosophie und Literatur von Kant bis Celan*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2011, 66.

8 Vö. Werner Hamacher, *95 Thesen zur Philologie*, Urs Engeler, Frankfurt am Main, 2010, 50 [48. tétel].

9 Ehhez részletesebben, különös tekintettel a fenti nyelvmodell kritikájára lásd: Balogh Gergő, *Afformatív. A performativitás kritikája Werner Hamacher munkásságában = Bia hangja. Az erőszak irodalmi és nyelvelméleti reprezentációi*, szerk. Balogh Gergő – Pataki Viktor, Líceum, Eger, 2021, 79–105.

a nyelv alapstruktúrájához tartozik – az én már azelőtt énként ígéri magát, hogy a másikat elérné az ígéret nyelve. Émile Benveniste hasonló – az én önreferencialitását a középpontba állító – belátásokból kiindulva hívja fel a figyelmet arra, hogy a megnyilatkozás által létesített személyközi, térbeli és időbeli viszonyok mindenekelőtt a megnyilatkozó diszkurzív pozicionálásának funkcióiként értelmezhetők.[10] A nyelv ebből a perspektívából, különösen annak számára, akit szólítottak már meg, nyugtalanító módon határtalannak is tetszhet.

Az itt feltűnő problémának két oldala van. Egyfelől megközelíthető a megszólított nyelvi felemésztésének, vagy kevésbé drámaian fogalmazva, diskurzusba léptetésének problémájaként: mi történik akkor, amikor a beszéd „nyelvvé, nyelvivé tesz", vagyis „egy testet egy én"-ként,[11] és ezáltal egy te-ként tesz hozzáférhetővé? Másfelől pedig a másik létesítésének problémájaként lesz tematizálható.[12] A kérdés egyik oldala a mindennapok személyes viszonyai közepette, a másik pedig a lírai kommunikáció helyzeteiben mutatkozik meg példaszerűen. Akkor tehát, amikor az egyes szövegek tanúsága szerint gondolkodó, beszélő, sőt talán érző, mi több, tetteket végrehajtó és azoknak kiszolgáltatott személyeknek vagy más, kevésbé emberi alakzatoknak, mint Kafka levele fogalmaz, „a szavakon kívül nincsen semmi egyebük". Ez utóbbi esetben, szemben az előbbivel, az illokúciós és perlokúciós aktusok[13] vagy 1.) radikálisan elválnak egymástól, a kommunikáció egy visszacsatolás nélküli modelljét tételezve, és ezáltal a dialógus helyett magát a címzés aktusát előtérbe állítva, vagy 2.) egymásba csúsznak, hiszen mind az illokúciós, mind a perlokúciós aktusok az önmagát ezekben a beszédaktusokban létesítő és megnyilvánító én szubjektivitásának szerkezetébe tagozódnak be, és ezért csakis annak viszonyában lesznek értelmezhetők.

Ahhoz, hogy jobban megértsük ezt az összefüggésrendszert, az arc mibenlétének kérdése vihet közelebb. Giorgio Agamben az arcot az ember világra való nyitottságával hozza összefüggésbe.[14] Az olasz gondolkodó szerint ugyanis egyedül az ember fedi fel az arc megmutatkozásában önmagát mint nyitottat, és ezáltal mint kommunikálni képes és kommunikálni kész létezőt.[15] Az arc ennek értelmében túlmutat az emberi kommunikáció információközvetítő funkcióján, hiszen annak, aki kommunikálni szeretne, először „a nyitottságát kell kommunikálnia – más szavakkal, a tiszta kommunikálhatóságot",[16] vagyis a kommunikáció lehetőségét. Az arc eszerint – egyfajta „tiszta eszközként"[17] – már azelőtt ezt közvetíti, hogy mimikánkkal üzen-

10 Vö. Benveniste, *I. m.*, 219–220.

11 Kulcsár-Szabó, *Kat'aposztrophé*, 65.

12 Judith Butler ezek között tulajdonképp nem tesz különbséget: Judith Butler, *Excitable Speech. A Politics of the Performative*, Routledge, New York – London, 1997, 5.

13 Ezek meghatározásáért lásd: John L. Austin, *Tetten ért szavak*, ford. Pléh Csaba, Akadémiai, Budapest, 1990, 102–130. Valamint: John Searle, *Beszédaktusok. Nyelvfilozófiai tanulmány*, ford. Bárány Tibor, Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet – Gondolat, Budapest, 2009, 35, 37.

14 A „nyitott" agambeni fogalmához lásd: Giorgio Agamben, *The Open. Man and Animal*, ford. Kevin Attell, Stanford UP, Stanford, 2004, 57–62.

15 Vö. Giorgio Agamben, *Where Are We Now? The Epidemics as Politics*, Valeria Dani, Eris, London, 2021, 86. Valamint: Giorgio Agamben, *When the House Burns Down*, ford. Kevin Attell, Seagull, London – New York – Calcutta, 8.

16 Agamben, *Uo.*, 87.

17 Walter Benjamin, *Az erőszak kritikájáról*, ford. Bence György = Uő, *Angelus novus. Értekezések, kísérletek, bírálatok*, vál. és a jegyzeteket írta Radnóti Sándor, Magyar Helikon, Budapest, 1980, 42–43.

nénk vagy beszélni kezdenénk. Az emberi arc megállás nélkül kommunikál, hiszen önmagát kommunikálja, az arcot mint arcot, *egy* emberi arcot, a saját arcot és a másik arcát. Ez egyszerre szerencsés, hiszen esélyt ad a közösségi, politikai létezésnek, lefektetve a szubjektivitás alapjait, és szerencsétlen dolog, hiszen az arc nyitottsága kitesz, kiszolgáltat bennünket a világnak. Az arc énné és másikká tesz. Ugyanannyira van a többiekért, mint amennyire értem (arca annak is van, aki nem látja másokét), ráadásul még csak nem is feltétlenül irányítható. Aki azt hiszi magáról, hogy pókerarca van, és mások elmondásából kell arról a sajnálatos tényről értesülnie, hogy ez a legkevésbé sem igaz, a saját bőrén tanulja meg, hogy sohasem lehetünk teljesen a tudatában annak, mit is tesz az arcunk, hiszen az a legváratlanabb pillanatokban árulhat el bennünket (nem véletlen, hogy a pókerjátékosok gyakran napszemüveg, baseballsapka, esetleg szakáll mögött rejtegetik). Mindez azt is jelenti, hogy – mivel a nyelv nem merül és nem is merülhet ki az információtovábbítás funkciójában – „az arc megnyilatkoztatása a nyelvnek magának a megnyilatkoztatása".[18] Az arc eszerint összeköti a testet és a nyelvet. Amennyiben az arc által közvetített nyitottság nem kevesebbet, mint az ember nyelvi létmódját, nyelvben való exponáltságát fedi fel, úgy az arc lesz a megszólíthatóság lehetőségfeltétele is. A megszólítás azonban sohasem merítheti ki a megszólíthatóság minden lehetőségét[19] (mint Emmanuel Lévinas rámutat, „a tudat szolipszista dialektikája [...] itt megtörik").[20]

A fent körvonalazott viszony egy másik formája, amely az arc és a nyelv, a megszólíthatóság és megszólítás között áll fenn, meglehetősen látványosan mutatkozik meg, amennyiben vetünk egy pillantást az irodalmi kommunikáció leírásának metaforáira. Bettine Menke sokat idézett tanulmányának tanúsága szerint az olvasás központi műveletét a prosopopoeia retorikai alakzata irányítja. A prosopopoeia „a hang-kölcsönzés alakzata, amely szájat és arcot ad a beszédnek [...]. Mint *prosopon-popein* [...] annyit jelent: »to 'give' a face«, 'maszkkal vagy arccal (prosopon) ellátni'." Erről a retorikai alakzatról tehát „akkor beszélhetünk, ha a szövegeknek 'beszélő arcot' kölcsönzünk, amennyiben azokat a hang metaforája szerint olvassuk".[21] Az idézett szakaszokban feltűnő összefüggésrendszer központi kategóriája a hang, az arc, és, tehetjük hozzá Jacques Derrida nyomán, a tudat, hiszen a nyugati gondolkodás uralkodó, kultúránkat formáló diskurzusainak hagyományában „semmilyen tudat nem létezhet hang nélkül. [...] A hang *a* tudat."[22] A prosopopoeia nyelvi aktusa az arc,

Vö. Walter Benjamin, *A nyelvről általában és az ember nyelvéről* = Uő, *„A szirének hallgatása". Válogatott írások*, szerk. és ford. Szabó Csaba, Osiris, Budapest, 2001, 18–21.

18 Giorgio Agamben, *The Face* = Uő, *Means without End*, ford. Vincenzo Binetti – Cesare Casarino, University of Minnesota Press, Minneapolis–London, 2000, 92.

19 „[M]indig érdemes annak lehetőségét is fenntartani, hogy egy hívás, egy megszólítás nem ér célba, vagy még ha célba is ér, ezt bizonyos értelemben céljának eltévesztése révén teszi." Kulcsár-Szabó, *Kat'aposztrophé*, 70. Smid Róbert a természet megszólítása kapcsán mutatott rá legutóbb arra, hogy annak szívében épp a „megnevezhetetlenség és rámutathatatlanság" dolgozik: Smid Róbert, *Az ökokritika dilemmái. Kortárs ökológiák az irodalom és a technológia metszéspontjában*, Századvég, Budapest, 2023, 265.

20 Lévinas, *I. m.*, 162. „Maga az arc, melyben a másik felém fordul, nem asszimilálódik az arc megjelenítésében." *Uo.*, 180. Lásd még: Emmanuel Lévinas, *Nyelv és közelség*, ford. Tarnay László, Tanulmány–Jelenkor, Pécs, 1997, 14, 36–37.

21 Bettine Menke, *Ki beszél? A beszélő arc alakzata a retorika történetében*, ford. Török Ervin = *Figurák*, szerk. Füzi Izabella – Odorics Ferenc, Gondolat–Pompeji, Budapest–Szeged, 2004, 87–89.

22 Jacques Derrida, *A hang és a fenomén. A jel problémája Husserl fenomenológiájában*, ford. Seregi Tamás, Kijárat, Budapest, 2013, 101.

a hang és a tudat hármas rendszerében létesül. Ahol hangot érzékelünk, ott tudatot is feltételezünk, és ennek során megalkotjuk annak az arcát, aki a legjobb vélekedéseink szerint beszél. Aki beszél, nyilvánvalóan képes a beszédre, vagy megfordítva: minden bizonnyal azért beszél, mert képes beszélni, bír a nyelv képességével, és talán még mondanivalója is akad. Beszédével tehát elárulja azt, hogy tudattal, egyéni arccal és hanggal, szubjektivitással rendelkezik. Ez az olvasás aktusaiban az „arc katakrézise"-ként[23] válik megragadhatóvá, mivel első ízben épp az arc- és hangkölcsönzés vagy -adás művelete fenomenalizálja a szöveget, a jelenlét illúziójával felruházva a jelenlét hiányát, ekként megnyitva az utat a lírai hang érzékelése előtt. Ahol szöveg van, ott hang is, ahol hang van, ott beszélőnek is kell lennie, és ahol beszélő van, ott tudat is lesz – így a klasszikus képlet. A prosopopoeia „az a retorikai alakzat, amely a beszéd szubjektumát (először) létrehozza, s aki aztán mindig már adottnak tűnik; ily módon ez az alakzat [...] felismerhetetlenné teszi saját retorikai alakzatként való működését, és a (hang és arc) hiány(á)nak előfeltételét".[24] Nem tévedünk, amikor azt feltételezzük, a lírai beszélőnek mint az olvasásban létesülő szubjektumnak ágenciája van, ugyanakkor a nyelvfeledettség veszélyes terepére tévedünk, ha elfelejtjük, hogy ez a nyelvben – a katakrézis és az antropomorfizáció[25] (vagy az ez által kijelölt virtuális pozíció lebontása, a dezantropomorfizáció) trópusaiban – alapozódik meg, és így annak lesz kiszolgáltatott. A megszólalásra való képesség és a megszólalás tételezése a prosopopoeia olvasásalakzatában ezért keresztezi, metszi egymást, és mint ilyen a legmélyebb értelemben elválaszthatatlanná válik. Ebben a rendszerben mind az arc, mind a hang, mind pedig a tudat, akárcsak az ezek közötti viszony, az irodalmi nyelv termékeként válik megközelíthetővé.[26]

Mindez a megszólítás kérdésének perspektívájából azt is jelenti, hogy az irodalmi kommunikáció – egy khiasztikus struktúra keretein belül – maga hozza létre a megszólíthatóság feltételeit: a megszólítás aktusának alanya megszólítható, hiszen megszólított, és megszólított, hiszen megszólítható. Az arc ebben az esetben nem a megszólíthatóság egyszerre nyelven kívüli és nyelvi, a kommunikáció lehetőségét magát megnyilvánító helye, hanem a lírai nyelv műveleteinek függvénye. A különbség nyilvánvaló. Attól, hogy én nem szólítok meg valakit, még megszólítható – *valaki* – lesz. A megszólíthatóság nem az én vagy bekövetkező, vagy elmaradó megszólításom függvénye, nem ez utóbbi hozza létre és hitelesíti kizárólagos módon a másikat mint kommunikálni képes és kész szubjektumot (attól, hogy egy sorsdöntő pillanatban valakit nem kérünk fel táncolni, más még felkérheti – és lehet, ezen fordul meg egy élet), mivel a megszólíthatósága mindig túlmutat az én nyelvi aktusaimon, amelyek pontosan ezért sohasem meríthetik ki azt. Ezzel szemben a lírai beszéd nem enged, nem is engedhet teret az arc kommunikációt megalapozó tartományának, hiszen a másik „arca", mint látható volt, csakis az én öntételező és tételező aktusainak irányából, az alakzatok és trópusok ökonómiájának részeként válhat elgondolhatóvá.

23 Menke, *Ki beszél?,* 94. Lásd még: 100.

24 *Uo.*, 96.

25 A megszólítás viszonyában ehhez lásd: Barbara Johnson, *Aposztrofálás, animáció és abortusz* ford. Balogh Andrea = *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. A posztstrukturalizmustól a posztkolonialitásig*, szerk. Bókay Antal és mások, Osiris, Budapest, 2002, 575.

26 Vö. Kulcsár Szabó Ernő, *Mi a műalkotás? Az irodalmi olvasás kérdései*, Akadémiai, Budapest, 2022, 123.

A megszólíthatóság az előbbi esetben úgy tartozik a kommunikációhoz, hogy lehetővé teszi azt, de nem lesz azonos ennek folyamatával. A második esetben viszont maga a kommunikáció hozza létre a megszólíthatóság tartományát, a megszólítás aktusának egy implicit műveletével.

Lírai megszólítás

„Általam vagy, mert meg én láttalak / S régen nem vagy, mert már régen nem látlak" – olvashatjuk Ady Endre *Elbocsátó, szép üzenet*ének zárlatában. Ady versében a megszólított létezése eszerint azon múlik, hogy az én látja-e őt. A megszólított tehát az én irányából a látásnak, saját perspektívájából pedig a látottságnak lesz kiszolgáltatott, csakis az énnel való megszakítatlan vizuális kapcsolat garantálhatja létezését. A vers beszélője innen nézve nem is annyira azért létfontosságú a megszólított számára, mert beszél hozzá, hanem azért, mert látja – az én és a te közötti vizuális kapcsolat megszűnése, amely a vers zárlatának tanúsága szerint végül be is következik, a te elillanásával fenyeget. Az, amiként Ady verse a létezés és nem létezés közötti különbségtételt a látás és nem látás differenciájából vezeti le, a megszólított létét a szöveg tematikus szintjén rögzíti, egy olyan illúziót életre hívva,[27] amelyben az én birtokában van az erőnek, hogy az őt körülvevő világot megtartsa a létben, annak tartományát saját szubjektivitásához, végső soron cselekvéséhez és cselekedtetéséhez, aktivitásához láncolva. Amiről Ady verse nem beszél mindazonáltal, az éppen az, hogy a másik nem szűnik meg pusztán attól, hogy megvonja tőle a látottság rangját. A megszólított az énhez fűződő nyelvi kapcsolatában, amely szubjektivitását létesíti és fenntartja, túléli a zárlat megállapítását. Az én hiába jelenti be, hogy nem látja a megszólítottat, a vers tematikus szintjén ezzel megtagadva a másik létét, ha közben mégis beszél hozzá, méghozzá a legutolsó szóig (sőt, bizonyos értelemben még az után is: „nem látlak" – téged), és ezzel a nyelv retorikai műveleteinek szintjén demonstrálja saját megállapításának érvénytelenségét. Az Ady versében megjelenő másik van, hiszen léte nem a látáshoz, hanem a beszédaktusokhoz kapcsolódik; van, hiszen megszólítható; van, hiszen megszólított.

Minden jel arra utal, hogy a lírai megszólítás egy szolipszista retorikai struktúra része. Jonathan Culler ezt a megszólítás lényegi részeként azonosítja:

> Ilyen értelemben az aposztrofé funkciója az lenne, hogy egy potenciálisan válaszkész vagy legalábbis figyelmes univerzumot pozicionáljon, amellyel az ember kapcsolatban áll. [...] Egy tautologikusnak hangzó műveletben az aposztrofé megszólító esete eszköz, melyet a költői szubjektum arra használ, hogy kapcsolatot teremtsen egy objektummal, amely kapcsolat segít a szubjektumot költőiként, akár látnokiként létesíteni. [...] Az aposztrofé elsődleges ereje az, hogy a címzettet egy másik szubjektumként létesítse, amellyel a látnoki költő egy harmonikus vagy antagonisztikus kapcsolat kialakulását remélheti; az aposztrofé a szubjektum és az objektum ezen

27 Vö. Herczeg Ákos, *Visszatérés a nyelvbe. Én-figurációk Ady Endre költészetében*, Alföld Alapítvány – Méliusz Juhász Péter Könyvtár, Debrecen, 2021, 217–218.

összehozását az akarat tetteként kezeli, valamiként, ami poétikailag a címzés tettében megy végbe.[28]

A lírai megszólítás eszerint a világ létezőit a költői világ létezőiként, az én és a hozzá kapcsolódó, vele azonosított hang viszonyában teszi érzékelhetővé, tulajdonképp „internalizálva"[29] azokat. Az objektumok szubjektummá való átalakítása a fentiek tanúsága szerint az én önlétesítésének szolgálatában áll, mivel az én struktúrája a megszólítás aktusában és így a költői világ összefüggései között jön létre. Fontos kiemelni ugyanakkor, hogy az aposztrofikus megszólalásmódú szövegek esetében a megszólított másik alakzata egyszerre lesz a lírai kommunikáció eredménye és feltétele. A megszólító én csakis azon az áron hozhatja magát létre, hogy egy másik, általa pozicionált, ám magától megkülönböztetett létezőhöz kapcsolja saját létét, vagyis éppen annyira ráutalt a másikhoz fűződő viszonyára, mint amennyire a megszólított. Az én szubjektivitása, akárcsak a másiké, innen nézve nem az én, és nem is te alakzatában, hanem ebben a viszonyban, egészen pontosan az ezt a viszonyt megteremtő és árnyaló nyelvi aktusokban létesül. Az aposztrofének szentelt értekezése egy korábbi változatában Culler ezt egy olyan ember szemléletes példáján keresztül mutatja be, aki a buszra való kellemetlen, esővel terhelt várakozás során az alábbi szavakat intézi a járműhöz: „Gyere már, te átkozott! Már tíz perce várok!" Mint Culler rámutat, tekintve, hogy a jelen nem lévő élettelen tárgy aligha fogja majd sietősebbre ettől, a jelenet leginkább a beszélő énről árul el valamit a potenciális hallgatósága számára, hiszen mások szemében a busz effajta csalogatása „bolondot csinál" a megszólítóból.[30] A megszólító jellegű lírai beszéd Culler modelljében, amelyet „háromszögletű megszólításnak"[31] nevez, indirekt kommunikációs viszonyokat létesít,[32] még akkor is, amikor például a szerelmi költészet intim kódjáról van szó, mivel az irodalmi szöveg, noha ilyenkor közvetlenül a megszólított másikhoz szól, közvetett módon az olvasóhoz is odafordul, sőt elsősorban hozzá beszél.[33] Az én és a te viszonya ezáltal egy harmadik pozíciójából válik elgondolhatóvá, ami azt is jelenti, hogy az én beszédaktusai, noha a másikhoz fűződő kapcsolat tekintetében egy szolipszista retorikai struktúrát létesítenek, mindig nyitottak maradnak az én és a te közötti nyelvi viszony – kihallgató[34] – tanúinak. Attól, hogy „a költő – mint a Culler által sokat hivatkozott Northrop Frye írja – úgyszólván hátat fordít hallgatóinak",[35] azok még nem tűnnek el, és ezért indirekt címzettekként a lírai kommunikáció elidegeníthetetlen részeinek tekinthetők.

Szemben ugyanakkor Frye dramatizáló modelljének implikációival, amely modell nemcsak jól elképzelhetővé teszi a lírai kommunikáció folyamatát, de ezen felül még

28 Jonathan Culler, *Theory of the Lyric*, Harvard UP, Cambridge–London, 2015, 216, 223.
29 *Uo.*, 225.
30 Jonathan Culler, *Aposztrophé*, ford. Széles Csongor, Helikon 2000/3., 376.
31 Jonathan Culler, *A líra nyelve*, ford. Keresztes Balázs, Prae 2017/3., 11.
32 Culler, *Theory of the Lyric*, 243. Heinz Schlaffer a lírai kommunikáció alapmodelljét hasonló belátásokból kiindulva az istentisztelet példájával szemlélteti, ugyanakkor Schlaffernél a pap beszédét hallgatók csupán „szemlélők", nem címzettek: Heinz Schlaffer, *Geistersprache. Zweck und Mittel der Lyrik*, Carl Hanser, München, 2012, 23–24.
33 Vö. Culler, *Theory of the Lyric*, 206.
34 Vö. Northrop Frye, *A kritika anatómiája*, ford. Szili József, Helikon, Budapest, 1998, 210.
35 *Uo.*, 211.

világosan elkülöníthető funkciókkal is felruházza az abban résztvevőket, korántsem biztos, hogy a megszólítás beszédhelyzete biztonsággal stabilizálható. A megszólítás képes eltérülni, sőt bizonyos értelemben épp ez a képessége lesz azonosítható a lényegeként, hiszen mint Culler hangsúlyozza, a „lírai te alapvető jellemvonása [...] annak a meghatározatlan lehetőségnek az előtérbe helyezése, amelytől a te egyszerre lesz meghatározott másik, a legáltalánosabb másság, és valaki, a meghatározatlan ágencia üres helyi értéke".[36]

Gyakorlati értelemben ez azt jelenti, hogy a címzés a megszólító, a megszólított és az olvasó hármas rendszerében rendkívüli instabilitással rendelkezik. Miért az olvasó felszólításaként, sőt neki szánt parancsként,[37] nem pedig önmegszólításként szokás értelmezni Rilke *Archaikus Apolló-torzó*jának zárlatát („Du musst dein Leben ändern." – „Változtasd meg élted!" [Tóth Árpád fordítása]), és miért van az, hogy a szerelmi kommunikáció meghitt aktusai közepette az, aki kedvesétől egy szerelmes verset kap, akár azonosíthatja is magát, egy vallomás címzettjeként, annak megszólítottjával? Az ezekre a kérdésekre adható válasz egyrészt az olvasásalakzatok konvencionalitásában,[38] így az irodalom társadalmi használatának különböző gyakorlatait és színtereit meghatározó diszkurzív formációkban, valamint az ezekben közvetített történeti-kulturális normákban keresendő. Ez különösen azoknak a szövegeknek az esetében lesz nyilvánvaló, amelyek a megszólítás struktúráját tekintve a legkevésbé determináltnak minősíthetők, hiszen ott, ahol nem hozhatók fel egyértelmű szemantikai érvek a megszólítás és az önmegszólítás közötti különbségételt[39] vagy tágabban: a megszólított mibenlétét illetően, az értelmezői hagyományok iránymutatása lesz a döntő. Az irodalomértelmezői hagyomány pályáira való effajta rácsatlakozás ebből a perspektívából egy, a lírai megnyilatkozások értelemteljességének feltételezését megóvni hivatott, és ezért praktikus, ám alapvetően defenzív műveletnek tekinthető, amennyiben a címzés önmagától való elkülönböződésének irányíthatatlan, sok tekintetben kétségbe ejtő – a fentiek értelmében az én létét is veszélyeztető – folyamatát hivatott felfüggeszteni és hatásaiban korlátozni. Másrészt azonban látni kell azt is, hogy amíg az irodalmi intézményrendszer az értelmezési kánon szerkezetében alapozza meg és közvetíti ezeket a konvenciókat, addig a szövegek nyelvi szintje a címzés eredendő instabilitása miatt mindig ezek felforgatásával fog – a történeti nyitottság ígéretét hordozva – fenyegetni. A lírai címzés retorikai és szemantikai, vagy másként fogalmazva, „formális" és „fenomenológiai" oldala[40] összetartozik. Kapcsolatuk, mint látható, azonban korántsem mentes a feszültségektől.

36 Culler, *A líra nyelve*, 11.

37 „A vers világhírű zárómondata: *Változtasd meg élted!* A német szöveg itt egy árnyalattal erősebb, mint a magyar: Du musst dein Leben ändern – meg *kell* változtatnod, muszáj megváltoztatnod élted. [...] A »Változtasd meg élted« nemcsak szentencia, hanem parancs." Nemes Nagy Ágnes, *A magasság vágya. Összegyűjtött esszék*, II., PIM, Budapest, 2011, https://reader.dia.hu/document/Nemes_Nagy_Agnes-A_magassag_vagya-211

38 Vö. Austin, *I. m.*, 40. Ehhez lásd még: Kálmán C. György, *Az irodalom mint beszédaktus. Fejezet az irodalomelmélet történetéből,* Akadémiai, Budapest, 1990, 125–127. Továbbá: Cornelius van der Haven – Jürgen Pieters, *Lyric Address. By Way of an Introduction = Lyric Address in Dutch Literature. 1250–1800*, szerk. Cornelius van der Haven – Jürgen Pieters, Amsterdam UP, Amsterdam, 2018, 8.

39 Vö. Kulcsár-Szabó Zoltán, *A jelölés árulása*, Irodalomtörténet 2023/1., 57.

40 William Waters, *Poetry's Touch. On Lyric Address*, Cornell UP, Ithaca–London, 2003, 14.

Térjünk vissza a szerelmi kommunikáció fenti példájára, és képzeljük tovább, némileg megbonyolítva a körvonalazott jelenetet! Egy figyelmetlen és kissé fantáziátlan házastárs megfeledkezik arról, hogy a feleségével való házasságkötésük évfordulója éppen aznap van, majd miután ráébred mulasztására, minden igyekezetével megpróbálja elfedni azt. A munkából hazafelé ezért beugrik a legközelebbi plázába, abban a reményben, hogy ott talál valami használhatót. A plázában azonban nincsen semmi, ami első ránézésre igazán az alkalomhoz és a súlyos szórakozottság túlkompenzálásához illene. Hősünket mindenfelől csupán bizsu ékszerek és elektronikai cikkek csábítanák a boltokba, ezért elkeseredettségében, jó filoszként, a papír-írószer részleggel is rendelkező könyvesbolt felé veszi az irányt. Ott varázslatos módon ráakad egy szép kiállítású üdvözlőkártyára, amely a párja kedvenc szerelmes versét tartalmazza, és amelyről a másik egyetemista korukban órákig tudott áradozni. Ennek annyira megörül, hogy bele sem gondol, mennyire kockázatos üdvözlőkártyát adni házassági évfordulóra, és boldogan hazarohan vele. Átadja a kártyát, mintha mindig is ez lett volna a terv, a másik pedig elérzékenyül, hiszen értelmezése szerint a szöveg egyszerre utal a közös fiatalság emlékeire, és erősíti meg kapcsolatukat a jelenben. Az üdvözlőlap címzettjeként ő válik a beszéd címzettjévé is, egy lírai vallomás címzettjévé, amelynek feladója, a szó szoros értelmében, a házastársa: a lap a másik helyett, az ő nevében beszél, méghozzá hozzá, kettejükről, a múltról és a jelenről szól. A lap címzettje mindenekelőtt azért érezheti és értheti úgy, hogy az azon szereplő vers hozzá szól, párja múlhatatlan szerelméről tanúságot téve, mert az idézhető. Ennek oka a jel iterábilis karakterében, formális ismételhetőségében rejlik. Mint Derrida rámutat, „az ismétlés szerkezete miatt a nyelvi megnyilatkozást megelevenítő intenció soha nem lesz teljes ízében jelen önmaga és önnön tartalma számára. A megnyilatkozás szövete az őt szerkezetileg a priori meghatározó iteráció miatt mindig felfeslik és megszakad valahol."[41] A szöveget kézhez kapó házastárs azért azonosíthatja magával a versben szereplő megszólítottat, mert hasonlóképp azonosítja egymással az ajándékozás és a megszólalás aktusait, a szerelmi vallomás intencionális struktúrájában megalapozva azokat. A vers ily módon az ajándékozó házastárs érzéseinek nyelvi protéziseként lesz olvasható.

Az intenció és a kontextus performatív összekapcsolása ebben az esetben tehát talán még az ajándékozó számára is meglepően sikeres, azonban ez a tény nem törölheti el azt a differenciát, amely a szöveget idézhetővé, és ezért akár ebben a helyzetben is bevethetővé teszi. A különböző kontextusokra való rácsatlakozás puszta lehetősége éppen azt árulja el, hogy a lírai megszólítás sohasem tartozhat tisztán egy adott értelemösszefüggéshez. Minden megszólítás jelentést ígér, megszólítót és megszólítottat, szubjektivitást és közlésszándékot, ám minden olvasat a címzés szerkezetének kiiktathatatlan instabilitásán alapszik.[42]

41 Jacques Derrida, *Aláírás esemény kontextus*, ford. Kicsák Lóránt = *Performatív fordulatok*, szerk. Antal Éva és mások, Líceum, Eger, 2015, 65.

42 Ahogy Paul de Man fogalmaz, a nyelvvel kapcsolatban, szemben azzal, amit tesz, „lehetetlenség megtudni, miben sántikál". Paul de Man, *Az olvasás allegóriái. Figurális nyelv Rousseau, Nietzsche, Rilke és Proust műveiben*, ford. Fogarasi György, Magvető, Budapest, 2006, 31.

Szerelmi megszólítás

A megszólítás aktusa a szerelmi költészet korpuszának közös nevezője.[43] A műfaji hagyomány e tekintetben rendkívül erős folytonosságot mutat az elmúlt több mint kétezer évben, az antikvitás irodalmától napjainkig. Ez az, ami retorikailag összeköti egymással *Az énekek éneké*t („Igen, szerelmed édesebb a bornál." – a SZIT fordítása), Szapphó 31. töredékét („hisz ha látlak, s bár kis időre, hangot / nem tud a nyelvem // adni, megtörvén elakad" – Devecseri Gábor fordítása), Shakespeare LXXV. szonettjét („Az vagy nekem, mi testnek a kenyér" – Szabó Lőrinc fordítása) és e. e. cummings *valahol sohasem jártam* című versét („de ha rám tekintesz, könnyen kitárulok, / pedig magamba zárultam, mint egy ököl" – Végh György fordítása). A kategória határainak kijelölését illetően ez azonban azt is jelenti, hogy a megszólítás aktusa nem más, mint egy, a szerelem színre vitelének tematikus sokszínűségén túlmutató nyelvi alap, melynek hiányában az olyan versek, mint például Fernando Pessoa *Egész éjszaka álmatlanul vergődtem* kezdetű költeménye („Szeretni annyi, mint gondolkodni." – Döbrentei Kornél fordítása), amelyek a szerelemről való költői elmélkedés nagy hagyományába lépve tesznek analitikus állításokat a szerelem tapasztalatáról, szigorú értelemben nem lesznek részei a szerelmi költészet korpuszának. Az ilyen szövegek, még ha rendkívül fontos belátásokat artikulálnak is az egyes szerzők szerelemszemléletét illetően, hozzájárulva a szerelem prezentációjának, tágabban pedig uralkodó korszakalakzatainak jobb megértéséhez, akár azt is lehetne mondani, sokkal inkább a szerelemről, mint a szerelemből beszélnek. Az én–te viszony a szerelmi költészet irodalomtörténeti hagyományában központi jelentőségű, és a megszólalás tételező-pozicionáló aktusait illetően lényegileg különbözik az én–ő/az viszonytól.

Emellett látni kell azt is, hogy a szerelmi költészet a megszólítás aktusán keresztül csupán a szeretet egy típusának különböző megnyilvánulási formáit tematizálja központi helyen (még ha ennek szerkezetébe más típusok is rendre beszüremkednek). Ez az összefüggés különösen élesen mutatkozik meg, amint a szeretet/szerelem tapasztalatának kifejezésre juttatását például annak magyar ('szeretlek'), angol ('I love you'), német ('ich liebe dich'), francia ('je t'aime') vagy spanyol ('te quiero') nyelvű megnyilatkozása felől gondoljuk el, mivel ezek nem tesznek szigorú különbséget a szeretet romantikus és egyéb formái között, így ezekben a nyelvekben a szerelem és a szeretet jelentéskörét csupán az igét keretező kontextus teszi elkülöníthetővé egymástól. A keresztény kulturális tradícióban a szeretet minden formája egy tőről, az Istenből fakad, aki „nemcsak a szeretet célja, hanem a szeretet első forrása is".[44] Ebben a hagyományban tehát, amely az európai kultúra minden szegletére nézvést sorsdöntő jelentőségű, de legalábbis a mai napig hatást gyakorol rá, az isteni, az erotikus/romantikus és a felebaráti szeretet (az agapé/caritas, az erosz/amor[45] és

43 Vö. Culler, *Theory of the Lyric*, 211.

44 Irving Singer, *The Nature of Love*, II., *Plato to Luther*, MIT Press, 2009, 162.

45 Az erosz-fogalom ógörög gyökereihez lásd: Anne Carson, *Eros the Bittersweet. An Essay*, Princeton UP, 1986.

a phília/amicitia)[46] a lét Isten által megjelenített tartományában érintkezik egymással.[47] A szerelem szekularizált felfogása maga sem függetleníthető e hagyomány örökségétől.[48]

Hegel szerint a „lírai költeményben a szubjektum fejeződik ki. Itt nem a világ gazdagsága tükröződik vissza, hanem az egyedi érzelem, a lélek egyedi ítélete. A líra egyáltalán a lélek kifejezésére összpontosít. [...] A lélek mint olyan akar megnyilvánulni."[49] A szerelmi költészet e felől a paradigma felől nézve – és ne feledjük: ez az elképzelés máig bír hatóerővel – tulajdonképp nem lenne más, mint egy szélsőségesen szubjektív érzés mimetikus nyelvi leképzése és közvetítése, vagy más szavakkal, a bent kintre helyezése; egy elementáris erejű költői vallomás, lelkek közötti kommunikáció. A szerelmi költészet témájának monográfiát szentelő Erik Gray a szövegcsoport legalapvetőbb paradoxonát ezzel szemben abban látja, hogy az „egyszerre követeli a nyelvet, és mond le róla", hiszen valami olyasmiről szeretne szólni, ami nem közölhető, meghaladja a nyelv határait: „a szerelmi költészetben a szavak kudarca nem engedmény, hanem állítás, inkább egy alap, mint enyészpont".[50] Habár valóban léteznek olyan alkotások, melyek a szerelem tapasztalatának közvetíthetetlenségét, az én és a te közötti kötelék kimondhatatlan karakterét avatják poétikai szervezőelvükké, a szerelmi költészet korpuszát egy effajta inherens kudarc felől meghatározni nem jelent mást, mint az általános (nyelvi) és az egyedi (affektív) feszültségét a középpontba állítani, és ezáltal a nyelv mimetikus elégtelenségét rögzíteni. A szerelmi költészet alapképlete Gray „paradoxonának" perspektívájából a hegeli líramodell egy változataként jelenik meg. A szerelmi költészet eszerint a nyelv előtti és a nyelvi, a bent és a kint, a személyes és a nyilvános közötti összemérhetetlenség tudatában egyszerre tartja fenn a kommunikációt, és nyugtázza annak konstitutív kudarcát, az intenció és a nyelv töréseit, elcsúszásait, ezzel együtt pedig az intenció strukturális szerepének kiiktathatatlanságát nyomatékosítva.

A kérdés az, hogy amennyiben a megszólítás, közelebbről pedig a lírai megszólítás aktusainak fenti nyelv- és líraelméleti vizsgálatára építve lemondunk a feltételezésről, mely szerint a líra egy műnem, amely az irodalmi kommunikációt a szubjektum bensőségességének nyelviesülése vagy – ennek inverzén, ugyanabban a paradigmában maradva – annak kudarcai felől teszi elgondolhatóvá, miként stabilizálható a szerelmi költészet kódja. A szerelem irodalmi problémája ugyanis, szemben a megszólítás formális retorikai aktusával, kétségkívül bír tágabban értett tematikus jelleggel is, sőt valójában elgondolhatatlan e nélkül a dimenzió nélkül. A szerelmi költészet fogalma ma mindenekelőtt az én és a te közötti nyelvi viszony egy különös hangoltságára utal, amely – anélkül, hogy kizárólag az egyikre vagy a másikra redukálható lenne – számtalan lehetséges modalitást egyesít magában, a sóvárgó óhajtástól a másikat átkozó felszólításig. Annak, aki szerelmi költészetet olvas, mindenekelőtt képesnek (és hajlandónak) kell lennie arra, hogy a versben szereplő megszólítást vagy meg-

46 *Magyar Katolikus Lexikon*, XIII., főszerk. Diós István, szerk. Viczián János, Szent István Társulat, Budapest, 2008, 220.

47 A szeretet keresztény koncepciójának történetét mindenekelőtt az agapé- és az erosz-motívum egymással való szoros, ám konfliktusokkal terhelt, vetélkedő kapcsolataként írja le: Anders Nygren, *Agape and Eros*, ford. Philip S. Watson, The Westminster Press, Philadelphia, 1953, 54–55.

48 Simon May, *Love. A History*, Yale UP, New Haven – London, 2011, 238.

49 G. W. F. Hegel, *Előadások a művészet filozófiájáról*, ford. Zoltai Dénes, Atlantisz, Budapest, 2004, 356.

50 Erik Gray, *The Art of Love Poetry*, Oxford UP, 2018, 12.

szólításokat és az általuk implikált interszubjektív viszonyt egy szerelmi kapcsolat összefüggésrendszerében értelmezze.

A szerelmi költészet konvencióinak hagyományába ágyazott szövegek megalkotását és befogadását persze a szerelem történetileg és kulturálisan változó elgondolásai éppúgy meghatározzák, mint a műfaji kódok azonosításának – az intézmények és értelmezői közösségek által szabályozott olvasói szocializáció során jobban-rosszabbul elsajátított – eljárásai. Ebből következik, hogy a szerelmi költészet hagyományát illetően szerelem helyett szerencsésebb szerelmekről, vagyis a szerelmi költészet különböző szólamairól, és a művek szintjén azok egyedi változatairól, a szerelem formációiról beszélni. A szerelmi költészet alkotásai már csak azért sem értelmezhetők a szerelem egy általános és történeti-kulturális szempontból szükségszerűen tagolatlan fogalmának irányából,[51] mert ezek a szövegek maguk is formálják a szerelemről alkotott elképzelések körét, a lehetséges szerelmi viszonyok komplexitását elgondolhatóvá téve. Habár a „klasszikus szerelmi líra [...] a másik tökéletességétől megbűvölt vagy szenvedélye rabjaként cselekvő/szenvedő/követelő én intimitásvágyával hozza összefüggésbe",[52] az irodalmi modernség korpuszában – akárcsak más művészeti ágainak esetében – már nem ritkák az olyan alkotások, amelyek felfüggesztik és újrakonfigurálják a klasszikus képletet. A 20. században gyökeres változásnak indult, mi tekinthető egyáltalán szerelmi viszonynak, és ebben a költészetnek, akárcsak a megelőző korokban, komoly – bár a filmhez vagy a popzenéhez képest nyilvánvalóan egyre kevésbé jelentős[53] – szerepe volt. A modern szerelmi költészet vizsgálata ennélfogva a korszak uralkodó beszédmódjainak összehasonlító vizsgálataként lesz a leghatékonyabb. A másikhoz fűződő nyelvi viszonyt pozitív (vallomás, eskü, ima, dicséret stb.) vagy negatív (átok, ártani vágyás, fenyegetés, szemrehányás stb.) módon körvonalazó, valamint a megszólalás nyelvi feltételezettségét tematizáló aktusok ilyen kontextusban való értelmezése az előbbi beszédaktusok által meghatározott diszkurzív formációk elemzése által kínálhat utat a honi modernség szerelmi beszédmódjainak és az ezeket összekapcsoló történeti köteléknek a jobb megértéséhez.

51 Ez ugyanakkor természetesen nem jelenti azt, hogy a szerelemnek ne lennének univerzális neuro- és evolúcióbiológiai markerei, lásd ehhez: Tim Hancock, *The Chemistry of Love Poetry*, The Cambridge Quarterly 2007/3., 197–228. Különösen: 200–205.

52 Kulcsár Szabó Ernő, *Megkülönböztetések. Médium és jelentés az irodalmi modernségben*, Akadémiai, Budapest, 2010, 245.

53 A médiumok modern versengéséhez átfogó igénnyel lásd: Friedrich Kittler, *Gramophone Film Typewriter*, Brinkmann & Bose, Berlin, 1986.

Kis Marcell

„Homokos, vizes síkon”

József Attila-intertextusok Lovasi András dalszövegeiben

Az 1970-es és ’80-as évektől kezdődően az intertextualitás rendre irodalmi szövegek között létrejövő párbeszédként értelmeződik.[1] Viszont mint arra az elit és populáris irodalom értékalapú szembenállását kritikai perspektívába helyező diskurzusok[2] is rámutatnak, versszöveg és dalszöveg viszonyában elgondolható intertextualitással is számolnunk kell, hiszen a jelöletlen vagy jelölt intertextualitás kérdésénél sokkal összetettebb helyzet áll elő egy dalszövegbe ágyazott szépirodalmi intertextus esetében, ahol az idézés helyiértékével, a prozódikus elemek stílusértékével, a sajátos nyelvi és szövegalkotási technikákkal, valamint a szubjektum idézés által történő identifikációjával is számolnunk kell. A Kispál és a Borz dalszövegei kapcsán Pap Balázs és S. Laczkó András tanulmánya összehasonlító elemzést végez: az 1990-es és a 2000-es évek elejének mainstream slágereit nyelvi teljesítmény alapján veti össze a zenekar dalszövegeivel, figyelembe véve, hogy ezek a dalszövegek a popzene sémáinak destruktív vagy „analóg” rendszerű alkalmazásai, kontextusai által meghatározottak. Az összehasonlító elemzés mégis a következő megállapításra jut: „egy eminensen lírai szövegkorpusz jön létre, amelynek egyedisége nem annyira a tartalom, mint inkább a nyelvi kifejezés síkján ragadható meg”.[3]

Igaz, fontos különbséget tennünk a mediális és kulturális, illetve intertextuális közvetítettség között, viszont látható,[4] hogy a kultúrtörténeti és irodalomtudományi jelenségek, transzformációk megbontják és átlépik a konvencionális, intézményi, vagy kanonikus határvonalakat, mint ahogyan azt a posztmodern *fúziós praxisok* is bizonyítják (kombinatív kompiláció, kollázs, remix, mimikri stb.).[5] Konkrétabb példánál maradva, a dalszöveg–irodalmiság kérdéskör a Lovasi-szövegek recepciója kapcsán, a dalszerző-szerzővel készített interjúk során is rendre előtérbe kerül, sőt 2014-ben a Hévíz folyóirat *Ints az időnek, hadd menjen, folyjon* címmel egy Lovasi-verset is közölt.

Enjambement és cezúra

A vizsgált korpuszban lírai szöveg és dalszöveg párbeszédéről csak az instrumentális és énekprozódiai kontextusok figyelembevételével lehetséges beszélni. Az enjam-

1 Vö. Michel Riffaterre, *Az intertextus nyoma*, ford. Sepsi Enikő, Helikon 1996/1-2., 67–81. Gérard Genette, *Transztextualitás*, ford. Burján Monika, Helikon 1996/1-2., 90–98. Szegedy-Maszák Mihály, *„Bevezetés a szépirodalomba”*, Confessio 1988/4., 57–67. Lucien Dallenbach, *Intertextus és autotextus*, ford. Bónus Tibor, Helikon 1996/1-2., 51–66. Laurent Jenny, *A Forma stratégiája*, ford. Sepsi Enikő, Helikon, 1996/1-2., 23–50. Kulcsár-Szabó Zoltán, *Idézet vége* = Uő, *A jelölő visszahúzódása*, ELTE Eötvös, Budapest, 2021, 190–206.

2 Lásd: H. Nagy Péter, *Alternatívák. A popkultúra kapcsolatrendszerei*, Prae, Budapest, 2016.

3 Pap Balázs – S. Laczkó András, *„Nem oldlak meg probléma”. A Kispál és a Borz dalairól*, Prae 2006/3., 6.

4 Kulcsár-Szabó Zoltán, *Metapoétika*, Kalligram, Pozsony, 2007, 26, 48.

5 Nemes Z. Márió, *Boldog Bábel és digitális Pompeji. A hibridizáció alakzatai a posztmodern popkultúrában = Poptechnikák*, szerk. H. Nagy Péter – L. Varga Péter, Prae, Budapest, 2022, 60–61.

bement kétségtelenül jelentésmódosító funkcióval bír nemcsak a dalszöveg, hanem az abba beépülő intertextusok esetében is. E formai sajátosság szinte a Kispál és a Borz, s tágabban a Lovasi-dalszövegek védjegyévé vált, sőt a Lovasi-hatástörténetben az az „alternatív" zenei szcéna, amelyet e dalszövegek inspiráltak, gyakran alkalmaz hasonló tagolási, értelmezési eljárásokat (például Elefánt, 30Y, Hiperkarma, Vad Fruttik, Analóg Balaton).

A soráthajlást mint metrikai és szemantikai struktúrákat átrendező nyelvi, poétikai jelenséget Giorgio Agamben *La fine del poema* című értekezésében az értelem és hangzás, illetve az ezek között létesülő feszültség *(tartós hezitáció)* viszonyrendszerén keresztül vázolja fel; illetve az ebből az alaphangoltságból származó következményekben véli megragadhatónak a költészet leválását orális és zenei létmódjáról, ezzel szinte deklarálva a hang(nak) az értelem tartományaiba való visszaszorulását, bekebelezését is. Hogy megértsük, mik is ezek a számunkra releváns következmények, melyeknek egyik kitüntetett eredője a soráthajlás, és miért állíthatja Agamben, hogy az enjambement az a jelenség, amely megkülönbözteti a lírát a prózától, érdemes sorra venni elemzésének néhány főbb pontját. Az értelem és hangzás közötti feszültség ismérveit Agamben már munkája legelején konkretizálja: „Mi más is lenne az enjambement, ha nem az az oppozíció, »korlátozó ellentét«, amely a metrikai határ a szintaktikainak, vagy a prozódiai szünet a szemantikai szünetnek?"[6] E meghatározás is jól szemlélteti, hogy ez a viszony az értelem forma, hang általi szabályozásában értelmeződik, amely alaphelyzet már a középkorban jellemző egyházi, irodalmi műfajok esetében is elkezdett felbomlani.

Agamben elsőként Nicolo Tibino, 15. századi költő költészetét említi példaként, ahol a strófa végén található rím előbb zárja le a formai egységet, mint azt az értelmi, szintaktikai egység megkövetelte volna. Ezt az egybe nem esést, elcsúszást forma és jelentés között a *rím* (mint a vers egyik kitüntetett végpontja, szétválás szemiotikai és szemantikai esemény között) pozíciója jelzi, amely ezáltal nem kevesebb, mint *cezúra* a versben. A cezúra fogalmának általános jelentőségét kettős, irodalmi és zenei jelentésében is nyomon követhetjük, hiszen a poetológiában jelentheti a versláb verstani szabályok szerinti kettéválasztását sorvégi helyzetben, zenei terminusként pedig egy ütem szétválasztásával, az ütem folyamatosságában beállt szünetet. Ez a dichotómia *canzone* és *stanza* kettősségében is felfedezhető, hiszen a canzone mint lírai műforma, később pedig többszólamú zenei mű, megőrizte a stanza mint költői technika formáit. A tanulmány utoljára a *sestinát*, illetve Daniel Arnaut költészetének formai struktúráit elemzi. A nem kapcsolódó, független rím tulajdonképpen képes hangzás és értelem között ellentétet teremteni homofónia és jelentés oppozíciójában, úgy, hogy a rím hiányzik arról a helyről, ahol azt elvártuk volna, ezzel pedig a két strófa képes egymással keveredni, feltörve a metrikai zártságot az értelem jelölésében. Viszont mivel a további versszakok rímei visszautalnak az előzőekre, egyben *metastrofikus* szintre is emelik a kompozíciót. A szórím így, mint majd látni fogjuk, szabad referencialitása az enjambement és tagolás segítségével nem engedi meg a jelentés lehorgonyzását egyetlen értelmezésnél. Látható tehát, hogy a *sestina*

6 Giorgio Agamben, *The End of the Poem, ford. Daniel Heller-Roazen* = Uő, *The End of the Poem. Studies in Poetics*, szerk. Werner Hamacher – David E. Wellbery, Stanford University Press, Stanford, 1999, 109.

radikálisan interiorizálja a hangot a jelentés tartományaiba, viszont ahogyan ezt Agamben a konklúzióban is kifejti, a hangzás és értelem dichotómiáját mégis úgy lehet elgondolnunk, mint a nyelv szubsztanciájának két tónusát, intenzitását, nem pedig mint két különálló szubsztanciát.

Innen nézve nem állítható, hogy a Gutenberg-galaxis, vagyis a nyomtatott kultúra, az írásosság kiteljesedése hozta volna magával az írásos forma e destrukciójának elterjedését, hiszen az énekvers, ami verssor (énekelhető alapegység) és vers(tag)mondat egybeesését jelenti, és *szövegvers* közötti átmenet egyik megvalósulása épp az értelmi és formai egység átrendeződése, a soráthajlás volt, ahogyan erről Agamben szintén szól: „A költészet [...] úgy határozható meg, mint az a diskurzus, melyben lehetséges a metrikai határ [...] szembeállítása a szintaktikai határral."[7] Az írásosság esetében a soráthajlás értelmezésében nagy szerepet játszanak a tipológiai, illetve központozásbeli elrendezések, hiszen ebben az esetben is az értelmezési lehetőségek artikulációinak eszközeiként szolgálnak.

Az írásosság kultúrájának megvannak a maga „lehetőségfeltételei", melyek a befogadásban az olvasási folyamatok keretei közé illeszthetőek. Ilyen a *prosopopoeia*, vagyis az arc és hang kölcsönzésének alakzata Paul de Mannál, mely alakzat zeneileg is elgondolható.[8] Azonban „a zene ritmusa, az énekdallam prozódiája olyan értelmezési lehetőségeket hoz felszínre, amelyek önmagában a szövegversben nem adottak". Illetve a zenei ritmus „által is hangsúlyozott sorvégek értelmi tagoló funkciója sokkal erősebben nyilvánul meg s gyakorlatilag az áthajlásokkal egyenrangú szerepet tölt be a szekvenciák létrehozásában".[9] Mint látni fogjuk, a formai, prozódiai és intertextuális „dalszövegbe ágyazódás"-kombinációk lehetősége messze nem merül ki csak a soráthajlásban.

Ezen a ponton tehát érdemes adaptálnunk egy, a zenei kontextussal is számoló fogalmat, amelyet Agamben kapcsán már érintettünk. Ez nem más, mint a *cezúra*, melyet a Pap–S. Laczkó-tanulmány *kétféle időbeliségként* nevez meg. Ez utóbbi fogalom nyelvileg csupán temporálisként prezentálja a zenében megvalósuló tagolásokat, így érdemesebb olyan terminust használnunk, mely egyszerre képes jelölni zenei és szövegbéli formai módosulások kontinuitását és ezek hatásait (rím és/vagy szünet). „Mivel egy zenei dal időben meghatározott, másképp tud bánni alapegységeivel, a sorokkal, mint egy papírra írt vers. A verssorok közt – tekintve, hogy ebben az esetben hallás útján fogadjuk be azokat – idő telik el, érzékelhető idő."[10] Ez az időre hangoltság tulajdonképpen maga a szünet, a cezúra, ami folyamatosan megállítja, lassítja a szintaktikai határok felismerését. A szünet következhet egy rím után, ám az értelmi egység vége nem egyenlő a rímhelyzettel, holott a konszonancia miatt így érzékelhetjük (lásd Nicolo Tibino esetét), s annyit tudhatunk meg általa, amit a zenei időbeliség linearitása megmutat.

E szövegalkotási eljárásokhoz, sajátosságokhoz érdekes kontextust nyújthat a B32 Galéria és Kultúrtér csatornán készített interjú, melyben Lovasi a dalszövegírás-

7 *Uo.*, 114.
8 Bettine Menke, *Ki beszél? A beszélő arc alakzata a retorika történetében*, ford. Török Ervin = *Figurák*, szerk. Fűzi Izabella – Odorics Ferenc, Gondolat–Pompeji, Budapest–Szeged, 2004.
9 Pap–S. Laczkó, *I. m.*, 8, 10.
10 *Uo.*, 9.

sal kapcsolatban a „mi készül el előbb, dalszöveg vagy zene?" klasszikus kérdésére a dalszövegírás zenei hangoltságát, a zenéhez formázást választotta: „Megvártam amíg van egy zenei váz, amire aztán rádolgoztam a szöveget [...] sokszor rím nélkül, mint egy szabadvers".[11] A soráthajlások medialitása, vagyis az, hogy írásos, vagy orális, esetünkben egyenesen zenei kontextusban valósul-e meg ez a szövegalakítási technika, tehát meghatározó kérdés. Így a cezúra, a szegmentált sorok közötti szünetek, rímhelyzetek hatásai lehetetlenné teszik azt, hogy egyetlen interpretáció mondja ki a végső szót.

Transztextualitás és intertextualitás

A következőkben nézzünk meg alaposabban két példát, amelyek dalszövegek közötti transztextualitás lehetséges módozatait mutatják be![12] Az egyik esetben a Kispál és a Borz-dalszöveg az idéző, a másodikban a zenekar szövege válik megidézetté. Laurent Jenny a felcserélés kategóriái között részletezi a parodisztikus transzformációk típusait. Eszerint az értelem szintjének megváltozása az, amikor „egy szemantikai séma kerül új értelmi szinten a kontextusba."[13] Másfelől a paródiák „olyan retorikai olvasatok nyomait őrzik, amelyek az általuk parodizált-karikírozott szövegcsoportok uralkodó, sajátos eljárásaira utalnak".[14]

A *Tiszai pu*.[15] című dal a fenti folyamatok egy mesterpéldája, melyben a regionális kultúra szimbólumai és országos celebritások repertoárja jelenik meg, köztük az Edda zenekar *Álmodtam egy világot* című dalának transzformációja is: az „Álmodtam egy világot magamnak, / itt állok a kapui előtt" eredeti dalszöveg helyett „Álmodtam egy világot / magamnak, mert muszáj." tűnik fel. E részlet ironikus jelentését a prozódia szkeptikus, ironikus jelentésárnyalata is elmélyíti, sőt a cezúra pont a „magamnak, mert muszáj" módosított szekvenciára helyezi a hangsúlyt, méghozzá közvetlenül a refrén előtt. Amikor a Kispál és a Borz-dalszöveg válik idézetté, hasonló transzformációs alakzatban történik meg, mint mikor az volt az idéző pozíciójában.[16] Ez Krúbi *Puszi* című számában valósul meg, ahol az eredeti dalszöveg, vagyis a hypotextus, a Kispál és a Borz *A következő buszon* című dala,[17] amelynek „A következő buszon / rajta leszek

11 Horváth Gergely, *Lemezjátszó Classic // Kispál és a Borz – Föld kaland ilyesmi... Beszélgetés W. Lovasi Andrással és Kispál Andrással*, B32 Galéria és Kultúrtér, Youtube 2021. 04. 19. https://www.youtube.com/watch?v=6yFQeEvis_g

12 Genette szerint a transztextualitás, vagyis „mindaz, ami a szöveget nyilvánvaló, vagy rejtett kapcsolatba hozza más szövegekkel", tulajdonképpen a szöveg textuális transzcendenciáját testesíti meg. A transzcendencia pedig a szöveg nem immanens léte. Genette, *I. m.*, 85.

13 Jenny, *I. m.*, 47.

14 Balogh Gergő, *A paródia mint a szeretet és erőszak formája* = Uő, *Olvasásgyakorlatok*, Líceum, Eger, 2022, 157–172.

15 Lovasi András, *Még nem összes*, Libri, Budapest, 2017, 190.

16 A transztextualitás fogalomrendszerének pont a „nem immanens léte" biztosítja azt a rugalmasságot, mely által dalcím és dalszöveg, dalszöveg és versszöveg, vagy versszövegből származó, dalszövegben transzformálódó motívum kapcsolatrendszeréről beszélhetünk. Sőt, a zenei kontextusban jelenlevő többszólamúság egy időben, két szöveg megszólaltatását is lehetővé teszi, ezzel több irányú, dimenzionált kontextust adva az intertextusoknak.

17 Lovasi, *I. m.*, 23.; Krúbi: *Puszi*, Youtube 2020. március 24. https://www.youtube.com/watch?v=Ghm67nOWcF0

én is" sora Krúbinál „A következő puszin rajta leszek én is" sorra módosul.[18] Krúbi számában a *puszi* szó homonímiája a magyar puszi és angol pussy jelentésoszcillációján alapul, ami ösztönlét és „szerelem" egész dalon keresztül formálódó oppozícióját reprezentálja.[19] A szó hypotextusba való beépülésével a „buszon" helyére kerül. A hypertextusban a „busz" az, ami a színtere a hasonló „lét-oppozíciónak", amely az állat (disznó) és az én fúziójában van jelen: „Jelzek majd egy réten / A busz megáll és én mégis / Szólok, hogy bocsánat / De van velem egy állat / Aki még tovább akar menni / Még egyszer, bocsánat."

Ez a két példa rávilágíthat arra, hogy a transzformáció közvetlen (egyszerű) és közvetett (imitáció) módjai között is léteznek átmeneti állapotok, hiszen a Krúbi- és Lovasi-dalszöveg, miközben elsajátítja a hypotextus metaforikus, értelmi szintjét (performancia), módosításokat is végrehajt rajta a hypertextusban. A transzformációk természetesen nem csak a textusok szintjén valósulhatnak meg. Az élő előadásmód lehetőséget biztosít a további formai-értelmi fragmentációra, önreflexióra, ahogyan ezt Lovasi egy interjúban meg is jegyzi: „Ha egyből van rá valamiféle mozgás, látom, hogy az emberek antennái kinyílnak, akkor az jó jel. Ilyen szempontból is fontos kísérleti terep [a szólókoncert], de igazából azért is jó, mert bármi eszembe jut, abból lehet egy csomó minden."[20]

A hypertextualitás fogalomrendszerére és elemzési metodikájára szükségünk lesz a motivikus, tematikus, önreflexív struktúrák azonosításakor és értelmezésekor, hiszen ezek segítségével tipizálható a hypotextusok beágyazódásának jelentésalkotásban betöltött szerepe. A hypertextualitás tehát kitűnő ernyőfogalma más intertextualitás-elgondolásoknak, ahogyan ezt Genette, továbbá Szegedy-Maszák Mihály és Laurent Jenny hasonló elgondolásai kapcsán is láthattuk. Éppen ezen komplementer jelleg miatt hívja fel a figyelmet Genette arra, hogy „nem szabad úgy tekinteni ezt az öt transztextualitás-típust, mint elszigetelt kategóriákat, melyek között sem érintkezés, sem kölcsönös átfedés nincs, éppen ellenkezőleg, számos s gyakran döntő jelentőségű kapcsolat áll fenn közöttük."[21]

„Csak hang legyen..."

Az írásosság medialitásában a prosopopoeia által biztosított hang- és arckölcsönzési sémákat a befogadás folyamán konstruáljuk meg, a szöveg szükségszerűen már eleve értelmezett hangját viszont itt egy, az előadótól *(empirikus én)* eredő hangként halljuk, mintegy szerzői olvasatként (mely percepció így ismét a cezúra mediális hatásaira irányíthatja a figyelmet). Viszont a hangszerep-sémákkal és grammatikai többértelműséggel, vagy soráthajlással operáló formák, valamint az idézésnek az én értelmezhetőségére gyakorolt hatása, problematikája mégis az előadó szubjektumától,

18 Vö. Genette, *I. m.*, 86.

19 Lásd Krúbi megjegyzését a *Sávlekötő* című műsor adásában: „nagyon előjött belőlem a Lovasi" *Krúbi – SZÍV*. Sávlekötő by Lil Frakk 7. rész, Youtube 2021. 12. 08. https://www.youtube.com/watch?v=xxgVws2sqXw

20 Farkas Endre, *Lovasi András: A szólóestek varázsa, hogy ott helyben születik meg valami kerek*, Maszol 2022, június 11. https://maszol.ro/kultura/Akar-helyben-is-irodnak-dalok-Lovasi-Andras-szoloestjein

21 Genette, *I. m.*, 88.

az empirikus éntől való eltávolodást teszik szükségessé, a fókuszpontot ezzel ismét a zenei és nyelvi teljesítményre irányítva. Innen nézve pedig a *szerepvers, önmegszólító verstípus* és *aposztrophé*, illetve az intertextualitás-fogalmak koordinátarendszere az, amely (megismerve az idéző szubjektumkoncepcióit) kijelöli számunkra a hypotextus és hypertextuális-szubjektum (pl.: a dalszöveg én-je) elgondolhatóságát, vizsgálhatóságát. Vagyis tulajdonképpen „a szerep létesülésének teljesítménye azt mutatja meg, hogy a nyelvi intencionalitás a beszélő egységes identifikációjának lehetetlenségéből következik".[22]

Ám a szerepvers kapcsán fontos lehet elkülöníteni egymástól (mediálisan is) az egyes szubjektum-perspektívákat. A fentebb említett *hangszerep* megnevezés Lovasinál azokat a visszatérő ének-prozódiatípusokat jelöli, amelyek általában ironizáló *(Nem fáj, Ollé, ollé),* gyermeki *(Szomszéd kisfiú, Szeretek szeretek, Teremőr)* vagy agrammatikus, beszéltető *(Kicsit Had, Már délután)* prozódia–jelentés párhuzamban konstruálódnak meg. Hiszen „egy [...] megszólalásmód azáltal válhat szereppé, hogy megismételhető".[23] Továbbá számolnunk kell a *dalszöveg énjével*, melynek ismérvei nem minden esetben párhuzamosak a szemantika által hozzárendelhető hangszerep-sémákkal (lásd például a *Bújócska* és *Kis óceán* című dalt, amelyben a gyermeki tematika nem vonja maga után a gyermeki hangszerepet). Számunkra a szubjektum transztextuális vetülete, a *hypotextuális én* (=lírai én) és *dalszöveg én* fúziójából létrejövő *hypertextuális én* lesz az igazán érdekes, hiszen az idézés a hypertextuális én (ironikus) öneltávolításának egyik eszközeként is funkcionálhat, ahogyan ez Esterházy Péter *Bevezetés a szépirodalomba* című regényének Musil-idézete kapcsán is látható – itt az önmegszólítás idézés által válik elgondolhatóvá: „Elbeszélek, ez az én azonban nem koholt személy, hanem a regényíró."[24]

A szerepvers (melyben az én-t maga a szerep konstruálja meg) és önmegszólítás szintén nem zárja ki egymást a dalszövegvilágban. A *Szomszéd kisfiú* és a *Bújócska* című dalok[25] jó példái ennek, hiszen a gyermeki szerep és az én kérdésére való nyelvi reflektáltság folyamatosan jelen van a változó grammatikai referencialitásban: „A szomszéd kisfiú én vagyok [én], / Nem mehetek át hozzánk [mi]. / Pedig milyet játszhatnék [én], / Pedig milyet játszhatnánk [mi], / 'Tss', mondanám, ha lőnék rám [én]; / S 'uhh' vagy 'ahh' ha meglőttek. [ő/ők] 'Magában de jól elvan.' [ő->én]» / – Mondanák a felnőttek. [ők]" Az én, mi, ők és ő perspektívái folyamatosan változnak. A „lőnék rám" sortól kezdve válhatna egyértelművé, hogy az egyszerű szomszéd-nézőpont nem tartható, viszont ha a feltételes módot is figyelembe vesszük (a 3. sortól), akkor ez az olvasat mégiscsak elképzelhetővé válik. „A magában de jól elvan" sor hiába poliszemantikus jellegű, a feltételes mód még itt is illuzórikus értelmezésként működteti.

Arra, hogy „az önmegszólítás esetében az olvasást én és te között oszcilláló *aposztrophé*ként lehet elgondolni",[26] többek között a *Halszív* című dal[27] mutathat rá. „Sokat keres / az én szívem / Hazahozza, / kiönti. / A padlón vernek / utolsót / Halaim,

22 Kulcsár-Szabó, *Metapoétika*, 83.
23 *Uo.*, 84.
24 Kulcsár-Szabó, *Az idézet vége*, 193–194.
25 Lovasi, *I. m.*, 326, 324
26 Kulcsár-Szabó, *Metapoétika*, 98.
27 Lovasi, *I. m.*, 19.

/ aranyhalaim. / Így is van, sokat keres az én szívem." A „sokat keres az én szívem" sor ugyanannyira birtokol egy rejtett te-t (téged), mint amennyire ezt a sort inkább anyagi értelemben, a te kizárásával képzelhetjük el. Az utóbbi aspektust pedig a „hazahozza, kiönti" egyes szám harmadik személyű ige (a szív bővítménye) folytatás erősíti meg, ahol az anyagi jelentés a „halászat" jelentéskörében él tovább. Viszont az én a halaknak ugyanúgy birtokosa, mint a szívé (szívem, halaim), ezzel pedig a szöveg eltakarva, többszörösen közvetetté téve ábrázolja az én önmagára utaló jelenlétét.

Több szempontból is a *Halszív* metatextusának tekinthetjük a *Jönni fog egy lovas* című dalt,[28] hiszen szintén a *Föld kaland ilyesmi…* című lemezen található, ahol a *szív, víz, hajó* szimbólumok szervezik a lemez motivikáját. Ebben a dalban azért jön létre egy én, hogy te-ként beszélhessen az empirikus szerzőről. Ám ez csak a dal második felében lesz egyértelmű, ahol a „Jönni fog egy lovas" ismétlés helyére, a „Jönni fog egy lovas, / Lovasi a neve." sor ékelődik be. (A dal paratextusaként érdekes lehet egy szerzői kommentár, mely a dal előtt hangzott el: „egy darab érkezik, amelyben én is jönni fogok".) Jonathan Culler *Aposztrophé* című esszéjében Shelley kapcsán így fogalmazza meg az aposztrophé működésének egy aspektusát: „az aposztrophé vocativusa egy olyan eszköz, amelyet arra használ a költői hang, hogy egy tárggyal olyan viszonyt alakítson ki, amely segít megképeznie önmagát."[29] Shelley versében a szél úgy válhat te-vé, hogy valamilyen én megszólítja, hasonlóan a dalban megjelenő „ló" szimbólumához.[30] Hogy az intertextusok környezetében mit kezdhetünk az egyes motívumokkal, azt a motívum referenciái, a használati-értelmi szint erősen befolyásolja a korpuszban, hiszen egy gazdag utalásrendszer, a zenei formációk dalszövegei között is alluditív viszonyt kialakító „magánmitológia" épül ki. Álljon itt néhány példa az önreflexiós motívum szövegkörnyezeteire, ahol a „ló" szinonimái rendre az én ágenseiként artikulálódnak: „csak álmaik lehetnek, váltott lovakként hajtják az álmokat", „vattacukor felhő az én kicsi pónim" *(Kicsiknek az égben)*; „Lovacskáim!" *(Mulató)*; „az én kicsi pónim hátán a hullámzó sörény" *(Rózsaszín)*; „puska a hátamon, a lovam felnyerít." *(Forradalmár)*.

Az önmegszólító verstípus a 20. századi irodalomtörténeti és poétikai változásoknak egy kitüntetett reprezentánsa, hiszen a szubjektum válságáról, vagyis a nyelvi önreprezentáció problémájáról ad hírt. Természetesen a hypotextus is ebbe a poétikatörténeti paradigmába illeszthető be, mely hagyományt a Lovasi-dalszövegkorpusz poetológiailag is szerves részeként applikálta.[31] Ennek szemléletes példája lehet József Attila *József Attila* című verse[32] és a *Jönni fog egy lovas*, valamint a *Szomszéd kisfiú* című dalok összevetése. Gondolhatunk itt a pragmatikai megkettőződésre: „József Attila, hidd el, hogy nagyon szeretlek […]" és „Jönni fog egy lovas, Lovasi a neve", vagy a „személyesség grammatikai jelölésének többértelműségére", amelyet a versszöveg és dalszöveg névmásai szemléletesen reprezentálnak: „hidd el [te], szeretlek [én],

28 *Uo.*, 28.
29 Jonathan Culler, *Aposztrophé*, ford. Széles Csongor, Helikon 2000/3., 376.
30 Vö. *Uo.*, 377.
31 Vö. a József Attila-recepció a versbeszéd kérdéskörét tárgyaló néhány értekezésével: pl. Tverdota György, *Határolt végtelenség*, Osiris, Budapest, 2005; Balogh Gergő, *Medvetánc*, Tempevölgy 2022/1., 49–61.
32 *József Attila Összes versei*, II., 1927–1937, s. a. r. Stoll Béla, Balassi, Budapest, 2005, 229.

hozott [ő], tudnak [ők], önmagunkhoz [mi], bennetek [ti]" *(József Attila),*[33] valamint „én vagyok [én], hozzánk [mi], elvan [ő, ők], felnőttek [ők]". *(Szomszéd kisfiú)*

„Istendarabkák a lefolyón"

Ezen a ponton fel kell tennünk a kérdést, hogy a Pap–S. Laczkó-tanulmány által említett *magánmitológia* elemkészlete[34] valóban nélkülöz, nélkülözhet-e mindenféle előzményt, referencialitást? A hypertextusban nyomon követhető motívumkészlet feltárása során figyelembe kell vennünk a motívumnak mint *jegynek* a nyelvi természetét, hiszen lehetőségszerkezetéhez fokozottan hozzátartozik az *iterábilitás*, mely azon tulajdonságából adódik, hogy „megformálható és működőképes akkor is, ha üres a referenciája, vagy ha le van vágva referenséről".[35] Éppen ezért elengedhetetlen a beágyazódás, kontextus, jelentés és használat szempontjainak érvényesítése az elemzés során, hiszen az azonosságok felsorolása a kontextus jelentésbéli meghatározottsága által így nem lenne elegendő és kimerítő.[36]

Az egyik legalapvetőbb és legproduktívabb, a dalszöveg- és lírakorpusz egészében nyomon követhető motívumpár a 'Nap' és/vagy 'Hold'.[37] A *Naphoz Holddal* már paratextuálisan is kijelöli a lemez fő motivikáját, amely kohéziót biztosít az egyes dalok között. A párhuzam láttatására alkalmas lehet a *Holdutazás* című dal és az *Eszmélet* című vers[38] összevetése. „Nappal hold kél bennem s ha kinn van / az éj – egy nap süt idebent." és: „ha kijön a nap te árnyékot látsz / de a te űrhajód sem a türelem tolja / [...] s azzal jársz fel a földről a Holdra." A *Holdutazás* című dal[39] hiába körvonalaz egy férfi–nő tematikát *(táncolni kezdtél, szemceruzáddal, ez a tigris)*, a motivikán és az előbbiekben idézett te-perspektíván kívül grammatikailag nincs konkretizálva a megszólított. Csak a Hold-motívum női jelentésárnyalata és a megszólított Holdra „járása" artikulálja ezt, amelyet metatextusként a *Nem fáj* című dal „csak a Holdam jöhet velem" sora is megerősít. József Attila *Eszmélet* című versében hangsúlyosabban előtérbe kerül az én hangja („bennem"), mégis szintén természeti elemek megszólítása által konstruálja meg világát (hajnal); s önmagáról sem árul el többet, mint a hypertextus énje. Ezen összevetés felől nézve beszélhetünk a motívumok által megalkotott kint és bent korrelációjáról. Hiszen a „ha kijön a nap" sornak nincs grammatikai referenciája a dalszövegben, jelöletlen marad a határozó. A hypotextusban található „idebent" határozója viszont korrelál a szubjektum környezet-interiorizálásával az éj–nap és nap–árnyék oppozícióso r 'folytatásában', vagy ahogyan Tverdota György fogalmaz, „az én és a világ közötti tartalmi össze nem illés" élményével.[40] Hasonló paradigma

33 Vö. Kulcsár Szabó Ernő, *„Szétterült ütem hálója"*, Irodalomtörténet 2000/3., 349.

34 A Pap–S. Laczkó-tanulmány a poétikai és referenciális, vagy lexikon-szintaxis kontinuumhoz hasonlítható működést a *Kicsit feldob* című dalban kirajzolódó szerelem és testiség kettősségének példáján keresztül szemlélteti, a dalszövegkorpusz belső motívumait, a sajátos elemeket pedig „magánmitológiaként" azonosítja. Pap–S. Laczkó, *I. m.*, 18.

35 Jacques Derrida, *Aláírás esemény kontextus*, ford. Kicsák Lóránt = *Performatív fordulatok*, szerk. Antal Éva – Kicsák Lóránt – Széplaky Gerda, Líceum, Eger, 2015, 55.

36 Jenny, *I. m.*, 46.

37 Lásd a *Keringő* vagy a *Dal elalváshoz* című dalokban: „Mint Holdbéli vidéken a jó öreg napsugár".

38 József Attila, *I. m.*, 237.

39 Lovasi, *I. m.*, 14.

40 Tverdota, *I. m.*, 219. vö. továbbá N. Horváth Béla az *Óda* című vers elemzésében tett megállapításával: „Erre épül rá a szerelem univerzalitása, amely egyrészt a szeretett nőre rávetíti

szerint értelmezhető a *felhő* motivikája is, ahogyan ezt az *Ezüst élet* című vers[41] és *A 60-as Évek Vége* című dal[42] beágyazódásaiból is láthatjuk: „Halkabban élnek a felhők is / Meg a halottak, meg a rétek." vagy „ideges vállain / a felhők patyolatai remegtek" *(Hajnallal a hajnalnak)* és „Hatalmas szendvicset ettünk apa felhőivel"; „turkálj a szekrényben nézd apa bárányfelhőit, / Oh telihold..." A környezeti és emberi létezők között létrejövő egymásba íródás nem alaki, vagy rész–egész viszonyon alapuló struktúra által létesül, hanem az én nézőpontjához erősen kötődő látványként; azzal pedig, hogy a motívum versszövegben és dalszövegben szokatlan helyiértéket foglal el, képlékennyé is teszi önmaga pontos jelentését. E poétikai performancia-modell alkalmazásával pedig lehetővé téve a motívumok produktivitását és a szubjektum pozícióinak variabialitását.

A tájköltészet motívumkészletének ezen applikációs paradigmájához képest a *szív* motívumának használata a hypotextusban is nyomon követhető materiális ábrázolásmódot és ezzel együtt a performatív aktusok szerepét helyezi előtérbe. Persze a szív motivikája egyik korpuszban sem veszíti el érzelmi konnotációját, s így képes érzelmi és anyagi létmód határán „működni", ahogyan ezt József Attilánál a *Tiszta szívvel*, vagy *A női szív* című vers és *Olajoshordó* című Kiscsillag-dal egy paralel metaforaszerkezete is reprezentálja: „A női szív tömeglakás" és „Az ember szív egy olajos hordó / vasból van és sok mindent bír." Mind a két textus esetében igaz, hogy a szív térbeli anyagként, egyfajta tárolóként értelmeződik, amelyben az én 'zárt tér és szív' metonímiájában képes pozicionálni önmagát. Ez az ábrázolásmód az *Örökre* és *Jó a világ végéig* című dal esetében sincs másként („örökre a szívembe zártalak, / belezártalak a nagy sötétségbe"; „A szív körül félhomály van, / de valamelyik kamrájában / [...] alszik egy fiú"), sőt az előző dalszövegrészlet még *A női szív* című vers tropikus mintáit is követni látszik, hiszen a pitvar többértelműségét és a szubjektum szívben létét is adaptálja. „Kamráit cellákra osztja. [ő] / Ez kimaradt! [te] – a patvarba, / Nosza gyorsan a pitvarba!" Így képes a szív értéktárgy és identitás egységében létezni a *Szívrablás* című dalban is, ahol a másik szívének megtartása, a saját elajándékozásának fejében az én identitásának megszűnését is jelenti egyben („nem is én vagyok ez már"), akárcsak az *Ajándék* című vers[43] esetében. A párhuzamról a versbeszéd allúziója is tanúskodik („A szívem hoztam el csinálj vele / amit akarsz."; „Tessék a sajátom, nesze az itt van"). A hypotextus énje is épp e reláció végett mondhatja, hogy „nem fáj nékem semmi, semmi, semmi", ugyanis már nem birtokolja azt, amivel érezhetne, hiszen a szívét ez az én is tárgyiasítja és használatra adja át a te-nek. A „semmi" ismétlésével pedig retorikailag is fókuszálttá teszi a térbeli és érzelmi hiányra való rámutatást.

A motívumkészlet materiális ábrázolásmódja természetesen nem csak a szív és szerelem kapcsolatiságára jellemző, hiszen az anyagi jelentéseket kifejező szerkezetek jegyei között több átfedéssel is találkozhatunk, mint például az „ólmos szeretők, [...] tompa csillagok, tologatják a belső időt" *(Örökre),* vagy a „csak hideg, meg nyirok, féreg, meg időfog, amely, mint vasat emészt." *(Itt van az életem)* sorok elemei[44] [*csillag,*

a mindenséget, másrészt benne is meglátja azt." N. Horváth Béla, *A líra logikája. József Attila*, Akadémiai, Budapest, 2008, 274.

41 József Attila, *I. m.*, 244, 237.

42 Lovasi, *I. m.*, 10.

43 József Attila, *I. m.*, 25, 262.

44 *Lovasi, I. m.*, 260, 181.

idő, féreg, vas, szerető), amelyek rendre a hypotextusokban is hasonló versszövegkörnyezetben fordulnak elő. Természetesen a motívumtest szintaktikai beépülésének módozatai is mutathatnak hasonlóságokat. A birtokos személyjel használata *(halaim, rózsáim)* és a többesszám harmadik személyű megszólítás *(szeretők, emberek)* egy jellemző, az én-t pozicionáló grammatikai esete a két korpusznak. Így tehát a textusok szintjén ezek az alaki és applikációs technikák intertextuális, sőt metatextuális jelkép- és motívumhálót hoznak létre, melyben több olyan további közös jegy is megtalálható, amelyek elemzésére itt most nincs lehetőség, ám a későbbiekben számolnunk kell velük (tájköltészetnél: *almafa, rét, rózsa, állat, erdő, kert, szél, hó* vagy: *álom, semmi, Isten*).

Szövegfragmentumok

A szövegfragmentumok a mi esetünkben azokat a beemelt, közvetlen hypotextusrészeket jelentik, amelyek referencialitása a direkt megidézés okán jóval telítettebb, konkrétabb, s így a transzformációs, illetve reflexiós aktusok lehetőségei is sokkal differenciáltabbá válhatnak. Laurent Jenny idézett tanulmányában sorra veszi a szövegfragmentumok beágyazódásának lehetőségeit, s ahogyan látni fogjuk, az új kontextusba illesztés nem csak a szintaktikai egyeztetés segítségével történhet, vagy a szintaxissal nem törődve egy szemantikai szervezőelv prioritása által, hanem „az is lehetséges, hogy egy ellentétes irányú mozgásban az intertextuális fragmentumok élnek az ambiguitásuk adta lehetőségekkel és a kontextus számára egy köteg kombinatorikus virtualitást kínálnak fel".[45] Az előbbiekben felsorolt izotópikus lehetőségek mindegyikével találkozhatunk a hypertextusokban.

Az első ilyen példa *A kutya* című vers[46] és a *Szeles* című dal[47] közötti párhuzamban fedezhető fel: „Egyszer csak előbúvik / Nappali rejtekéből, / Belőlünk, / Az az oly-igen éhes, / Lompos, lucskos kutya / És Istenhulladékot, / Istendarabkákat / Keresgél."; „Füstöl a bádog, maródik a króm / (Miket is hord a szél, mi tűnik el a szélben) / Isten-darabkák a lefolyón. / Megakadnak, odakotrok mer' itt / merik az embert, merik az emberit." Ez a párhuzam hasonló a *metaforikus izotópiához*, ahol a fragmentumot egy szemantikai, poétikai analógia hívja a kontextusba.[48] Ugyanis nem állítható, hogy csak a rím konszonanciája az egyedüli motivációja a fragmentum szövegbe illesztésének, hiszen a cezúra által elválasztott „megakadnak" szintaktikailag az istendarabkák egy bővítménye. A kutya mint a mi egy referenciája ugyanúgy keresgél az „istendarabkák" között, ahogy a hypertextus énje, aki a megakadt „istendarabkákat" mozgatja, kotorja fel. Így tehát a szubjektum- és cselekvésstruktúrák analógiája egyszerre képes a beágyazódást elősegíteni és a poétikai eljárásokat applikálni.

A *Kell a hely* című dal a *Csak az olvassa* kezedetű vers[49] egy strófáját gondolja tovább, s a hypotextushoz képest egy bonyolultabb motivikus, már-már narratív jellegű versbeszédet épít fel: „mert álmaiban megjelent / emberi formában a csend

45 Jenny, *l. m.*, 41.
46 József Attila, *l. m.*, 209.
47 Lovasi, *l. m.*, 302.
48 Jenny, *l. m.*, 42.
49 József Attila, *l. m.*, 603.

/ s szivében néha elidőz / a tigris meg a szelid őz." Ehhez képest a hypertextus az egyes szám második személyben lévő, birtokos esetben álló „szíved"-et [te] egy bárban lévő dizőzzel azonosítja, amely metaforikus térben („Ott egy tigris, ott egy őz") az őz, dizőz és tigris szerelmi háromszöge fejlődik ki, mely az őz halálával, és a tigris és dizőz nászával fejeződik be.[50] Ez a hypertextualitás tulajdonképpen újraírja egy epikai–lírai szövegmunka által a hypotextus megidézett sorát.

Az idézés továbbá egy metaforikus, reflexív aktusként is szolgálhat, mely dalszövegbe ágyazódás a környezetében lévő motívumok referenciajelentései által látszik megvalósulni, ahogyan ezt a *Kicsiknek az égben* című dal,[51] a *Reménytelenül* című vers[52] egy transzformált sorának esetében is láthatjuk: „a semmi ágán üldögél a költő szív / (aranybarátom) / vattacukor felhőm az én kicsi pónim". A hypotextusban található én szíve egyenesen az empirikus én (költő) szívével azonosul a hypertextusban, amely ezáltal egy hiperbolikus vátesz-pozíciót jelenít meg, amelyet a dalban megváltozó hangszerep is követ. Az ironikus, patetikus modalitású sort pedig rendre azok a motívumok keretezik, amelyeket az én ágenseiként azonosítottunk. Tehát elmondható, hogy „az idéző nem hajlandó elfogadni a kölcsönzött eredeti jelentését, átvitt, metaforikus szereppel ruházza föl az idézetet".[53]

Paratextualitás és poétika

Genette az architextualitást a cím által nyújtott, rendszerbéli hovatartozásra utaló jelzésként határozta meg, viszont a cím erős allúziója is adhat egy olyan referenciális jelzést, amely a szövegek közötti poétikai hasonlóságok reprezentánsa, hiszen paratextuális jelzés hiányában csupán szövegtestek közötti poétikai összehasonlításról beszélhetnénk, nem pedig intertextualitásról. Ezen transztextuális jellegű kapcsolatrendszer három címpár–szöveg viszony esetében figyelhető meg *(Nagyon fáj – Nem fáj; Jutka verse – Jutka; A nagy városokat – Nagyvárosi románc)*.

A *Jutka* című dal a további két példához képest egy közvetlenebb, jelölt intertextuális kapcsolat révén lép párbeszédbe a *Jutka verse* című hypotextussal.[54] Érdekes kontextus, hogy a legelső Kispál-dalok közé tartozó szöveg első versszakát Lovasi Ózdi Rezsővel közösen írta. Ózdi negyvenhat sorból kettőt írt, amelyek a már idézett dalszövegkönyvben is kurzívval vannak szedve,[55] s e két Ózdi által írt sor közül az első az intertextus: „Jutka átúszott a folyón" *(Jutka)*; „Néked kinálja ceruzáját a kisgyerek, úgy tipeg által a folyó tükrén" *(Jutka verse). A* „kisgyerek" [ő] Jutka referense, s a két cselekvés, illetve a lírai én-ek nézőpontja is hasonlóságot mutat (átúszott – tipeg által), nem beszélve a két szöveg Jutka-szerepéről, s arról a versbeszédről, annak poétikai jegyeiről, amely által az én megalkotja nézőpontját: „És mikor egy érzés / A teraszra vitte őket / Látták, hogy ott alant / Kétszázzal előznek / Ferrarik Porschékat

50 „A szíved egy bárban dizőz / Ott egy tigris, ott egy őz / Az őz kezében hosszú tőr / S a dizőz életére tör."
51 Kiscsillag, *Kicsiknek az égben*, Youtube 2020. március 6. https://www.youtube.com/watch?v=EJxeCuleKUA
52 József Attila, *I. m.*, 452–453.
53 Szegedy-Maszák, *I. m.*, 61.
54 József Attila, *I. m.*, 279.
55 Lovasi, *I. m.*, 65–66.

/ És Porschék viszont / Gondolták a lüktető / Élettel a viszonyt / Ideje elkezdeni." *(Jutka)*; „az őzek dalát beszélik el néki szemei, / A villamosok hajnali csengését, meg a legmagosabb fenyőfa csúcsát, / Kék lángocska lobban ott föl, mutatja a nagy fenyő utját, / Ő a fenyőfa akarata, odaszól a fának: Nőssz-e már? / Tudsz te nőni." *(Jutka verse)* A szabálytalan párosrímszerkezet hasonlóságán kívül a gondolatritmus és az egyes szavak következő sorban történő megismétlése (*Porschékat – Porschék*; *Nőssz-e? – nőni*) és a prózapoétikai formák (párbeszéd, beszéltetés) alkalmazása *(gondolták*; *odaszól)* szintén mind a két szöveg sajátja. Ilyen típusú párhuzamossággal a *Nagyvárosi románc* című dal és *A nagyvárosokat* című vers esetében is találkozhatunk.

Az intertextualitásnak ez a paradigmája a József Attila-recepció konkrét szövegkontextusait, metaadatait, vagyis a pszichoanalízis és poétika kapcsolatiságával operáló elemzéseit, mindinkább a poétikai szempontok felé mozdítja el, ahogyan ezt a *Nagyon fáj* című vers *Nem fáj* című dalban[56] nyomon követhető hatásai is mutatják, hiszen ez az elmozdulás a közvetett transzformációnak, vagyis imitációnak köszönhetően a hypotextus más 'kompetenciáira' mutat rá az architextualitás által. A seregszemleszerű megszólítás és a „Nagyon fáj" dacos, ironikus tagadása („Nem fáj") a *Nagyon fáj* retorikáját használja fel: „Ólmosat hánynak a tinik / Aztán a pénzüket nézik, hogy mennyi / A moziban kitalálják mi lesz / És szexszel gyógyítják a semmit / És álmodoznak, hogy más a hibás / Felnéznek és elkezdik, hogy: nem fáj / Mondom, hogy nem fáj..."; „Nők, terhetek / viselők, elvetéljetek / és sirjátok neki: Nagyon fáj. / Ép emberek, / bukjatok, összetörjetek / s motyogjátok neki: Nagyon fáj." *(Nagyon fáj)* S tulajdonképpen mind a két szöveg esetében arról van szó, hogy az én saját igazának alátámasztására, mintegy saját hangjának kiterjesztéseként szólítja meg „a szenvedő lényeket, hogy nyilvánítsák ki szenvedésüket".[57]

Zár az égbolt

Kulcsár Szabó Ernő *„Szétterült ütem hálója"* című tanulmányában a József Attila-recepciónak a biografikus ént a lírai énnel azonosító elemzései egyik eredőjét a lírai szövegben működő jellemzőkkel, egyfajta kompenzációként magyarázza, hiszen „a versbeli én grammatizáltsága újra meg újra egy arccal el nem látható beszédhelyzet üres allegoritásával szembesítette a biográfiai portrék filológiáját." Viszont a tanulmány éppen az *Eszmélet* című vers – amely a *Reménytelenül* (1933) mellett az egyik legfontosabb hypotextusunk[58] lesz most – alapján mutat rá arra, hogy „a szöveg elnémuló én-jének versvégi helyzete egyszerre szimbolikusan és allegorikusan is értelmezhető".[59] Ami természetesen nem azt jelenti, hogy ezek az olvasatok egyenesen a szövegből eredeztethetőek, hanem a kultusz nyomán a versszövegben rendre az empirikus én referenciáit kereső olvasásmód nyelvi bázisaira mutat rá. Ez a kettősség a kései líra ezen darabjai hypertextus által történő transzformációjának

56 *Uo.*, 207.
57 N. Horváth, *I. m.*, 343.
58 Lásd az *Eszmélet* című vers „Földtől eloldja az eget / a hajnal" nyitányának és az „Igyekezz az égbolt zár" refrén párhuzamát, ahol az égbolt záródása a földtől való elszakadás, „eloldás" logikai jelentését is magában hordozza.
59 Kulcsár Szabó, *I. m.*, 354, 356.

lehetőségéhez szorosan hozzátartozik, hiszen a *Zár az égbolt* című dal[60] egyszerre szólít meg versszöveget és életrajzi referenciákat az intertextualitás által.

„Az ember végül homokos, / szomorú, vizes síkra ér, / szétnéz merengve és okos / fejével biccent, nem remél. / Én is így próbálok csalás / nélkül szétnézni könnyedén." *(Reménytelenül);* „Maradunk élve, valamit mondunk / Mi okunk van rá, aki megáll / Homokos, vizes síkon az tudja / Tovább kell menni, szétnézni kár." *(Zár az égbolt)* A hypertextuális viszonyban az élet és út toposzának alakzata, a „homokos, vizes sík" mint tér, egyfajta kiüresedett, kopár minőségként értelmeződik, ahol a hypotextus énje megáll, „szétnéz", ellentétben a hypertextus énjével, aki ennek a mérlegelésnek, elidőzésnek az értelmetlenségéről beszél. Viszont az előzőekben említett életrajzi és szövegbéli kettősség grammatikailag a hypertextus e szövegrészében is kódolt, hiszen az intertextualitás felől nézve az „aki" (és az „az") általános és egyszerre konkrét jellege miatt vonatkozhat a hypotextuális én-re is, aki megállt ezen a síkon, de a hypertextus én-je szerint tudta, hogy mindez hiábavaló; s természetesen ugyanígy elképzelhető a hypotextus általános érvényű negligációja is, a közvetett transzformáció. A rím cezúrája pedig megbontani látszik az értelmi egységet, s így a „megáll" utáni cezúra a helyhatározó bővítménye előtt *(síkon)* felhívja a figyelmet az ő referenciájára (a hypotextuális énre).

A következő intertextus a *Reménytelenül* című vers én-jére való rámutatás által idézi meg az empirikus ént, hasonlóan a *Kicsiknek az égben* című dal esetéhez: „Bajszom mint telt hernyó terül / elillant ízű számra szét."; „Nem ott a parton van az a balkon / Szomorú nővel, aki talán / Szeretni tudna egy ilyen bajszost / Aki egy cseppet se mediterrán." Itt az intertextualitásnak egy speciális esetével találkozhatunk, hiszen a konkrét, fragmentumszerű idézés helyett az „ilyen" mint megszólító, rámutató és egyedi minőséget jelölő referensként van jelen („ilyen bajszost"). Ezáltal nemcsak a *Reménytelenül* című vers szövegrésze válik megidézetté, hanem az az imázs is, amelyet József Attiláról életrajzi toposzok szerint fölidézhetőnek tart a dalszöveg, s természetesen mindezt önmaga szövegbeszédébe, a kései líra identitáskompozíciójába illesztve teszi. Hiszen ezáltal tudjuk, ki az az én, aki „cseppet sem mediterrán", akinek egy „szomorú nőre" van szüksége és nem egy (tenger) „parton" kell keresnünk. Azt, hogy a fentebb bemutatott idézéstechnikák és az általuk történő identitásbéli kiterjesztések (hiszen a *Reménytelenül* állapotának viszonyában pozicionálja létérzését a dalszöveg énje) a saját létélmény megfogalmazásában segítik az idézőt, a dalszöveg zárlatának metatextualitása és paratextualitása is bizonyítja: „Egy mutatványom van még ha látom / Hogy sokan néztek megmutatom / Nálam egy fénykép tessék csak nézzék / Bálnák a parton, de minek vajon?" A *Zár az égbolt* című dal a *Bálnák ki a partra* (1997) című lemezen jelent meg, s a lemezborítót megidéző, bálnákat ábrázoló fénykép azzal, hogy magával a mutatvánnyal azonosul, a produktum, az egész lemez és a művészi munka kényszerű jellegét *ha, akkor* viszonyrendszerben („ha látom, hogy sokan néztek") és az értelem megkérdőjelezhetőségében („de minek vajon?") ábrázolja. Látható tehát, hogy azok a hypotextus-elemek kerülnek dalszövegbe (izotópia), melyek képesek artikulálni a dalszöveg-kompozíció elvárásait. Ezt a *csillagok, kék idő, égbolt* motivikus, fragmentumszerű intertextusok használata, illetve az *Ősz*

60 Lovasi, *I. m.*, 116.

című vers (1935)[61] „vaskorláton, nyirkos tapadás" szókapcsolatainak fúziója („nyirkos vaskorlát") is tükrözi.

Ahogyan láthattuk, a dalszövegek az intertextualitás által képesek a diverz szemantikai, referenciális kiterjesztésekre; viszont a *Zár az égbolt* című dal egyes szövegrészeinek többszöri megidézése, az *autotextualitás* gyakorítása és másodfokú kijelentése által más dalszöveg jelentésmezőjének kiszélesítését is adhatja, a hypotextust ezzel többszörösen közvetetté téve.[62] Autotextuális viszonyrendszer a *Barlangba dobolok* (1991), *Tingli-tangli* (1993), *Zár az égbolt* (1997) és *Kicsit Had'* (2000) című dalok között érhető tetten, hiszen a *Kicsit Had'* című dalban a hangszerep séma és agrammatikus beszéltetés közegében, a te egy struccal azonosul, akinek a menekülése, elrejtőzése a 'homokba dugott fejű strucc' képében elevenedik meg, viszont a *Zár az égbolt* előzményeiből tudhatjuk, hogy a „homokos, vizes" jelző metatextuális utalás is egyben, amely így képes magában hordozni a *Reménytelenül* transzformációját: „Vagyok a galamb, ki vagyok sütve / Vagyol a nagy strucc, a fej beütve / Homokos, vizes síkba bedugtad / Mer' olyan rossz lesz, anyu még kicsit hadd."[63] A *Barlangba dobolok* című dal hasonló paradigma szerint léphet párbeszédbe a fent elemzett szövegrészekkel, hiszen az autotextualitás referenciajelentései által óhatatlanul többet képes mondani a szövegrész, mint amennyit az elsődlegesen jelent: „Homokba dugtad az ujjad / Legyen egy olajlelőhelyed."

A genette-i transztextualitás-fogalmak, mint láthattuk, nem csak az elsődleges használati paradigmájuk szerint működőképesek, hiszen a dalszövegek belső és külső utalásrendszereinek megértését, a szövegekben megszólaló szubjektumok összevethetőségét, valamint motivikus, cím és szöveg poétikai intertextualitására épülő komplex viszonyokat írhatunk le általuk, mindezt a zenei kontextusok figyelembevételével. S talán a *Zár az égbolt* című dal elemzése reprezentálja a leginkább azt az idézéstechnikai diverzitást, amelyet a dalszövegek saját jelentéstartományaik kiterjesztéseként használnak fel, így igazolva, hogy „a posztmodern nem egyszerűen »visszaél« a modernnel, hanem a jelek-kódok-struktúrák konszenzuális cseréjét átalakítva, egy újfajta kulturális (pénz)nemre váltja át a gazdatest javait".[64]

61 József Attila, *I. m.*, 490.

62 Az autotextualitás során a tükrözés paradigmái megkötésekkel, de adaptálhatók egy olyan konstellációba, ahol a transzformálódó hypotextus az új környezetében is képes visszatükrözni az eredeti hypertextusban kapott metaforikus jelentését, grammatikailag is idomulva közben a második (dal)környezetéhez. Vö. Nemes Z. Márió, *Boldog Bábel és digitális Pompeji. A hibridizáció alakzatai a posztmodern popkultúrában = Poptechnikák*, szerk. H. Nagy Péter – L. Varga Péter, Prae, Budapest, 2022, 65–66.

63 Lovasi, *I. m.*, 150.

64 Nemes Z., *I. m.*, 66. Vö. Szegedy-Maszák, *I. m.*, 64.

„nem vagyok igazi értelmiségi holott”

„… most aztán nézhetek magam után…”. Levelek Tar Sándorhoz, szerk. Lakner Lajos; Deczki Sarolta: *Tar Sándor*; *„Az vagyok, aki vagyok. Úgyse lehetek más: miért féljek hát felfedezni, ki vagyok?”. Tar Sándor*

Az utóbbi évtizedben azt tapasztalhattuk, hogy mind Tar Sándor élettörténete, mind pedig szövegei élénken foglalkoztatják az utókort. A 2005. január 30-án elhunyt szerző több kötete is elérhető zsebkönyvkiadásban (ami önmagában jelezheti a kanonizáció tényét), regényeiből és elbeszéléseiből (vagy azok által inspiráltan) filmek és színpadi adaptációk születnek, élettörténete is különféle fikciós alkotások (Bán Zoltán András: *Keserű*, Ménes Attila: *Bihari*) alapjául szolgál. Nemrég tudományos konferenciát is szerveztek Tar írásművészetéről, amely esemény a 2022. április 5-től 14-ig tartó debreceni Tar Sándor-napok egyik programeleme volt – többek között a Tar fotóhagyatékából szervezett kiállítás vagy éppen a Medicor Művek (Tar egykori munkahelye) udvarán tartott Tar Sándor-emlékpontavató mellett. Minden jel arra mutat, hogy Debrecen városa és intézményei nem engedik elhanyagolni Tar emlékezetét.

Tar Sándor szövegeit tehát továbbra is olvassák, a szerzői életúthoz kapcsolódóan szintén több olyan kérdés vetődik fel, amelyek továbbra is aktuálisak, ám nem feltétlenül születik (születhet) rájuk válasz. Tar kapcsán folyamatosan felmerülhet az a kérdés is, hogy – míg az élettörténetnek több olyan eleme is van, amely akár a tabloidizáció folyamataiban is igencsak jól kiaknázható –, az értelmező/újraértelmező mikor sért és mikor nem sért kegyeletet, mikor épít kontextust a művek értelmezéséhez, és mikor segít *voyeur* olvasói igényeket kielégíteni. Ebben az írásban az életmű gondozásának és értelmezésének néhány aktuális példáját vesszük górcső alá. Ezek a megközelítések adekvát és árnyalt értelmezései az életműnek, a fentebbi megjegyzések inkább arra figyelmeztetik az olvasót, hogy szükségszerűen pengeélen táncol minden Tar-értelmezés.

Levelek Tar Sándorhoz

Az író hagyatéka a Déri Múzeum Irodalmi Tárában található, és egyik legfőbb gondozója Lakner Lajos, a múzeum tudományos igazgatója. A múzeum üzemelteti az író honlapját is, amelynek egyik érdekes eleme a *Csoda a mi utcánkban* című, Tar egyik leghíresebb műve alapján készült online nyomozás; a múzeum 2017-ben jelentette meg Lakner Lajos gondozásában számos dokumentummal és tanulmánnyal kísérve Tar díjnyertes szociográfiai novelláját, a *Tájékoztató*t, amely aztán 2019-ben – szintén a múzeum jóvoltából – hangjáték formájában is kiadásra került. Szintén Lakner munkáját dicséri a Tar Sándorhoz írt levelek kiadása: ő szerkesztette a kötetet, amelyhez jegyzeteket és kísérőtanulmányt is írt.

A kötetben azok, a hagyatékban összevissza található levelek jelentek meg, amelyeknek információs értékük van, a szerkesztő mindenkitől engedélyt kért a levelek közlésére. A cím – *„…most aztán nézhetek magam után…”* – Tar egyik verséből származik (*Abszolút magány*), és középpontba állítja azokat az identitáshoz kapcsolódó problémákat, amelyek Tar kapcsán a szűkebb és tágabb közvéleményt

foglalkoztatják. Ezt az értelmezést erősíti a borítókép, amely a szerző hagyatékából származik: Tar önmagát fotózza tükörben, de csak a körvonalai láthatók a háttérben egy, feltehetően vidéki paraszthaz ablakaival. Az a tény pedig, hogy hiányoznak a Tar által írt levelek (amelyek összegyűjtése a szerkesztő utószava szerint komoly nehézségekbe ütközik), csak még inkább megerősíti a borítóképről mondottakat: a neki címzett levelek által Tar egyfajta sziluettként jelenik meg, elmosódottan, másokhoz való viszonyában, mások róla mondott információi alapján – a szerzővel kapcsolatban gyakran emlegetett talányosság így egy újabb dimenziót kap.

A legkorábbi közölt levél 1970-es, a legkésőbbi 2004-es – ez utóbbi dátum esetében számot kell vetnünk azzal is, hogy hiányoznak az e-mailek: Tar élete vége felé ugyanis ily módon levelezett, az elektronikus levelezés azonban hozzáférhetetlenné vált. A levelek sorozata az életút különféle szakaszait rajzolja fel. Az első 1977-ben záródik le – ebből az időszakból ugyanis olyan levelek maradtak meg a hagyatékban, amelyeket Tar az NDK-s ismerősöktől kapott. Visszatérő motívum ezekben, hogy Tar történeteket kér a levelezőpartnereitől: minden bizonnyal arra készült, hogy megírja az NDK-s tapasztalatait (a hagyatékban megtalálhatók egy végül el nem készült regény töredékei, és azt, hogy Tar már ekkor kacérkodott az irodalmi pályával, az *Alföld* egyik 1970-es számában megjelent versei is tanúsítják). Ezek a levelek tele vannak olyan irodalmi, filmes és zenei referenciákkal, amelyeket barátok idéznek egymás között, időnként az emberi lét értelmére vonatkozó fejtegetésekkel, de Tarról alig szolgáltatnak személyes információt. A különféle korszakok természetesen nem válnak élesen szét, a hetvenes évek végén is találunk NDK-s ismerősöktől kapott levelet. Az egyik legérdekesebb levél ebben a korpuszban egy Katitól származó levél: csak találgatni tudunk, hogy milyen kapcsolatban lehettek. A levél írója megrója Tart a „pesszimista kudarctudat"-a (50.) miatt: „Lehetséges, hogy semmit sem találsz ebben az életben, amitől vonzónak vagy legalábbis elfogadhatónak találod a jövőt?" (50.) Mindez az egyik korai jelzése annak – amint arra Lakner Lajos is rámutat a tanulmányában – hogy Tar egész életében küzdött saját traumáival, azok nem feltétlenül a beszervezéssel kezdődtek.

1977, a *Tájékoztató* sikere egy új korszak kezdete – a levelek felrajzolják Tar egyre szélesedő kapcsolati hálóját. A dokumentumok azonban arra is utalnak, hogy folyamatosan voltak kommunikációs nehézségek: történtek személyes találkozások, de főleg ezek elmaradásáról szólnak a Tarral levelezésben állók, ráadásul a debreceni szerző telefonon is nehezen volt elérhető. Ezen időszak legfontosabb dialóguspartnerei Berkovits György, Száraz György vagy Kenedi János, de akár az első Tar-kötetet szerkesztő Ördögh Szilveszter is említhető, akire – egy hosszú levél tanúsága szerint – Tar megharagszik, mert kimaradt a kötetből a *Vizipók* című novella. Végigkövethető az is, hogy Tart már ekkor rengeteg tervvel keresik: Pomezanski György, Fábri Sándor, Horváth Péter televíziós filmek, El Eini Sonia pedig a vizsgafilmje kapcsán, Radnóti Zsuzsa a Vígszínház számára szeretne tőle darabot, amihez még ösztöndíjat is tudnak szerezni, de Tar végül nem vállalja az írást. A tervek tervek maradnak – a levelekből az az összkép bontakozik ki, hogy Tar folyamatosan kihátrál az együttműködésekből, nem jelentkezik, nem elérhető, ami miatt a közös munka lehetetlenné válik. Érdemes azt is megfigyelni, hogy Tar rajongótábora már ekkor is nagy, sok (ismert vagy kevésbé ismert) levelezőpartner (Halda Aliz, Radnóti Zsuzsa, Halápy Jánosné) olvasmányélményeiről ad számot.

Az 1984 és 1989 közötti időszakból csak nagyon kevés levél maradt meg, és erre nehéz magyarázatot találni: Tar ekkor már nem írt jelentéseket, ugyanakkor szépirodalmi művei sem nagyon jelentek meg, viszont nehéz elképzelni, hogy megszakadt volna a viszonya azokkal, akikkel korábban rendszeres kapcsolatban állt.

1989 után, a rendszerváltozást követően újraszerveződő intézményi struktúrákban Tar körül még szélesebb háló jön létre: nem csupán írókkal, szerkesztőkkel, kritikusokkal tart kapcsolatot, hanem ebben az időszakban is számtalan terv lehetősége merül fel (darab a Nemzeti, a Vígszínház vagy éppen a Katona József Színház számára, televíziós, rádiós produkciók, filmes együttműködés Mispál Attilával vagy Gothár Péter tervezett adaptációjával kapcsolatban) – ezeknek azonban továbbra is csak egy töredéke valósult meg. Tar, több levél tanúsága szerint is, ekkor már az egyik legelismertebb kortárs szerzőként, fiatal írókkal (Mikó Sándor, Rott József, Restye Illés, Papp András) is rendszeres kapcsolatban van, akik mesterükként fordulnak felé. Az is világosan látszik, hogy rengeteg olyan külföldi közvetítő – döntően fordító – keresi, akik nagyra értékelik a szövegeit, és azon dolgoznak, hogy Tar a külföldi olvasók számára is olvasható legyen (lásd a finn, német, angol vagy francia fordításokra vonatkozó leveleket). E levelek alapján úgy tűnik, hogy Tar szövegei inkább ezen, a fordítói közvetítő csatornákon, semmint kultúrpolitikai közvetítéssel jutottak el a külföldi olvasókhoz.

Közülük mindenképpen kiemelkedik Tar francia fordítója, Patricia Montcorgé jelentősége, aki a levelek tanúsága szerint barátként is közel került az íróhoz, többször is felkereste őt Debrecenben. És szintén ilyen 'majdnem barát' volt Snée Péter, akivel Tar egy időben intenzíven levelezett. Snée Tar szövegeinek éles szemű kritikusa, de az egyre szorosabbá váló kapcsolat az életútjuk hasonlóságának is köszönhető. Snée egy-egy elejtett megjegyzéséből kiderül, hogy Tart kísérti az öngyilkosság gondolata. Azt pedig szintén nem lehet tudni, hogy ez a levelezésen keresztüli barátság miért ér hirtelen véget (vagy hogy mi történt egyáltalán). Tar továbbra is sok olvasói levelet kap, köztük több ismert és ismeretlen, hétköznapi olvasó is van (mint például B-né, aki egyenesen ismerkedni akar, de Tar nem küldi el a válaszlevelet). Bizonyos értelemben szimbolikus annak a gesztusnak az ismétlődése, hogy a *Holmi* (amely lap szerkesztőbizottságának Tar is a tagja volt) egyik vagy másik szerkesztője írást kér Tartól: a debreceni szerző kétségtelenül kötődik a (döntően budapesti) irodalmi élethez, de ez a viszony a kezdetektől fogva ellentmondásos. Az 1999-es lelepleződéssel kapcsolatosan olyan levelek maradtak meg, amelyek szerzőinek mindegyike (köztük ismét hétköznapi olvasók is) a támogatásukról biztosították Tart. Ennek ellenére erőteljesen érzékelhető az az űr, amelybe Tar a 2000-es évek elejére került.

Lakner Lajos a levelekhez fűzött jegyzetekkel segíti az olvasó tájékozódását, a kötet végén pedig egy hosszú tanulmány és a szerkesztés alapelveire vonatkozó írás olvasható tőle. Lakner maga is próbál válaszokat találni (Tar rejtőzködése, a személyes találkozások elkerülése egyfajta életstratégia lehetett; az értelmiségi közeg idegenséget keltett Tarban, sőt e közeget bizonyos mértékig meg is vetette), de inkább a kérdések lesznek számosabbak.

Nagyon erős szerkesztői gesztus, hogy a levelezés nem azzal a Kovács Zoltán által írt levéllel ér véget, amelyben az ÉS-szerkesztő nem tart többé igényt Tar-írásra, hanem egy nem datált Réz Pál-levéllel, amelynek szerzője újra „egy zseniális no-

vellá"-t (243.) kér Tartól a *Holmi*ba. A levelek egyszerre hozzák közel és távolítják el Tart – Esterházy Tarra vonatkozó mondatát parafrazeálva itt az történik, hogy mások beszélnek ahelyett, akinek nem hallható a hangja. A levelek plasztikusan mutatnak rá arra, hogy Tarnak különféle, gyakran egymással ellentétes vagy egyszerre túl sok szerep által keltett elvárásokat kellett (volna) teljesíteni, s ezek kezelésére habitusa sem feltétlenül tette alkalmassá.

A monográfia

A magyar irodalmi nyilvánosság már régóta szükségét érezte egy Tar Sándor-monográfia megszületésének. 2022-ben a részben szintén debreceni kötődésű Deczki Sarolta írta meg az első vaskos Tar-monográfiát. A könyv körültekintően tekinti át az életmű egészét, számot vet a Tar-próza jellegzetességeivel, nem rejti véka alá annak kevésbé sikerült aspektusait sem.

A könyv koncepciójának egyik hangsúlyos – és eléggé nem méltányolható – eleme, hogy nem csupán szoros szövegolvasatokat kapunk, hanem a Tar-életút és -életmű az irodalmi intézményrendszer összefüggéseiben ábrázolódik. Így kerül sor az életút ismertetése után a besúgás és a lebukás történetének feldolgozására, hiszen ez – a szerző megfogalmazása szerint – alapvető hatást gyakorolt nemcsak a pálya egészére, az egyes irodalmi művekre, hanem a jelentéseket a pálya részének is tekinthetjük, amelyek meghatározták a Tar-diskurzus alakulását is. Ehhez a forrásokat a Tarral készült interjúk, Tar jelentései, az ügynöki tevékenységéről készült elemzések és Tar olyan irodalmi szövegei jelentik, amelyekben az ügynökügyet próbálja feldolgozni. Deczki Sarolta a források elemzéséhez tartja magát, nem spekulál, és nincs egyszerű dolga, hiszen Tar megnyilatkozásait nem vehetjük készpénznek – erről tanúskodnak az interjúelemzések. A jelentésekből pedig az derül ki, hogy Tar gyakran túlteljesítette a feladatát, és azokról a szerzőkről, akiket a nyilvánosság előtt dicsér, gyakran lekezelően ír. Deczki ebben a részben az ügy minden vonatkozását feldolgozza, tág kontextusba helyezi a kérdést, és hangsúlyozza, hogy a magyar társadalom mind a mai napig nem volt képes rendezni az ügynökök/besúgók kérdését.

Ugyancsak tanulságos és az előző részhez hasonlóan nagy anyagot mozgat a pályakép elemzése, amely tartalmaz néhány, akár provokatívnak tűnő állítást is. Deczki itt nem csupán ismerteti, hanem kommentálja is a Tar-szövegekről megjelent kritikai írásokat, a szövegeket pedig tágabb összefüggésekbe helyezi, hangsúlyozva, hogy korántsem tekinthetők túlhaladott jelenségnek, hiszen csak látszólag tűnnek egyszerűnek. Deczki egyik erős állítása, hogy Tar szövegei a 90-es években korszerűbbek voltak, mint ahogyan azokat Magyarországon annak tartották, ezzel együtt sem a szövegei, sem pedig életútja miatt nem fért bele az akkori magyar irodalomtörténet-írás által létrehozott kánonba. Majd csak a 2010-es évek folyamatai miatt (a realista ábrázolásmód újbóli feltűnésekor) újul meg az életmű iránti érdeklődés, ami – tehetjük hozzá – bőven indokolta egy monográfia megszületését.

A kontextualizáló fejezetek után kerül sor a szövegértelmezésekre. Deczki azt az utat választja, hogy a novelláskötetekről különböző szempontok szerint beszél. Az első nagyobb egység a realizmus problematikája köré szerveződik, ami egyúttal lehetővé teszi az értelmező számára azt, hogy számba vegye azokat a poétikai jegyeket (groteszk,

abszurd, fantasztikum, humor), amelyek a realista hagyomány ellenében hatnak. A Tar-novellák szerkezeti jegyeinek elemzése e próza néhány kevésbé sikerült elemére is felhívja a figyelmet, például ilyen egyes novellák melodramatikus vagy közhelyes csattanója.

A következő nagy egység a szövegek térszerkezetét vizsgálja, vagyis tulajdonképpen azt, amit Bahtyin kronotopusznak nevez. Talán a Tar-próza jellegzetességeiből is következik, de itt az elemzés hagyományos hierarchiája megfordul: az időösszefüggések helyett a térreprezentációkra kerül a hangsúly. Beláthatjuk, hogy Tar prózájának egyik alapvető jellegzetessége (s ez egyfajta aspektuális kronotopusznak tekinthető), hogy hősei a tér és az idő szintjén is a hanyatlást tapasztalják meg. A világreprezentációnak ezt a modális aspektusát egészítik ki az ún. tematikus kronotoposzok – Deczki elemzései ezeket veszik sorba (külön érdeme az alapos kontextualizálás, lásd például a munkásszállás intézményének történeti perspektívába állítását): az utazás (a tenger és a vonat kronotoposzaival), a gyár (egyszerre életforma, közösség és otthon – ami elvész az elbocsátások következtében), az albérletek, munkásszállók és otthonok (az otthon hiánya mint egzisztenciális tapasztalat), a térkép széle (a határterületek), a pszichiátria vagy a mélység motívuma. Ez utóbbi kötődik talán legexplicitebb módon az aspektuális kronotoposzhoz, hiszen a mélység a teljes testi-lelki kiszolgáltatottság metaforikus tere. Ugyan fontos kérdéskört érint, de mégis megtöri ennek a résznek az egységét a szexualitás ábrázolásának elemzése.

Külön rész tárgyalja Tar nagyepikai kísérleteit: itt a monográfus szövegről szövegre halad. Ebben a részben a legnagyobb terjedelem az életmű egyik legtalányosabb szövegének, a *Szürke galamb*nak jut, amely talán Tar egyetlen „igazi" regénye. Ebben az esetben is a Deczki-féle módszert látjuk működésben: részben a Tar-regényről írott kritikák, részben pedig a kriminek szentelt írások feltérképezése után következik a regény szoros olvasása.

Deczki Sarolta célja az életmű egészének áttekintése, így kerülnek terítékre a publicisztikai írások, a versek, a rádiójátékok és a filmforgatókönyvek is. A versek esetében úgy tűnik, hogy Tarra leginkább Tolnai Ottó, Gion Nándor és Domonkos István, illetve a különböző avantgárd hagyományok hatottak. Tar a 2000-es évek elején több filmes projektben is részt vett, a hagyatékban 16 forgatókönyv található, ám ezek döntő része nem valósult meg; Tar publicisztikai írásai pedig élete utolsó éveiről adnak egyre szomorúbb látleletet. Az utóélet és a Tar-kultusz értelmezése példázza, hogy Tar prózája továbbra is népszerű, színházi és filmes adaptációk tárgya, bizonyos értelemben „újra korszerű" (402.) lett.

Egy-egy apróbb pontatlanság ellenére (a 274. oldalon egy lemaradó cím, a 275. oldalon egy feltehetően korábban keletkezett olvasat nem kellően lett beledolgozva a monográfia szövegébe, a 282. oldalon a pszichiátria nem a *Nóra jön*ben, hanem az *Ennyi volt*ban jelenik meg először a *C pavilon*nal) elmondhatjuk, hogy Deczki Sarolta hatalmas (s nemcsak a szó fizikai értelmében, hiszen a kötet több, mint 400 oldalas) munkát végzett el. A szövegben folyamatosan tetten érhető a szerző iránti szimpátia, azonban a kontextusok alapos feltérképezése és a meggyőző elemzések nagyon árnyalt képet hoznak létre az íróról. Deczki Sarolta elkerüli az irodalomtörténet-írásra gyakran jellemző szakzsargon túlzó használatát: a kötet az életmű iránt érdeklődő olvasók számára is hozzáférhető nyelven világítja meg Tar Sándor életútját és életművét.

Kiállítás Tar Sándorról

Az vagyok, aki vagyok. Úgyse lehetek más: miért féljek hát felfedezni, ki vagyok? – ez volt a címe a MODEM Tar Sándor-kiállításának, amely 2023. november 11. és 2024. február 11. között volt megtekinthető. Az idézet Tar kevéssé ismert naplójából származik. A cím a szövegek helyett a szerző előtérbe helyezését mutatja, az önazonosság kérdésére fókuszál. A kiállítás egyik kurátora Don Tamás, akit – amint azt egy korábbi, a *Holnemváros* címet viselő kiállítás is tanúsítja – foglalkoztat a debreceniség kérdése, a másik pedig Lakner Lajos, akinek a Tarhoz kapcsolódó tevékenységéről már volt szó a fentebbiekben.

A kiállítás nem múzeumi térben valósult meg: aki meg akarta tekinteni, annak a debreceni 24 emeletes toronyház egyik lakásába kellett bejutnia. A helyválasztás több szempont miatt is figyelmet érdemel: kimozdítja a kiállításnézőt a múzeumi térhez kötődő reflexeiből; az épület a város egyik jelképe, a szocialista építészet egyik példája, s mint ilyen Tar debreceni panellakását is felidézi; az épület Tar prózájában is szerepet játszik, részben itt játszódik a *Szürke galamb*.

A kurátorok, a művészek és néhány, Tar prózáját jól ismerő irodalomtörténész egy workshop keretei között találkoztak: bejárták a kiállítás tereként szolgáló lakást, illetve Tar életének és életművének kérdéseit vizsgálták meg közösen. Mindezek tudatában érthető, hogy a kiállított tárgyak (üveg, pohár, asztal, polc, képek) a lakás méreteire lettek szabva – hétköznapi tárgyak, amelyek Tar életére vagy a korra, a szocializmus időszakára reflektálnak. Nem ennyire előtérbe helyezve, de a hangsúlyozott materialitás (fotón látható kalapács és anyagtömb, léc és gipsz) Tar munkásidentitására is reflektálhat. A látás aktusa szintén több szinten megragadható: a lakás ablakain túl ott van a magasból megszemlélhető debreceni panoráma, Tar városa; Szilágyi Lenke fotói – amelyek közül több Tarról készült – tematizálják a látást (az egyik fotón a közösen látható Tar és Petri elnéznek egymás mellett, a Tarról készült portrékon az író hol belenéz a lencsébe – és így a néző szemébe –, hol pedig félrenéz); Kádár Emese ablakkeretre felszögezett alkotása pedig a *Tekintet* címet viseli, és a megfigyelés kettőssége ihlette. A szűkös, alig 40 négyzetméteres térben egyszerre csak kevés néző férhetett el – ez a szűkösség pedig még intenzívebbé tette a szerzővel, a szerző életével való találkozást.

Az élettörténetnek jelentősége van: a kurátorok és a művészek koncepciózusan Tar életéből, és nem a műveiből indultak ki. A katalógus – amely méltó emléket állít a kiállításnak – felvezető szövege is ezt hangsúlyozza: az identitásra helyezik a hangsúlyt – Tar élete tele volt ellentmondásokkal, mintha egész élete menekülés lett volna.

A levelezés kiadásáról mondottak után talán nem véletlen, hogy Lakner Lajos írása elején hosszasan sorjáznak a Tar élettörténetére vonatkozó kérdések. Mi az, amit tudhatunk erről, ha nem adhatunk mindig hitelt a szavainak, „melyik kijelentése mögött van ténylegesen élettörténet, és melyik mögött fikció" (14.)? Tar megmutatja és elrejti magát, nem tud naplót írni, s inkább mintha fikciós szövegein keresztül beszélne magáról. Az életmű és az élettörténet nem választható el egymástól. Az írás *A könyvszekrény* címet viseli: Lakner 2005 májusában két hetet töltött Tar lakásában: dokumentumokat, könyveket, kéziratokat válogatott a Déri Múzeum számára. Ekkor fedezte fel, hogy Tar a tekintetek elől elzárva, csukott szekrényben, gerincükkel fel-

felé rendezve tartotta Stephen King, Agatha Christie és Rejtő Jenő műveit. Lakner ezt a gesztust szimbolikusként értelmezi.

A gesztus valóban szimbolikus lehet, hiszen arra utal, hogy Tar interiorizálta az akkori magyar irodalomtörténet-írás egyik meghatározó mechanizmusát, a magas és populáris irodalom merev szétválasztását: ezek szerint ő maga is szégyellte, hogy olvas „populáris" szövegeket, miközben ezeknek a szövegeknek az eljárásai (a Rejtő-féle humor vagy a bűnügyi elbeszélés kódjai) megfigyelhetők saját szövegeiben is. És Tar életében nem ez volt az egyetlen olyan helyzet, amikor végletek között kellett választania.

A kiállítás koncepciójáról szólva Don Tamás olyan kurátori és kulturális (képzőművészeti, irodalmi) gyakorlatokat idéz meg, amelyek egy személyen keresztül igyekeznek bemutatni tágabb összefüggéseket, társadalmi problémákat, illetve érinti a nem múzeumi térbe helyezett kiállítások jelentőségét. A Tarnak szentelt kiállítás egyik legfontosabb tétje szerinte, hogy képzőművészeti alkotásokon keresztül újraértse Tar életét, miközben reflektál a személyt egykor körülvevő társadalmi, szociális kontextusra is.

A kiállításon öt művész alkotásai voltak láthatók. Gerhes Gábor két műalkotással is képviseltette magát: a földre rakott könyvespolc üres, befelé fordított gerincekkel a Lakner Lajos által szimbolikusnak tartott könyvszekrényre reflektál; a *der plan.* című fotón egy anyagba ragadt kalapács látható, amely a Kádár-rendszert idézi, illetve Tar munkásábrázolásához is kötődik. Kádár Emese korábban már említett rajza a kifelé és a befelé figyelés kettősségét ragadja meg. Németh Ilona tárgyalóasztala a kiállításon új funkciót kapott: az egykori konyhaasztal, amely később tárgyalóasztallá lett, „kicsomagolja" magát: lehetőséget nyit meg, amellyel – jó esetben – élni lehet. Szilágyi Lenke fotóiról már volt szó, viszont eddig még nem említettük az *Egy szürke galamb* című fóliáját, amely szintén korábban készült, viszont a kiállításon az erkélyajtóra ragasztva megidézi Tar emblematikus regényét. Tóth Balázs Máté alkotása a konyhában található: a *Janus* egy (alkoholos) üveget és négy felespoharat jelent – Tar alkoholizmusán túl a szerepek közötti átjárásokra, átjárhatatlanságokra reflektál.

A katalógusban két fiatal szerző írása is olvasható. Mindkét szöveg a Tar-szöveguniverzummal is kapcsolatba lép, miközben demonstrálja alkotóik társadalmi érzékenységét. Seres Lili Hanna novellájában egy anya–lánya kapcsolatot ábrázol – ellentétben Tar szövegeivel, ahol inkább apa–fiú viszonyok jelennek meg. Azonban a szegénységtematika és a megalázottság közös jegy – mintha a *Lassú teher* párnovelláját olvasnánk. Juhász Tibor írása a Miskolc melletti lyukóvölgyi szegregátumban végzett önkéntes írói terepmunka lenyomata egy helyi lakossal készült interjú alapján. Tetten érhető a meghallgatás gesztusa (bár ebben a tekintetben a szöveg inkább Csalog Zsolt műveit idézi, mintsem Tar műveit): az életinterjú az egyéni életutat a család, a munka és a különféle társadalmi intézmények szövedékében mutatja meg, végkicsengése viszont alapvetően különbözik Tar szövegeinek zárlatától.

Egy olyan világban, amelyben a marginalizáció, az elszegényedés napi tapasztalat, Tar Sándor szövegei (ismét) aktuálisak lettek. Az életműhöz való odafordulást (újrakiadások, színházi és filmes adaptációk) ez is indokolhatja. Tar élettörténete is leginkább kérdéseket vet fel. A kiállítás, a monográfia, a levelezéskötet azt jelzi, hogy Tar életműve továbbra is fontos a kortárs irodalomban – de nem csak irodalomtörténeti kérdésről van szó: úgy tűnik, hogy Tarnak széles olvasóközönsége van, akik rítusokat építenek személye és életműve köré (lásd: Tar-túra), mint ahogy része egy

város kulturális identitásának is, amely többféle módon is emlékezetében tartja a szerzőt. A levelezés kiadása, a monográfia, a kiállítás ebbe a tágabb kontextusba is illeszkedik, ezt értelmezik, ezt alakítják tovább. (*Déri Múzeum; Osiris; MODEM*)

KÁLAI SÁNDOR

Szövegen innen, kultúrán túl

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: *MI A MŰALKOTÁS? – AZ IRODALMI OLVASÁS KÉRDÉSEI*

„Érdekes még egyáltalán, hogy »mi a műalkotás«? Vetődnek még fel kérdések az »irodalmi olvasással« kapcsolatban? Nem haladtuk meg ezeket a témákat?" – merülhet fel a kétség az irodalom- és kultúratudomány kurrens diskurzusainak hozzáértőiben Kulcsár Szabó Ernő legújabb könyvének problémafelvetését illetően, hiszen az irodalomtudomány (talán mind a mai napig folyamatban lévő) kulturális fordulatának éppen az egyik leglátványosabb módszertani fejleménye, hogy a mű- és/vagy szövegközpontú, illetve a történeti megközelítésű értelmezés gyakorlata visszaszorult az irodalmi szövegeket tágabb (mediális, politikai, testi, társadalmi és egyéb kulturális jelentésképző rendszerekkel való) összefüggésben vizsgáló eljárásokkal szemben.

Jogosnak tűnhet tehát a kétség: minek bíbelődni egyáltalán a műalkotás (amúgy is gyanúsan metafizikai) kérdésével, amikor itt van számunkra az irodalmi szöveg minimuma, ha az önmagában – valamiféle kulturális jelentéslétesítő kontextuson kívül – érdekes lehet még egyáltalán. Meglepő azonban, hogy miközben „a kulturális fordulat évtizedei nem dolgoztak ki markánsan új nyelv- és szövegfogalmat" (Kulcsár-Szabó Zoltán: *A jelölő visszahúzódása. Az irodalmi nyelv kulturalizációjának néhány kérdéséhez*, Budapest, Eötvös, 2021, 8.), a fordulat tendenciái a kultúra éppen szövegként történő vizsgálatára ösztönöztek. Ez, természetesen, nem jelenti azt, hogy a fordulat előtti szöveg-, illetve nyelvkoncepciók ne volnának alkalmazhatók, azt azonban igen, hogy „a dekonstrukció gyakran »retorikai olvasásnak« nevezett praxisa óta nem jelentkezett igazán meggyőző vagy hatékony ajánlat ezen a téren" (Uo.).

Talán a kultúrát szövegként értelmező metafora háttérbe szorította a szöveg mint olyan problémaköre iránti érdeklődést? Akárhogy is, a kérdésünk továbbra is az, milyen többlettel járhat számunkra, ha az irodalmi szöveggel szemben az irodalmi műalkotás fogalmával dolgozunk. Különösen azért is indokolt a kérdés, mert az irodalmi műalkotás voltaképpen maga is szöveg.

Nem meglepő, hogy a válasz az irodalmi szöveg/mű befogadásának kérdésirányából érkezhet, ugyanis a legtöbb irodalmi szövegkoncepcióval szemben a műalkotás, különösképpen pedig a hermeneutikai értelemben vett műalkotás fogalma nem csak hogy számol a befogadással, hanem az kifejezetten abban van megalapozva, amit módszertani többletként akkor könyvelhetünk el, ha belátjuk, hogy bármely szöveg- és/vagy műkoncepció (vagy akár maga az irodalomfogalom) kialakításának a sarkalatos elméleti és módszertani kihívásai az olvasás cselekvéséből erednek.

A műalkotás iránt tanúsított kultúratudományos szkepszist az a gyanú is erősítheti, hogy az irodalmi mű vizsgálata egyszerűen nem végezhető kultúratudományos összefüggésben, mert a szerző szerint „a műalkotás szociális, kulturális vagy gazdasági körülményekből soha le nem vezethető képződmény" (16–17.). A műalkotás – különféle kulturális kontextusokkal szembeni – önállósága pedig különösen hermeneutikai nézőpontból érvényesül, mint azt a szerző egy vele készült interjúban – Heideggerre hivatkozva – megállapítja: „a kultúratudományokhoz képest az összes irányzat közül a hermeneutika áll ki a leghatározottabban a műalkotások kultúrán túli teljesítménye mellett". (Kulcsár Szabó Ernő, *A kanonizáció nem demokratikus, de igazságos*, Irodalmi Magazin – Irodalom és tudomány, 2022/2, 10.)

A szerző műalkotás-koncepciója tehát hermeneutikai összefüggésbe helyeződik, ami aligha váratlan, hiszen Kulcsár Szabó Ernő meghatározó szerepe az irányzat irodalomértésének meghonosításában közismert. Érdemes ezért mindenekelőtt megvilágítani e hermeneutikai diszpozíció sajátosságait, ami egyúttal a kötet címében álló kérdések jelentőségét is megmutathatja, továbbá talán azt is, hogy miben állhat az irodalmi műalkotás kultúrán túli teljesítménye.

Premisszánál alapvetőbb, akár evidenciának is tűnhet, mégis „egyre inkább háttérbe szorul annak eredendő és kijátszhatatlan tapasztalata, hogy az irodalmi mű primer módon mindig valamely nyelvnek az alkotása" (16.). A műalkotás tehát nyelvi képződmény. Érdemes újra emlékeztetni – gondolatmenetünk számára is ez lesz most a meghatározó összefüggés –, az irodalmi műalkotás nem csupán nyelvi képződmény, hanem a hozzáférhetősége szempontjából elsősorban szöveg. A kérdés tehát az, hogyan viszonyul az irodalmi műalkotáshoz annak szövege.

Az irodalmi műalkotás és szövegének kapcsolatát a hermeneutika összetett olvasásfogalma dinamizálja. Az olvasás a hermeneutikában a befogadás minősített módja, egyúttal értelmezést is jelent, tehát mint szövegre irányuló tevékenység nem spontán és magától értetődő. Gadamer megkülönböztet egymástól olvasást (Lesen) és kibetűzést (Buchstabieren). Utóbbi egy olyan folyamat, amely értelemszerűen megelőzi az olvasást, leginkább olvasni tanulásként jellemezhető, mivel a szövegre mint egymást követő jelölőegységek (betűk, szavak, mondatok) sorára irányul, ellentétben az olvasással, amely a szövegre mint értelemegészre, illetve annak kifejlésére, megjelenítésére figyel. A kibetűzés a szöveget mint írást „fejti meg" (entziffert), míg „Az olvasás beszélni enged. [Lesen ist Sprechenlassen.]" – írja Gadamer (*Hallani – látni – olvasni*, ford. Schein Gábor, Nagyvilág, 2001/1., 128.). Fontos tényező, hogy „az előadásban és csakis az előadásban van ott maga a mű" (H.-G. Gadamer, *Igazság és módszer*, ford. Bonyhai Gábor, Osiris, Budapest, 2003, 148.), és ez a sajátos jelenlét az irodalmi műalkotás néma olvasásában is megmutatkozik, azaz az irodalmi műalkotáshoz lényegileg tartozik hozzá az olvasás: „itt nem valamiféle önmagában álló, tőlünk elválasztott esztétikai tárgyisággal van dolgunk – írja Kulcsár Szabó Ernő –, [...] egy mű nyelvisége nem a lingvisztikai nyelvfogalom keretei között gondolandó el. A szöveg nyelvművészeti képződménnyé vál[toz]ása ugyanis kizárólag az olvasás közreműködésével mehet végbe." (20.)

Mármost igazán jelentős kérdés, hogy ez a nyelvművészeti képződménnyé változás hogyan is megy végbe az olvasás során. A kérdés megválaszolásához fontos támpontokat jelentenek Gadamernek *A szép aktualitása* című munkájában a ritmus és a műalkotás saját ideje (Eigenzeit) kapcsán, valamint az eminens szöveg fogalmának

kidolgozásakor – különösképpen az értelem [Sinn] és hangzás [Klang] egységének vonatkozásában – tett megállapításai, ugyanakkor ezek az elemzések leginkább elméleti (bár Gadamer maga is szívesen interpretál, például Stefan George-verseket), jellemzően nem konkrét, eseti szinten, főként nem irodalomtudományos összefüggésben keresik a válaszokat. Kulcsár Szabó Ernő e kötetbe gyűjtött elemzései pedig éppen irodalomtudományos, leginkább poétikai eszközökkel kívánják bemutatni ezt a nyelvi képződési folyamatot, nevezetesen kialakítani „egy olyan optimális irodalmi olvasásnak a kereteit, amely figyelemmel van mindarra, amin keresztül bekövetkezik a műalkotás tényleges nyelvpoétikai »megtörténése« [...] a mi közreműködésünkkel" (27.). Ez tehát az elemzések módszertani tétje.

A kötet öt fő fejezetből áll. Az első (*Bevezetés – Hermeneutika és dekonstrukció után: az irodalmi olvasás premisszáinak kérdéséhez*) a már tárgyalt alapvetéseket tisztázza, illetve a műalkotás-központú irodalomfelfogás mellett érvel többek között a hálózatelemzéssel, perifériakutatással, illetve az irodalmi szövegek kommentárszerű feldolgozásával szemben (ez utóbbira Roland Barthes *S/Z*-je szolgál szemléltető például). Amennyiben ugyanis elfogadjuk, hogy az irodalom mindenkori elsődleges létmódja hatástörténeti, akkor „az irodalmi alkotásokat a nyelvek és formák belső történetén keresztül olvasni képes irodalomtudománynak nincs diszciplináris riválisa, hiszen azok szakmai olvasásának technikáira egyedül ez a tudomány van iskolázott alapokon felkészítve" (24.).

Az új típusú irodalomtörténet lehetőségeiről szóló gondolatmenet átszövődik a következő, a *Nyelvművészet – A szövegtől a műalkotásig: az irodalom mint hangnem és modalitás* című fejezetbe. A beszédként értett műalkotás belső időszerkezete olyan sajátos paraméterekkel jellemezhető, mint például a beszédtempó módja, a kompozitorikus képszerkezetek, a melosz prozódiája vagy az orkesztrált nyelvi dallam ritmikus lefutása. Ezek a tényezők azok, amelyek meghatározzák az olvasás során a műalkotás voltaképpeni megtörténését, illetve követhetővé teszik az öröklődés folyamatát, hiszen a nagyhatású irodalmi művek belső időszerkezetei hagyományozódnak, mintegy „beletörténnek" az újabb és újabb művekbe – „egy ilyen irodalomtörténetet – a szinekdochikus elv jegyében – *a nyelvművészeti hangnemek irodalom- vagy költészettörténetének* nevezhetnénk" (37.). A „beletörténés" sajátos mozzanatára számos példát is hoz a szerző, többek között Babits Mihály *Csak posta voltál* című versének hatását mutatja ki Szabó Lőrinc több költeményével összefüggésben.

A harmadik, *Költészet* című rész három alfejezetre oszlik, az elsőben (*Szótest – látvány – hangzás*) a ritmus fogalmának és jelenségének poetológiai áttekintését adja a szerző – többek között – Platón, Nietzsche, Goethe, Heinz Schlaffer, Hermann Schmitz, Jonathan Culler, Hans Robert Jauss és Gadamer, illetve Nemes Nagy Ágnes interpretációinak segítségével, amelynek során a ritmus a költészet műnemképző sajátosságának bizonyul, és meghatározó szerepet játszik az olvasónak a műalkotás történésébe való bevonódásába a befogadás során. Ilyen különleges jelentősége van a hangzás (melosz) és a látvány (opszisz) mediális összefonódásának is: „Az opszisz és a melosz olyan műnemi artikulációs formái – egyszersmind médiumai is – a költeménynek, amelyeket a maguk többszörös kölcsönösségében nem külön-külön tapasztal meg a befogadás." (89.) A műalkotás mondó és történésjellege tehát olyan különleges dimenziót nyit meg az olvasásban, amelyben a látvány és

a hangzás közötti összefüggés nem az egymással szembenállás, hanem a kölcsönös egymásra utaltság jegyében létesül. A második (*Költészet és költőiség* című) fejezet Nemes Nagy Ágnes életművének hatástörténeti vonatkozásait – mint például a Pilinszky költészetével való párhuzamokat, illetve az attól elkülönülés poétikai jegyeit – veszi górcső alá, figyelemmel azokra a jelenkori szerzőkre is (például Tóth Krisztina, Marno János, Térey János etc.), akiknek műveiben kimutatható Nemes Nagy lírai hatása. Az utolsó (*Az élő és a költészet: a biosz dinamikájának felfüggesztése* című) alfejezet a modern líra biopoétikai fordulatának mintázatait mutatja be Rilke, Benn és Szabó Lőrinc munkáin keresztül, felhívva a figyelmet Németh László 1931-es *Ars poetica* című tanulmányának alapvető fontosságú megfigyeléseire a témában.

A negyedik, *Epika* című rész három fejezete az epikai művek műnemi sajátosságait járja körül Stendhal, Tolsztoj, Flaubert, Hamsun, Jókai, Kosztolányi és Márai szövegpéldái segítségével. Ugyan mind a líra, mind pedig az epika hangolt beszédként szólal meg, „a lírai beszédnek egészen más a viszonya *a benne maga által mondottakhoz*, illetve ezek nyelvi »szcenikájához«, mint az epikainak. [Kiemelés az eredetiben.]" (158.). Ezért mindkét műnemhez eltérő szerkezetű hangoltságok tartoznak. A lírai beszéd hangoltságát leginkább a *hangulat* térképzet nélküli fogalmával jellemezhetjük, mert a lírai én magánbeszéde reduktív természetű, a bensőségességen, a belsővé tételen alapul, felszámolja a szubjektum és objektum távolságát, és a kettő „lírai egymásban-létét" nyilvánítja ki. „A narratív beszéd tere viszont azért képződik meg másképpen, mert annak alanyát szükségszerűen a dolgokhoz és a környezethez való viszonyának kívüliségében, saját elválasztottságán keresztül állítja elő a történetmondás nyelvi modusza." (159.) – tehát az epikai esztétikai tapasztalat eleve térszerűen keletkezik, ezért az epikai beszédnek ez az összetett hangoltsága – a *hangulat*tal szemben – az *atmoszféra* fogalmával jellemezhető.

Az ötödik, záró fejezetben a kánon rendkívül komplex jelenségkörét tekinti át a szerző. Az alaphelyzet: kánon és irodalom kölcsönösen feltételezik egymást, azaz egyik sem létezhet a másik nélkül. Az azonban még történetileg is nehezen szétszálazható, hogy a szakmai/műveltségi/akadémiai/intézményi, illetve a különféle politikailag vagy ideológiailag motivált kánonok hogyan hatnak egymásra, és miképpen alakulnak viszonyaik, a jelenben pedig kifejezetten követhetetlenek e hatásösszefüggések. „Annyi mindenesetre különösebb szakmai kockázat nélkül állítható, hogy a kánont olyan össztörténés állítja elő, amelynek fölérendelt, azaz a történést »vezérlő« szubjektuma megnevezhetetlen." (249.)

Irodalomtudományos apparátussal aligha vizsgálható a kánonképződésnek e sokváltozós össztörténése, így maga a kánonképződés folyamata nem is tartozhat a szorosan vett irodalomtudomány tárgykörébe. Viszont „annak a poétikai hatáspotenciálnak a működését, amely nyelvművészeti tapasztalatként konstituálja az *olvasásra érdemes szövegek igazságának történéseit*, csak a szaktudomány képes az irodalmi művek és formák belső hatástörténeteként megjeleníteni." (247. Kiemelés az eredetiben.). Ez tehát az irodalomtudomány szerepe (és felelőssége?) a kánonképződés bonyolult össztörténésének folyamatában, ami egyúttal a hatástörténeti gondolkodás és az olvasás összefüggésére is rávilágít: „Ez a *belső*, szakmai hatástörténeti interpretáció ugyanis [...] azt követi figyelemmel, hogy a költői nyelvek és formák élő hatástörténeti dialógusában *mi történik az olvasással*." (248. Kiemelés az eredetiben.)

Kulcsár Szabó Ernő könyve kétségkívül hiánypótló, amennyiben megmutatja, hogyan lehet a hermeneutikai alapelvek szerint, mégis irodalomtudományos szempontok alapján irodalmi műveket értelmezni, vagy másképpen fogalmazva: hogyan alakíthatók ki a hermeneutikai interpretáció szoros értelemben vett irodalomtudományos keretei. A módszertani tétet tehát megnyeri a kötet. Ilyen igényű elemzéseket talán Hans Robert Jausstól olvashattunk, akit – bár recepcióesztétikája több, meghatározó ponton is eltér Gadamer hermeneutikájától (ilyen például a megkülönböztetett horizontfogalom, illetve a hermeneutikai folyamat fázisait különféle olvasatoknak megfeleltető interpretációs metódus) – az irodalmi hermeneutika egyik legnagyobb hatású elméletírójaként tarthatunk számon. Kulcsár Szabó Ernő írásai intuitív értelmezési alapállásról árulkodnak, mintha a hermeneutikai szellemről is tanúskodni kívánnának az olvasó számára. Elemzései igyekeznek integrálni a különböző elméletek hermeneutikai szempontból hasznosítható megközelítéseit és fogalmait, így például figyelemmel vannak a médiumelméletek poetológiai tanulságaira is.

A köteten átívelő gondolatmenet ismeretében megkísérelhetünk válaszolni a bevezetésünkben felvetett kérdésre. Az irodalmi műalkotás kultúrán túli teljesítménye tehát abban állhat, hogy a mű – minden kulturális kontextusnál alapvetőbb (vagy azokat megelőző és egyáltalán lehetővé tevő) – mintegy (a nyelvben gyökerező) létösszefüggésben áll mindenkori olvasójával, azaz kapcsolatuk közvetlen, ontológiai és kifejezetten nyelvi természetű *időmozzanat*, azaz *történés*.

A műalkotás kultúrán túli teljesítményének kritikai elmélyítésére ösztönző kérdések, a szigorúbb értelemben vett irodalomtudományos szempontokon (jelen esetben jóval a poétikai jelenségeken) túlról, éppen a műalkotás ontológiai vonatkozásából bontakozhatnak ki: egyrészt az aktuális olvasónak e sajátos létösszefüggésben való érintettsége vagy részesülése/részvétele, másrészt a *történés* időmozzanatának fenomenológiai körülményei felől.

A művel való találkozást, annak igazságpotenciálja számunkra való megmutatkozását egyfajta „nálalét"-ként jellemzi a szerző, amit a műalkotásnak és olvasójának a sajátos, megbonthatatlan egyidejűsége határoz meg, „és ott munkál benne a keletkezés és múlás térbeliesíthetetlen, mert szerkezetileg nem megragadható mozzanata is" (26.). Ennek kapcsán fontos kérdésirány lehet, hogy ebben a „nálalét"-összefüggésben az olvasó léte hogyan viszonyul a műalkotás jelenlétéhez: kölcsönhatásról, esetleg kölcsönös meghatározottságról beszélhetünk-e? Hogyan kapcsolódik egymáshoz a műalkotás és az olvasó, vagy méginkább az olvasás ontológiája? A befogadás folyamatára irányuló elemzésekben összefeszülnek még (általában implicite) a potencialitás és a ténylegesség/megtörténtség móduszai, mivel a természetüknél fogva spekulatív elméleti koncepciók ellenére (vagy éppen azoknak megfelelően), de e minősített időmozzanat mindig „megtörténik valahogyan", azaz bizonyos módon *megy végbe* (utalva itt Gadamer *végbemenés* [Vollzug] fogalmára); vajon a folyamat e faktualitásához (megvalósultságához) való hozzáférésnek mik a fenomenológiai kondíciói?

A felmerülő kérdéseket hosszasan lehetne még sorolni, ami szintén arról árulkodik, hogy Kulcsár Szabó Ernő forró témában tett le fontos könyvet az asztalra, amely aligha veszít majd időszerűségéből. (*Akadémiai*)

KONDOR PÉTER JÁNOS

Sűrű, halálos esszencia

Mohai V. Lajos: *A kanizsai Hidegház*

Mohai V. Lajost a magyar irodalmi köztudat (ha van ilyen) elsősorban irodalomtörténészként, illetve esszéistaként tarthatta számon. A szerzőnek számos gyűjteményes kötete jelent már meg, melyek nagy írók nagy műveihez (vagy kevésbé ismert írók izgalmas műveihez) készült reflexiókat, esszéket, illetve tanulmányokat tartalmaznak. Készült ezeken kívül két prózakötet is, a 2010-ben kiadott *Az emlékezés melankóliája*, illetve a 2014-es *A bátyám hazavitte a halált*, melyek az első kikacsintások voltak a szépprózа felé. Regényíróként mindeddig azonban nem ismerhettük Mohait, márpedig könnyen hozzáférhető adat, hogy hatvanon túli alkotóról beszélünk. Most, *A kanizsai Hidegház* című írás (vagy ahogy szerzője nevezi: kézirat) azonban egyértelműen szépprózaként, önéletrajzi hátterétől természetesen a legkevésbé sem eltekinthetően mégiscsak fikcióként tárul elénk.

Meglehetősen ritka az irodalomtörténetben, hogy egy író 67 évesen debütáljon, ekkor jelenjen meg az első – átmenetileg most nevezzük így – regénye. Persze semmi sem példa nélkül való. A 21. századi magyar irodalomban volt már egy meghökkentően kései szépírói tűzkeresztség: az addig elsősorban lírikusként számontartott Oravecz Imre – talán mondható: teljesen váratlanul – jóval hatvan fölött egy különleges regénytrilógiával lepte meg a magyar irodalmi életet. Oravecz sem írt az *Ondrok gödre* megjelenéséig regényt, csak néhány kisprózai, főleg a publicisztikai írásaiból összeállított kötettel hívta föl magára a figyelmet. Az elkészült mű mégis nemcsak hogy kiforrott prózaírói hangon szólalt meg, hanem egyenesen innovatívnak is mutatkozott – felszíni konzervativizmusa, az elbeszéléstechnikai kísérletezések tüntető hiánya ellenére is. Vajon továbbvihető-e a párhuzam Oravecz és Mohai között, vagy az teljességgel külsőleges, egy kései műfaji váltás két nagyon különböző, egymásnak semmit sem mondó dokumentuma?

Nem is olyan evidensen könnyű (nemmel) megválaszolni ezt a kérdést. Oravecz műve minden önéletrajzi vonatkozása ellenére, helyszíneinek aprólékos leírása által referenciális beazonosíthatóságától függetlenül egyértelműen regény, fikció. Mohai *Hidegház*a esetén a valóságvonatkozások sokkal közvetlenebbek, és bár természetesen az elbeszélő sohasem azonosítható egészen a valós szerzővel, ennek az azonosításnak itt sokkal több támasza van, mint *A rög gyermekei* trilógiában. Másfelől az a kérdés is fölmerülhet, hogy tágasságában, értékében, mélységében összemérhető-e egyáltalán a két mű. Oraveczé egy egész világ, benne a Monarchiakori Magyarország megannyi társadalmi problémájával, a vidéki élet átalakulásának részletes, plasztikus leírásaival, sok minitörténettel, emlékezetes alakokkal. Ehhez képest Mohai kézirata szűkösnek, monologikusnak, kevéssé epikusnak, ellírizáltnak és magánjellegűnek tűnhet. Kiállhatja-e az összehasonlítást ez a kézirat egy olyan remekművel, mint Oraveczé? Látszólag nem. Jobban megnézve a szövegvilágot azonban ítéletünk elbizonytalanodik. Dolgozatomban igyekszem föltárni, miért is lehet bizonyos szempontból méltó párnak nevezni ezt az első pillantásra nagyon különböző szövegvilágot.

Az olvasó legfontosabb benyomása *A kanizsai Hidegház*zal való találkozáskor alighanem az lehet, hogy ez a szöveg össze van sűrítve. Mintha egy több ezer oldalas íráshalmazból lenne kiszűrve az a mintegy kétszáz oldal, mely a kötetet kiteszi. Hogy miért keletkezik ez a benyomás, azt kár volna szövegen kívüli érvekkel elcsapni, hogy tudniillik a szerző több helyen is elmondta, a könyv csakugyan így készült. Vannak belső markerei is a sűrítettségnek (illetve elsősorban azok vannak). Az egyik ilyen a kihagyásosság. Az egyes történetek vagy inkább történetszálak megszakítottságukkal, olykor töredékességükkel tüntetnek. Ez a megszakítottság egyfajta balladai homályba vonja az eseményeket, tökéletesen adekvát hátteret biztosítva az elbeszélés tragikumba hajló hangvételének. A töredékesség a szöveg tagolásában is megjelenik. Nemcsak regény vagy fikciós mű esetében, de bármilyen könyvet olvasva is szokatlan módon van széttagolva az írás sok-sok apró részre, fejezetre. Az alig kétszáz oldalas kötet a bevezetésen kívül nyolc nagyobb fejezetből áll, és a fejezetek fele sok kisebb alrészre bomlik, melyek közül némelyik egy egész oldalt sem tesz ki. (A legrövidebb „rész" mindössze három sor, mely *A fiú rajza a Teleki utcai általánosban* címet viseli. Eleve elgondolkodtató, milyen poétikai okai lehetnek annak, hogy az ilyen rövid darabokat is címmel látta el a szerző.) Vajon mit fejez ki ez a széttöredezettség? Értelmezni persze mindenki másképpen értelmezhet egy ilyen írói eljárást. Számomra a szöveg testének ez a fizikai értelemben is megnyilvánuló széttördelése a kihagyásosság, balladisztikusság és sűrítettség érzetét fokozza. Egy-egy apró részletnek lehetne még folytatása, továbbírható volna, de a szünethagyás nyitottabbá, sejtelmesebbé, bizonyos értelemben líraibbá teszi a kéziratot.

A benyomást, hogy itt egy nagy szöveghalmaz sűrítményét, esszenciáját kapjuk, alighanem az egyes részletek műfaji változatossága is erősíti. Már a bevezetésben is említi a szerző (aki ott még talán inkább szerző, mint elbeszélő), hogy a szövegalkotás első szakaszában készült esszéisztikus betétek segítségére voltak a megírásban. „Az esszéisztikus betétek mankót jelentettek fogalmazás közben, viszonylagos biztonságot adtak még akkor is, ha éreztem, hogy ideiglenes megoldások, és nehézkessé válik a szöveg velük, úgyhogy ezeket a hevenyészett betoldásokat ritkítottam." (Mielőtt továbblépnénk az értelmezésben: eleve meglehetősen szokatlan ilyen szerzői kiszólás egy fikciós szövegben, még ha itt „bevezetésről" van is szó, vagyis olyan paratextusról, amely akár különválasztható is lehet a szövegtesttől. Az eljárást elvileg aligha lehet a szöveg erényének tekinteni, hacsak egészen át nem írjuk azt a „fikciós szerződést", melyet általában egy regény olvasásának megkezdése előtt kötünk. Meglátásom szerint itt okvetlenül meg kell tennünk ezt.) Természetesen korántsem példa nélkül való, hogy egy fikciós műben esszéisztikus részletek jelenjenek meg. A leghíresebb példa, egyszersmind ennek a regénytípusnak a legfontosabb darabja, sőt origója Musil *A tulajdonságok nélküli ember* című hatalmas regénytrilógiája, amelyben az esszék olyannyira szervesülnek a történésekbe, hogy elválaszthatatlanná is válik egyik a másiktól: a gondolkodás és a történés egymásból fakad, egymást erősíti, ösztönzi. Hasonló a helyzet Mohainál, azzal a különbséggel, hogy a szövegtest széttördeltsége miatt egy-egy rész határozottabban elkülönül műfajilag is a többitől, vagyis elmondható, hogy vannak esszéisztikus(abb) és elbeszélő(bb) töredékek. Mindamellett egyes részeket tulajdonképpen még az epikai műnembe sem merném besorolni: vannak olyan részek (köztük a fönt már említett *A fiú rajza a Teleki utcai általánosban*

című), amelyek nemcsak metaforikus értelemben líraiak, hanem csakugyan versek, és a helyes olvasási stratégia alighanem az, ha ezeket különálló (bár a szövegbe beleszervesülő) lírai betétekként olvassuk.

Fölmerül a kérdés, hogy ahol ilyen mértékű a heterogenitás, ott létezik-e egységesség, avagy másképp fogalmazva: van-e egyáltalán, ami összetartja ezt a sok töredéket? Beszélhetünk-e koherens, összefüggő műről, vagy széthull az egész darabokra? Megvan-e az olvasóban az egészlegesség, regényszerűség, elkészültség érzete, vagy a szöveg inkább nyomasztó hiányjeleket hagy maga után?

A magam részéről három olyan „ragasztót" érzek a műben, amely nem engedi szétesni azt. Egy tematikusat, egy nyelvit és egy szerkezetit. Kezdjük a tematikussal. A könyv témája Nagykanizsa. De nem egy akármilyen Nagykanizsa, hanem egy egészen konkrét: a hatvanas-hetvenes évek Nagykanizsája, azon belül is elsősorban a Rózsa utca, ahol az elbeszélő felnövekedett, és ahonnan emlékeit, történeteit, világról való tudását magával hozta. Ez a téma olyan erősen jelen van minden egyes kis töredékben, hogy elképzelhetetlennek hat, hogy bármelyik részletnek ne legyen köze ehhez a Kanizsához, még ha a részletnek esetleg nem is ott van a helyszíne. A hely mint a történetet alapvetően szervező elem különösen rokonítja a művet Oraveczével, ahol Szajla mindennek az alfája és ómegája, kezdete és vége, értelme, centruma. E tekintetben pedig nem is csupán *A rög gyermekei* juthat eszünkbe, hanem jóformán az egész Oravecz-életmű is, amelyben Szajla mint hely mind a műfaji és műnemi határokon átnyúlva marad meghatározó alapmetafora, mind a fikció és nem-fikció határait képes elmosni.

A másik „ragasztó", mint írtam, nyelvi. Mert bár műfajilag, elbeszéléstechnikai szempontból különböznek a szövegrészletek, a megszólalás modalitása, hangvétele valójában nagyon is egységes. Föntebb a balladisztikusságot mint alapvető jellemzőt a töredékesség kapcsán említettem. A balladisztikusság azonban a mondatok szintjén is jelen van. A leírások ugyan többnyire plasztikusak, pontosak, referenciálisan azonosíthatók, olykor fényképszerűek, de a hozzájuk való elbeszélői viszony egy tragédiát kívülről szemlélő kisfiúé. Hiányzik az a fajta „lehetett volna másképpen is" érzet, ami a fikciós szövegeknek leggyakrabban sajátja. Itt semmi sem „lehetett volna másképpen", a leírások egyfajta sorsszerűséget fejeznek ki, a szemlélő mindig passzív, de nem is olyan értelemben, hogy „elszenvedő", inkább úgy, hogy „csodálkozó". Ez az attitűd valamennyi műfajú részletben tetten érhető, mintegy a sorsszerűséget, megváltoztathatatlanságot, a leírtaknak való engedelmességet, egyfajta sajátos alázatot közvetít.

A szerkezet is erősíti azt a benyomást, hogy a szövegvilág csak így, ilyen sorrendben, ilyen eszközökkel, ilyen módon lvolt összerakható. Bár nincsen „egyetlen" történet, de ami van, a sok kis történetecske, avagy inkább kép, emlék és leírás egy irányba tart: a Hidegház, a temető, a halál felé. A könyv szerzője kiválóan ismeri Kosztolányit, és tőle is tudhatta, hogy egy kötet csúcspontját a végére, de nem a legvégére kell helyezni. *A kanizsai Hidegház* című VI. fejezetet követi még kettő, amolyan lecsengető, illetve epilógusszerű rész, hasonlóképpen ahhoz, hogy Édes Anna gyilkossága után meghallgathatjuk még a tárgyalást; Novák Antal öngyilkossága után a róla szóló beszélgetéseket és szellemidézést; vagy a *Számadás* kötetben a *Hajnali részegség* csúcspontja után a szintén nagyszerű, de minden értelemben kisebb lélegzetű *Ének a Semmiről*. A kötetnek tehát van egy határozottan kivehető szerkezeti íve, még

ha ezt nem is egy epikus történet egysége, hanem hangulati és tematikus elemek biztosítják; a szöveg a meghalás, haldoklás képeivel éri el tetőpontját.

És talán ez az, vagyis a haldoklás, ami olyan súlyossá tesz minden apróságot a könyvben, legyen az egy külvárosi kisbolt hétköznapi élete, vagy a szenesek mindennapi, embert próbáló munkája. Kanizsa minden értelemben haldoklik a kötet lapjain, hiszen mindaz, ami benne a hatvanas években felcseperedő gyermek számára szeretetreméltó volt, elmúlt. Ennek az általános, haláltól súlyossá tett hangulatnak – melyet a balladisztikusság, a sorsszerűség folyamatos jelenvalósága egyre erősít – jelenti kiteljesedését a szülők, illetve a legközvetlenebb hozzátartozók haldoklása és halála. Ezek a leírások a kötet legmegrázóbb, legemlékezetesebb részletei. Talán azért is, mert az olvasó belátja, megérti az egész céltalanságát, értelmetlenségét. Az emberi törekvések utolsó állomása végülis egy Hidegház.

Mohai V. Lajos könyve nem nevezhető „regénynek", hiszen hiányoznak belőle azok az epikus történetszálak, amelyekkel a regényolvasói várakozásokat kielégíthetné. Úgy vélem, más stratégiával kell hozzáállnunk az olvasásához, csakúgy, mint egy város és egy benne élő ember emlékeinek „kézirataihoz", és ha így teszünk, megnyílik előttünk sajátos, szomorú, szaggatott szépsége. A szerző tudatosan törekedett a kötet terjedelmét szűkre szabni, és ezzel valami sűrűn folyó anyagot hozott létre, mely irodalmunkat különös új színnel gazdagítja. Ha nem is pont úgy, mint Oravecz kötete(i), *A kanizsai Hidegház* is annak példája, hogy a kései szavak is lehetnek nagyon meglepők és innovatívak. (*Prae*)

BODROGI CSONGOR

• • • • • •

Felelős kiadó: IMRE LÁSZLÓ
Kiadja az Alföld Alapítvány megbízásából az Alföld szerkesztősége
Grafikai terv, layout: Alkotópont Grafikai Műhely Kft.
Szedés, tördelés: Alföld szerkesztősége
Nyomás: Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen
Felelős vezető: György Géza elnök-vezérigazgató
Index: 25 901 ISSN: 0401—3174

Szerkesztőség és kiadóhivatal: 4024 Debrecen, Piac u. 68. E-mail: alfoldfolyoirat@gmail.com — Postafiók száma: 4001 Debrecen 144. — Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. — Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlen a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (Bp., VIII. ker. Orczy tér 1. tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp., 1900). További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu — Évi előfizetés 10800 Ft, félévi 5400 Ft. — Befizetéskor minden esetben kérjük feltüntetni az *Alföld* irodalmi, művészeti és kritikai folyóirat nevét.